

ISSN: 3080-129X

eISSN: 3080-6860

<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4>

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

GUMILYOV JOURNAL OF HISTORY

**L.N. Gumilyov
Eurasian National University**

**Евразийский национальный
университет имени Л.Н. Гумилева**

2025 T.153. No.4.

2025 жылдан бастап шығады

Founded in 2025

Издается с 2025 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2025

Astana, 2025

Редакция алқасы

Бас редактор:

Ерлан Сыдыков, т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан,

Бас редактордың орынбасары – ғылыми редактор:

Альбина Жанбосинова, т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Халықаралық консультативтік кеңес

Дэйв Бхавна – PhD., профессор, Лондон университетінің Шығыс және Африка зерттеулер мектебі, Лондон, Ұлыбритания

Изабель Охайон – PhD., профессор, Ресей, Кавказ, Шығыс Еуропа және Орталық Азияны зерттеу орталығы (CERCEC), Париж, Франция

Петр Дашковский – д.и.н., профессор, Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей

Саулеш Есенова – PhD., қ. проф., Калгари университеті, Калгари, Канада

Цзинчэн Ли – PhD, қ. профессор, Шэньчжэнь университета, Шэньчжэнь, Китай

Анатолий Наглер – PhD., профессор, Германия археологиялық институты, Берлин, Германия

Йовита Радуга – PhD., профессор, Нью-Йорк университеті, Нью-Йорк, АҚШ

Редакциялық алқа:

Крейг Кэмпбелл – PhD, қ. профессор, антропология факультеті, Университет, Техас, Остин, США

Динара Гагарина – PhD., Эрланген Университеті, Нюрнберг, Германия

Сергей Иванов – т.ғ.к., қ. профессор, Баласағынның Қырғыз ұлттық университеті, Бишкек, Кыргызстан

Роберт Киндлер – PhD., профессор, Шығыс Еуропа еркін университеті институты Берлин, Германия

Кунитаке Садакатсу – PhD., профессор, Нара ұлттық мәдени құндылықтар ғылыми-зерттеу институты, Нара, Жапония

Юлия Лысенко – т.ғ.д., профессор, Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей

Ларюэль Марлен – PhD., профессор, Джордж Вашингтон университеті, Вашингтон, АҚШ

Лори Манчестер – PhD., қ. профессор Аризона Мемлекеттік Университеті, Темпе, АҚШ

Николо Пианчиола – PhD, профессор, Падуа университеті, Падуан, Италия

Вячеслав Меньковский – т.ғ.д., профессор, Беларусь мемлекеттік университеті

Гулфайрус Жапекова – т.ғ.к., қ. проф., Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Жақсылық Сәбитов – PhD., Жошы Ұлысын зерттеу институты, Астана, Қазақстан

Зауреш Сактаганова – т.ғ.д., профессор, Е. Бөкетов ат. Қарағанды университеті, Караганда, Қазақстан

Жакен Таймагамбетов – т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Астана, Қазақстан

Томохико Уяма – д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония

Ұлан Үмітқалиев – т.ғ.к., қ. профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Техникалық хатшы: Г. Жапекова

Құрылтайшы және баспагер: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті КеАҚ
Мерзімділігі: жылына 4 рет. 1995 жылы құрылған. Журналдың арнайы сайты: <https://jhistory.enu.kz>
Редакцияның мекен жайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтпаев к-сі, 2. E-mail: gj.history@enu.kz.

Қайта атау тарихы: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.

Тарих ғылымдары. Философия. Дінтану – 1995-2024 жж.

Gumilyov Journal of History – 2025 ж.

Мерзімді баспа басылымын және (немесе) ақпараттық агенттікті қайта есепке алу туралы куәлік
№KZ41VPY00111229 2025 жылғы 31 қаңтарда ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің
Ақпарат комитеті тарапынан берілген

Editorial Board

Editor-in-Chief:

Yerlan Sydykov, Doctor of Historical Sc., Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief – Scientific editor:

Albina Zhanbossinova, Doctor of Historical Sc., Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

International Advisory Board:

Davé Bhavna – Doctor of Philosophy, Professor, School of Oriental and African Studies (SOAS), University of London, United Kingdom

Isabelle Ohayon – Centre d'Etudes Russes, Caucasiennes, Est-Européennes et Centrasiatiques (CERCEC), Paris, France

Petr Dashkovckiy – Doctor of Historical Sc., Professor, Altai State University, Barnaul, Russia

Saulesh Yessenova – Doctor of Philosophy, Associate Professor, University of Calgary, Calgary, Canada

Jingcheng Li – PhD, Associate Professor, Shenzhen University, Shenzhen, China

Anatoli Nagler – Doctor of Philosophy, Professor Deutsches Archäologisches Institut Berlin, Germany

Ioviță Radu – PhD, Associate Professor, New York University, New York, United States

Editorial Board:

Craig Campbell – PhD, Ass. Professor, Department of Anthropology, The University of Texas at Austin, USA

Dinara Gagarina – Doctor of Philosophy, University of Erlangen–Nuremberg, Germany

Sergey Ivanov – Candidate of Historical Sc., Associate Professor, Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn, Bishkek, Kyrgyzstan

Robert Kindler – Doctor of Philosophy, Professor, East European history at Freie Universität Berlin, Germany

Sadakatsu Kunitake – PhD, Associate Professor, Nara National Institute for Cultural Properties, Nara City, Japan

Yuliya Lysenko – Doctor of Historical Sc., Professor, Altai State University, Barnaul, Russia

Laruelle Marlene – PhD., Professor, George Washington University, Washington, USA

Laurie Manchester – PhD, Associate Professor, Arizona State University, Tempe, USA

Niccolò Pianciola – PhD, Associate Professor of History, University of Padua, Italy

Viachaslau Menkovsky – Doctor of Historical Sc., Professor, Belarusian State University, Minsk, Belarus

Gulfairus Zhapekova – Candidate of Historical Sc., Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Zhaxylyk Sabitov – PhD., Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan

Zauresh Saktaganova – Doctor of Historical Sc., Professor, Buketov Karagandy University, Karaganda, Kazakhstan

Uyama Tomohiko – Doctor of Philosophy, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan

Zhaken Taimagambetov – Doctor of Historical Sc., Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Ulan Umitkaliev – Candidate of Historical Sc., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Technical secretary: G. Zhapekova

Founder and publisher: Non-profit joint-stock company L.N. Gumilyov Eurasian National University

Frequency: 4 times a year. Founded in 1995. Official website of the journal: <https://jhistory.enu.kz>

Address of the editorial office: 010008, Kazakhstan, Astana, K. Satpayev str., 2. E-mail: gj.history@enu.kz.

The history of renaming: Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences.
Philosophy. Religious Studies – 1995-2024 rr.
Gumilyov Journal of History – since 2025.

Certificate of re-registration for Periodical Print Publication and/or News Agency No. KZ41VPY00111229,
issued on January 31, 2025, by the Information Committee of the Ministry of Culture and Information
of the Republic of Kazakhstan.

Редакционная коллегия

Главный редактор:

Ерлан Сыдыков, д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан,

Заместитель главного редактора – научный редактор:

Альбина Жанбосинова, д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан,

Международный консультативный совет:

Дэйв Бхавна – PhD., профессор, Школа восточных и африканских исследований Лондонского университета, Лондон, Великобритания

Изабель Охайон – PhD., профессор, Центр исследований России, Кавказа, Восточной Европы и Центральной Азии (CERCEC), Париж, Франция

Петр Дашковский – д.и.н., профессор, Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия

Саулеш Есенова – PhD., асс. профессор, Университет Калгари, Калгари, Канада

Цзинчэн Ли – PhD, асс. профессор, Шэньчжэньский университет, Шэньчжэнь

Анатолий Наглер – PhD., профессор, Германский археологический институт, Берлин, Германия

Йовита Радуга – PhD., профессор, Нью-Йоркский университет, Нью-Йорк, США

Редакционная коллегия:

Крейг Кэмпбелл – PhD, асс. профессор, факультет антропологии, Университет Техас, Остин, США

Динара Гагарина – PhD., Университет Эрлангена, Нюрнберг, Германия

Сергей Иванов – к.и.н., асс. профессор, Кыргызский национальный университет им. Баласагына, Бишкек

Роберт Киндлер – PhD., профессор, Институт Восточной Европы Свободного университета, Берлин

Кунитаке Садакатсу – PhD., профессор, Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей Нара, Япония

Юлия Лысенко – д.и.н., профессор, Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия

Марлен Ларюэль – PhD., профессор, Университет Джорджа Вашингтона, Вашингтон, США

Лори Манчестер – PhD., асс. профессор Аризонского Государственного Университета, Темпе, США

Николо Пианчиола – PhD, профессор, Падуанский университет, Падуан, Италия

Вячеслав Меньковский – д.и.н., профессор, Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь

Гульфайрус Жапекова – к.и.н., асс. профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Жаксылык Сабитов – PhD., Институт изучения улуса Джучи, Астана, Казахстан

Зауреш Сактаганова – д.и.н., профессор, Карагандинский университет имени Е. Букетова, Караганда, Казахстан

Жакен Таймагамбетов – д.и.н., профессор, академик НАН РК, Астана, Казахстан

Томохико Уяма – д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония

Улан Умиткалиев – к.ист.н., асс. профессор, ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Технический секретарь Г. Жапекова

Учредитель и издатель: НАО Евразийский Национальный университет им. Л. Гумилева

Периодичность: 4 раза в год. Год основания 1995. Официальный сайт журнала: <https://jhistory.enu.kz>

Адрес редакции: 010008, Казахстан, Астана, ул. Сатпаева, 2. E-mail: gj.history@enu.kz

История переименований: Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 1995-2024 гг.

Gumilyov Journal of History – с 2025 года.

Свидетельство о постановке переучета периодического печатного издания и (или) информационного агентства № KZ41VPY00111229 от 31.01.2025 г. выдано Комитетом информации Министерства культуры и информации РК.

CONTENT

ARCHEOLOGY

A. Aitbayeva (<i>Almaty, Kazakhstan</i>), K. Saparova , A. Sautbekova (<i>Astana, Kazakhstan</i>), A. Kumarbayeva (<i>Almaty, Kazakhstan</i>) «Secrets of ancient jewelry: regional jewelry heritage» based on the materials of the Foundation of the National Museum of the Republic of Kazakhstan (in Kazakh).....	7
K. Auezov (<i>Zhezkazgan, Kazakhstan</i>), S. Yarygin , S. Sakenov , G. Kulmagambetova (<i>Astana, Kazakhstan</i>) Chronology and cultural affiliation of the early burials of the Tazhegul burial ground (in English)	27
O. Oshanov (<i>Almaty, Kazakhstan</i>) Two Chagatai Mausoleums in the Trans-Ili Alatau (Based on Archaeological Research) (in Kazakh)	45

WORLD HISTORY

S. Jabbarova (<i>Baku, Azerbaijan</i>) Development of Bilateral Relations Between Azerbaijan and Kazakhstan in 1993-2013 (in English)	59
N. Potapova (<i>Novosibirsk, Russia</i>) «Beat the Communists»: the mood of the unemployed population of the Siberian region according to the OGPU of the USSR (in English).....	74

DOMESTIC HISTORY

T. Allaniyazov (<i>Zhezkazgan, Kazakhstan</i>) Uprisings and protests of people in 1928-1932 in Kazakhstan (in Russian).....	91
G. Assanova , J. Kaliyev (<i>Astana, Kazakhstan</i>) The history of Genghis khan in the Jami' at-Tawarikh and his Political and sociogenetic legacy in the kazakh steppe (in Kazakh).....	111
R. Zharkynbayeva , A. Abdiraiymova , A. Zhanabay (<i>Almaty, Kazakhstan</i>) The Invisible Front: Anti-Epidemic Commissions and the Struggle Against Infectious Diseases in the Kazakh SSR During the War Years (1941–1945) (in Russian).....	129
G. Ibrayeva , K. Seitkazina (<i>Astana, Kazakhstan</i>), A. Taşağıl (<i>Istanbul, Turkey</i>) S. Seifullin's novel "Thorny Path" (Tar Zhol, Taigak Keshu): aspects of personality (in Kazakh)	147
T. Kalenova (<i>Astana, Kazakhstan</i>) Foreign Historiography of the Social History of Traditional Kazakh Society: Interpretating the Image of the Biy (18th – 20th Centuries) (in English).....	170

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

АРХЕОЛОГИЯ

А. Айтбаева (Алматы, Қазақстан), К. Сапарова, А. Саутбекова (Астана, Қазақстан), А. Құмарбаева (Алматы, Қазақстан) «Ежелгі зергерлік бұйымдардың құпиялары: аймақтық зергерлік мұра» Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі қорының материалдары бойынша.....	7
К. Auezov (Zhezkazgan, Kazakhstan), S. Yarygin, S. Sakenov. G. Kulmagambetova (Astana, Kazakhstan) Chronology and cultural affiliation of the early burials of the Tazhegul burial ground	27
О. Ошанов (Алматы, Қазақстан) Іле Алатауындағы Шағатайлық екі кесене жөнінде (археологиялық зерттеулер негізінде)	45

ДҮНИЕЖҮЗІ ТАРИХЫ – ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

S. Jabbarova (Baku, Azerbaijan) Development of Bilateral Relations Between Azerbaijan and Kazakhstan in 1993-2013	59
N. Potapova (Novosibirsk, Russia) «Beat the Communists»: the mood of the unemployed population of the Siberian region according to the OGPU of the USSR	74

ОТАН ТАРИХЫ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

Т. Алланиязов (Жезказган, Қазақстан) Народные восстания и протесты 1928-1932 гг. в Казахстане.....	91
Г. Асанова, Ж. Калиев (Астана, Қазақстан) Шыңғыс ханның «Жамиғ ат-тауарихтағы» тарихы мен қазақ даласындағы саяси және әлеуметтік-генетикалық мұрасы.....	111
Р. Жаркынбаева, А. Абдирайымова, А. Жанабай (Алматы, Қазақстан) «Невидимый фронт» тыла: вклад противоэпидемических комиссий в борьбе с инфек- ционными заболеваниями в КазССР (1941-1945 гг.).....	129
Г. Ибраева, К. Сейтказина (Астана, Қазақстан), А. Ташагыл (Ыстамбұл, Түркия) С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романы: тұлғатану аспектілері.....	147
Т. Kalenova (Astana, Kazakhstan) Foreign Historiography of the Social History of Traditional Kazakh Society: Interpretating the Image of the Biy (18th – 20th Centuries).....	170

Ғылыми мақала / Research Article

MFTAP / IRSTI 03.41.91

<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-7-26>

«Secrets of ancient jewelry: regional jewelry heritage» based on the materials of the Foundation of the National Museum of the Republic of Kazakhstan

A. Aitbayeva^a, K. Saparova^b, A. Sautbekova^b, A. Kumarbayeva^c

^aMargulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan

^bNational Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

^cAbylkhan Kasteyev State Museum of Arts, Almaty, Kazakhstan

^bkamila.aubakirova@gmail.com

Abstract. The article presents information about the jewelry of the Kazakh people based on the analysis of the collection of the National Museum of the Republic of Kazakhstan. Jewelry, being an important component of the material culture of the Kazakhs, reflects not only aesthetic ideas but also craft traditions, as well as socio-cultural characteristics of the population. Jewelry, being one of the most stable and conservative elements of a traditional costume, carries not only valuable, but often "dumb" information. This work is devoted to the publication and primary analysis of women's metal jewelry of the 19th-20th centuries. The work is the first stage of a comprehensive study aimed at studying the regional features of jewelry and identifying parallels between archaeological materials from the Bronze Age, the Early Iron Age, and the Early Middle Ages with products dating back to Modern Times. The relevance of the research is due to the need to preserve and systematize the accumulated information about the traditional forms of decorative and applied art of the Kazakh people. In the current conditions of globalization and unification of cultures, the detailed significance of regional variations is of particular importance. In the course of the research, special attention was paid to the study of the books of receipts, which are documentary materials documenting the history of the collection's formation. The use of these data made it possible to clarify the origin of a number of products, to identify the geography and features of the acquisition of museum collections. Based on the information collected, the article provides generalized statistical data, presents a classification of jewelry by category: head ornaments, neck and chest ornaments, hand ornaments, etc. For each category of jewelry received from the region we are interested in, one representative example has been selected, described in detail in terms of technology and ornamentation. Special attention is paid to the issues of symbolism and the functional purpose of jewelry. It was found that most of the products had not only a decorative value, but also carried a magical function. The jewelry was made of silver, which translates the value of this metal for the Kazakh people. The methodological basis of the article is semiotic and culturological approaches, as well as source studies, typological, and comparative historical research methods. The analysis of the stock collection of the National Museum of the Republic of Kazakhstan shows the stability of craft traditions and the continuity of artistic forms reflecting the cultural specifics of the region. The obtained materials can serve as a basis for further scientific research on the traditional jewelry art of Kazakhstan.

Keywords: silver; jewelry; Zhetysu; typology; fund collection; National Museum; women's costume; Kazakhs

For citation: Aitbayeva A., Saparova K., Sautbekova A., Kumarbayeva A. «Secrets of ancient jewelry: regional jewelry heritage» based on the materials of the Foundation of the National Museum of the Republic of Kazakhstan. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.153, no.4, pp.7-26. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-7-26>

Funding. The article was prepared with the support of grant funding from the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2024-2026, project IRN AP22786586.

«Тайны древних украшений: региональное ювелирное наследие» по материалам фонда Национального музея Республики Казахстан

А. Айтбаева^а, К. Сапарова^б, А. Саутбекова^б, А. Кумарбаева^с

^а*Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан*

^б*Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан*

^с*Государственный музей искусств им. Абылхана Кастеева, Алматы, Казахстан*

Аннотация. В статье представлены сведения об ювелирных украшениях казахского народа на основе анализа коллекции Национального музея Республики Казахстан. Ювелирные украшения, являясь важной составляющей частью материальной культуры казахов, отражают не только эстетические представления, но и ремесленные традиции, а также социально-культурные особенности населения. Украшения, являясь одними из наиболее устойчивых и консервативных элементов традиционного костюма, несут в себе не только ценные, но зачастую и «немые» сведения. Данная работа посвящена публикации и первичному анализу женских металлических украшений Жетысу XIX-XX веков. Работа представляет собой первый этап комплексного исследования, нацеленного на изучение региональных особенностей ювелирного искусства и выявление параллелей между археологическими материалами эпохи бронзы, раннего железного века и раннего средневековья с изделиями, относящимися к Новому времени. Актуальность исследования обусловлена необходимостью сохранения и систематизации накопленных сведений о традиционных формах декоративно-прикладного искусства казахского народа. В нынешних условиях глобализации и унификации культур детальное значение региональных вариаций приобретает особое значение. В процессе исследования особое внимание было уделено изучению книг поступлений – документальных материалов, фиксирующих историю формирования коллекции. Использование этих данных позволило уточнить происхождение ряда изделий, выявить географию и особенности комплектования музейных собраний. На основе собранной информации в статье приведены обобщенные статистические данные, представлена классификация ювелирных изделий по категориям: украшения для головы; шейно-нагрудные украшения; украшения для рук и т.п. Для каждой категории украшений, поступивших из интересующего нас региона, выбран один репрезентативный пример, детально охарактеризованный с точки зрения технологии и орнамента. Особое внимание уделено вопросам символики и функционального назначения украшений. Установлено, что большинство изделий имело не только декоративное значение, но и несло магическую функцию. Ювелирные украшения были выполнены из серебра, что транслирует ценность этого металла для казахского народа. Методологической основой статьи являются семиотический и культурологический

подходы, а также источниковедческий, типологический и сравнительно-исторический методы исследования. Выполненный анализ фондовой коллекции Национального музея Республики Казахстан показывает устойчивость ремесленных традиций и преемственность художественных форм, отражающих культурную специфику региона. Полученные материалы могут послужить базой для дальнейших научных исследований традиционного ювелирного искусства Казахстана. **Ключевые слова:** серебро; ювелирные украшения; Жетысу; типология; фондовая коллекция; Национальный музей; женский костюм; казахи

«Ежелгі зергерлік бұйымдардың құпиялары: аймақтық зергерлік мұра» Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі қорының материалдары бойынша

А. Айтбаева^а, К. Сапарова^б, А. Саутбекова^б, А. Кумарбаева^с

^аӘ.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан

^бҚазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан

^сӘбілхан Қастеев атындағы Мемлекеттік өнер музейі, Алматы, Қазақстан

Андатпа. Мақалада Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің коллекциясын талдау негізінде қазақ халқының зергерлік бұйымдары туралы мәліметтер келтірілген. Қазақтардың материалдық мәдениетінің маңызды құрамдас бөлігі бола отырып, зергерлік бұйымдар эстетикалық ұғымдарды ғана емес, сонымен қатар қолөнер дәстүрлерін, сондай-ақ халықтың әлеуметтік-мәдени ерекшеліктерін де көрсетеді. Дәстүрлі костюмнің ең тұрақты және консервативті элементтерінің бірі бола отырып, зергерлік бұйымдар тек құнды ғана емес, көбінесе «үнсіз» ақпарат береді. Бұл жұмыс XIX-XX ғасырлардағы Жетісудағы әйелдер металл әшекейлерін жариялауға және бастапқы талдауға арналған. Жұмыс зергерлік өнердің аймақтық ерекшеліктерін зерттеуге және қола дәуіріндегі, ерте темір дәуіріндегі және ерте орта ғасырлардағы археологиялық материалдар арасындағы параллельдерді анықтауға бағытталған кешенді зерттеудің бірінші кезеңін білдіреді. Зерттеудің өзектілігі қазақ халқының сәндік-қолданбалы өнерінің дәстүрлі нысандары туралы жинақталған мәліметтерді сақтау және жүйелеу қажеттілігіне байланысты. Жаһандану мен мәдениеттерді біріздендірудің қазіргі жағдайында аймақтық вариациялардың егжей-тегжейлі маңызы ерекше маңызға ие. Зерттеу барысында түсімдер кітаптарын – коллекцияның қалыптасу тарихын жазатын деректі материалдарды зерттеуге ерекше назар аударылды. Бұл деректерді пайдалану бірқатар өнімдердің шығу тегін нақтылауға, мұражай коллекцияларының географиясы мен жинақталу ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Жиналған ақпарат негізінде мақалада жалпыланған статистикалық мәліметтер келтірілген, зергерлік бұйымдардың санаттары бойынша жіктелуі келтірілген: бас әшекейлері; мойын-кеуде зергерлік бұйымдары; қол әшекейлері және т.б. бізді қызықтыратын аймақтан келген зергерлік бұйымдардың әр санаты үшін технология мен ою-өрнек тұрғысынан егжей-тегжейлі сипатталған бір өкілдік мысал таңдалады. Әшекейлердің символикасы мен функционалды мақсатына ерекше назар аударылады. Көптеген өнімдердің сәндік мәні ғана емес, сонымен қатар сиқырлы функциясы бар екендігі анықталды. Зергерлік бұйымдар күмістен жасалған, бұл металдың қазақ халқы үшін құндылығын көрсетеді. Мақаланың әдіснамалық негізі семиотикалық және мәдени көзқарастар, сондай-ақ деректану, типологиялық

және салыстырмалы тарихи зерттеу әдістері болып табылады. Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қор коллекциясына жасалған талдау қолөнер дәстүрлерінің тұрақтылығын және өңірдің мәдени ерекшелігін көрсететін көркемдік нысандардың сабақтастығын көрсетеді. Алынған материалдар Қазақстанның дәстүрлі зергерлік өнерін одан әрі ғылыми зерттеуге негіз бола алады.

Түйін сөздер: күміс; зергерлік бұйымдар; Жетісу; типология; қор жинағы; Ұлттық музей; әйелдер костюмі; қазақтар

Сілтеме жасау үшін: Айтбаева А., Сапарова к., Саутбекова А., Құмарбаева А. "ежелгі зергерлік бұйымдардың құпиялары: өңірлік зергерлік мұра" Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі қорының материалдары бойынша. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т. 153, no.4. 6.7-26. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-7-26>

Қаржыландыру көзі: Мақала 2024-2026 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруы аясында AP22786586 ЖТН жобасы шеңберінде дайындалды.

Кіріспе

Зергерлік өнер этностың көркем шығармашылығы мен өзін-өзі көрсетуінің ерекше формасы ретінде әрекет ете отырып, халықтың дүниетанымы мен материалдық мәдениетінде шешуші рөл атқарады. Бұл мыңдаған жылдар бойы қалыптасқан археологиялық және этнографиялық мұраның ерекше қабаты болып көрінеді.

Зергерлік бұйымдар мәдениет құбылысы ретінде қоғамның технологиялық дамуы мен көркемдік талғамының деңгейін көрсететін этномәдени үдерістер мен дәстүрлердің дамуының дәлелі болып табылады.

Көрші елдердің мәдениеті мен өнерімен өзара іс-қимылға қарамастан, Қазақстанның зергерлік өнері өзінің өзіндік ерекшелігін сақтап қалды және жарқын ұлттық айрықша болмысымен ерекшеленеді. Сонымен қатар, қазақ зергерлік өнерінің өзіне тән белгілерінің бірі тарихи байланыстардың әсерінен қалыптасқан айқын өңірлік ерекшеліктердің болуы болып табылады. Әр аумақ өзінің стилистикалық бағыттарымен және технологиялық әдістерімен сипатталады.

Әдеби шолу

Қазақстан аумағында зергерлік бұйымдарды зерделеу отандық ғылымда ерекше орын алады. Қазақ көркем металының шығармалары туралы ақпарат XVIII ғасырдан бастап әдебиетте кездеседі және кейінірек ізденістер тек жандана түседі, бұл XIX ғасырдың ортасында Орыс географиялық қоғамының ұйымдастырылуымен байланысты. Бұл М. Левшин, Г.Н. Потанин, Р. Карутц, П.С. Паллас және басқалардың еңбектері (Марғұлан 1986). Айта кету керек, осы уақыт аралығында зерттеушілердің назары кез-келген көркемдік және технологиялық ерекшеліктерді терең талдаусыз ақпаратты жинауға және сипаттауға бағытталған. Кейбір ғалымдар, әрине, бұйымдарды сипаттау мен сызбасын

сызудан басқа, көрші халықтардың дәстүрлерінде ұқсастықтарды, ою-өрнектеу мен өрнектерді интерпретациялауға тырысты, бірақ мұндай зерттеулер ауқымды болған жоқ.

Ш.Ш. Уәлихановтың қызметімен қазақ халқының мәдениетін зерттеу саласындағы материалдарды жинау және зерделеу жөніндегі жұмыстардың келесі кезеңін байланыстыруға болады (Валиханов 1984). Қазақ халқының бұйымдарын ою-өрнектеу туралы мәліметтер дәстүрлі мәдениет құбылыстарын ғылыми тіркеу (суретке түсіру) әдісінің негізін қалаушы болған С.М. Дудиннің еңбектерінде кездеседі. 1894 жылы Өнер академиясы, Ғылым академиясы және Орта және Шығыс Азияны зерттеу комитеті сияқты мекемелерде жұмыс істеген кезінде В.В. Бартольд басқарған экспедиция барысында ол Сырдария, Талас, Шу және бүкіл Жетісу қазақтарының қолданбалы өнерін зерттеді (Маргулан 1986: 22). Осы уақыт аралығында зерттеу жұмыстарын С.Л. Руденко да жүргізді, ол Ойыл және Сағыз өзендерінің алабында орналасқан қазақтардың өмірін зерттей отырып, Батыс және Шығыс Қазақстанның кейбір әшекейлері мен киімдеріндегі көркемдік ерекшелігін анықтады (Руденко 1927). Бізді қызықтырған Оңтүстік Қазақстан өңірі бойынша В.В. Востровтың жұмыстары шығарылды (Востров 1959). Қазақтың зергерлік бұйымдары, атап айтқанда олардың жіктелуі туралы қысқаша мәліметтер дәстүрлі ұлттық киімге арналған И.В. Захарова мен Р.Д. Ходжаеваның монографияларында қамтылған (Захарова, Ходжаева 1964).

Кейінгі жылдары қазақтардың дәстүрлі зергерлік өнерін зерттеуге Х.А. Арғынбаев, А.Х. Марғұлан, сондай-ақ Э.А. Масанов, М.С. Мұқанов, Н.А. Оразбаева (Арғынбаев 1987, Маргулан 1986, Масанов 1961) елеулі үлес қосты. Бұл еңбектер кейінгі салыстырмалы және аймақтық зерттеулердің негізін қалады. Одан кейінгі жылдары Ш.Ж. Тоқтабаева (Мыңжасарова), А.И. Мамбетова зергерлік өнерді этномәдени бірегейліктің маңызды элементі ретінде қарастыра отырып, өз зерттеулерін әзірлеумен айналысты. Осы кезеңде ғалымдар Қазақстанның әртүрлі өңірлерінің бұйымдары арасындағы айырмашылықтарды белсенді зерттеп, тұрақты жергілікті ерекшеліктерді анықтай бастады.

Осылайша, бүгінгі күнге дейін жинақталған ғылыми материал жинақтаушы және сипаттамалық деңгейден зергерлік бұйымдарды кешенді мәдени және салыстырмалы-типологиялық талдауға көшуге мүмкіндік берді. Жалпы өңірлік айырмашылықтар проблематикасы жеткілікті түрде әзірленгеніне қарамастан, Жетісу аумағынан туындайтын әшекейлер ең аз зерттелген бағыттардың бірі болып қала береді.

Материалдар мен әдістер

Қазақ халқының дәстүрлі әшекейлеріне арналған мақаланы дайындау барысында авторлар деректанулық, типологиялық және салыстырмалы-тарихи зерттеу әдістерін қолданды.

Зерттеудің дереккөздік базасының негізін жарияланған этнографиялық және өнертану еңбектері, сондай-ақ ҚР Ұлттық музейінің қорлары мен архивінен алынған материалдар құрады. Бастапқы дереккөздерге ерекше назар аударылды – Мемлекеттік Алтын музейі, Президенттік мәдениет орталығы, сондай-ақ таңдалған заттардың төлқұжаттары туралы кітаптар зерттелді.

Деректану талдауын қолдану шығу тегін, сенімділік дәрежесін және тарихи контексті анықтауға мүмкіндік берді. Бұл зерттелген әдебиеттерде берілген мәліметтерді сыни бағалау үшін қажет болды.

Типологиялық талдау зергерлік бұйымдарды қызметтік мақсаты мен аймақтық ерекшеліктері бойынша жіктеу үшін қолданылды. Бұл тәсіл қазақтардың дәстүрлі зергерлік өнеріне тән тұрақты құрылымдық және сәндік белгілерді анықтауға ықпал етті.

Зергерлік бұйымдардың дамуының тарихи динамикасын және олардың әртүрлі тарихи кезеңдердегі өзгеруін бақылау үшін салыстырмалы тарихи әдіс қолданылды. Ол қазақтардың дәстүрлі әшекейлерін көрші этностардың ұқсас заттарымен салыстыруға, сондай-ақ олардың қалыптасуы мен эволюциясына әлеуметтік-мәдени, экономикалық және діни факторлардың әсерін бақылауға мүмкіндік берді.

Әр түрлі дереккөздердің интеграциясы зергерлік бұйымдардың сипаттамаларын, олардың қызметтік және символдық мағыналарын толық түсінуге мүмкіндік берді.

Нәтижелер

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейінде Қазақстанның халықтық және заманауи сәндік-қолданбалы өнерінің бай топтамасы бар. Музейдің қор топтамасының негізін Мемлекеттік Алтын музейі мен Президенттік мәдениет орталығының жинақтары құрады, материалдардың берілуі бір музей шеңберінде қазақ халқының мәдениетін бейнелейтін бай топтаманы біріктіруге мүмкіндік берді. Қола дәуірінен бастап этнографиялық қазіргі заманға дейінгі зергерлік өнердің керемет үлгілері «№1, №2 Бағалы металл» қорларында сақтаулы.

Мамандандырылған қорлардың бірі – «№1 Бағалы металл» қола дәуірінен орта ғасырларға дейінгі кең тарихи кезеңді қамтитын алтыннан жасалған зергерлік бұйымдардың бірегей үлгілерін жинады. Бұл жәдігерлер металлургиялық технологиялардың дамуының, сондай-ақ ежелгі қоғамдардың эстетикалық және діни көріністерінің құнды дәлелі болып табылады. Осы кезеңдегі өнімдер әртүрлі пішіндермен, сәндік әдістермен және металды өңдеу, соның ішінде соғу, құю, бедерлеу және бүршіктеу әдістерімен ерекшеленеді. Заттардың саны 44 000-нан астам сақтау бірлігін құрайды.

Басқа «№2 Бағалы металл» қорында Қазақстан халықтары мен іргелес аумақтардың зергерлік өнері топтамасы шоғырланған. Бұл таңдауда ұлттық дәстүрлерді, рәміздер мен этномәдени ерекшеліктерді бейнелейтін қазақ шеберлері жасаған әшекейлер ерекше орын алады. Қазақ туындыларымен қатар мұнда қырғыз, өзбек, ұйғыр және түрікмендер сияқты өңірдің басқа этникалық топтарының бұйымдары да ұсынылған. Бұл заттар ою-өрнектің байлығын, көшпелі және отырықшы мәдениеттерге тән нышанды, сондай-ақ ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан қолөнер дәстүрлерінің сабақтастығын көрсетеді. Заттардың саны 4000-нан астам сақтау бірлігін құрайды.

«№2 Бағалы металл» қорының негізгі бөлігін Мемлекеттік Алтын музейінің қорларынан берілген заттар құрайды – шамамен 1400 бірлік, Президенттік мәдениет орталығы – 2500 бірліктен астам, сондай-ақ еліміздің облыстық музейлерінен берілген заттар – шамамен 30 бірлік. Сонымен қатар, жеке тұлғалардан келіп түскен жәдігерлер де тіркелген.

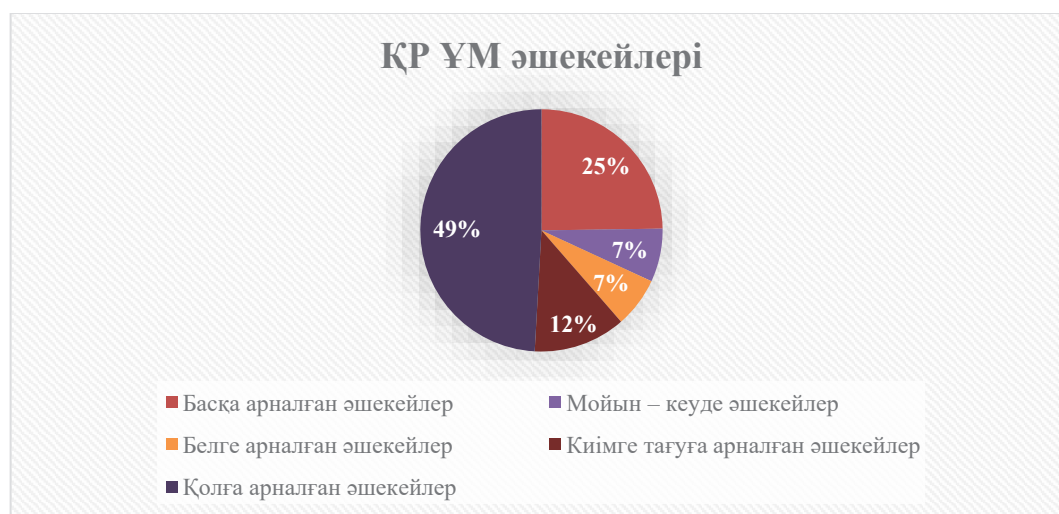
Елдің жетекші мәдени мұра қоймаларының бірі мәртебесіне байланысты Ұлттық музейде Қазақстанның түрлі аймақтарынан зергерлік бұйымдар топтамасы бар. Ең алдымен, топтаманың аймақтық әртүрлілігі тарихи-мәдени дамуды жан-жақты көрсетуге бағытталған музей тұжырымдамасын көрсетеді, сонымен қатар бұл аймақтық ерекшеліктерді байқауға және дәстүрлі өнердің жалпы сипатын атап өтуге мүмкіндік береді.

Материалды құрылымдау мақсатында төменде зергерлік бұйымдардың аймақтық шығу тегі бойынша да, олардың қызметтік жіктелуі бойынша да мәліметтер көрсетілген диаграммалар келтірілген.

Қызметтік жіктелуі бойынша ұсынылған зергерлік бұйымдар бірнеше негізгі топтарға бөлінеді. Зергерлік бұйымдардың ең көп тобы қолға арналған әшекейлер болып табылады (білезік – 988 с.б., жүзік – 399 с.б., сақина – 130 с.б.), содан кейін басқа арналған әшекейлер (маңдайлық – 29 с.б., сырға – 368 с.б., шашбау – 17 с.б., шекелік – 156 с.б., шолпы – 76 с.б., шаштеңге – 3 с.б., үкі аяқ – 16 с.б.), мойын – кеуде (алқа – 63 с.б., бойтұмар – 120 с.б., өңіржиек – 7 с.б., тамақша – 6 с.б., моншақ – 6 с.б.), белге арналған (белдік – 207 с.б.), сондай-ақ киімге тағуға арналған әшекейлер жеке көрсетілген (түйреуіш – 19 с.б., қапсырма – 138 с.б., түйме – 183 с.б., тана – 40 с.б.).

Кесте 1. ҚР ҰМ зергерлік бұйымдарының пайыздық арақатынастағы қызметтік жіктелуі

Table 1. Functional classification of NM RK jewelry in percentage

Музей топтамасын талдау кезінде сақталған заттардың негізгі бөлігі XIX-XX ғасырларға жататыны анықталды, сондай-ақ XVIII ғасырға жататын жеке үлгілер бар. Жинақта елдің солтүстік, шығыс, орталық, оңтүстік және батыс аймақтарының өнімдері ұсынылған, бұл топтаманың кең географиялық қамтылуын көрсетеді.

Кесте 2. ҚР ҰМ зергерлік бұйымдарының аймақтық жіктелуі
Table 2. Regional classification of jewelry of NM RK

Осы зерттеу аясында біз Қазақстанның оңтүстік өңірінен, атап айтқанда Жетісу аумағынан шыққан бұйымдарға назар аударғымыз келді. Топтаманың бұл бөлігі аймақтық ерекшеліктерге байланысты ерекше қызығушылық тудырады. Жетісу географиялық жағынан Оңтүстік Қазақстанның құрамына кіретініне қарамастан, оның осы өңірді елдің басқа Оңтүстік аумақтарынан ерекшелендіретін мәдени-тарихи бірегейлігін атап өту маңызды. Аталған аймақ бұрын Жетісу деп аталған, Солтүстік Тянь-Шань тау бөктеріндегі жерлерді қамтитын бұл өңір тарихи түрде көшпелі және отырықшы мәдени дәстүрлердің әсерінен қалыптасты, бұл сәндік-қолданбалы өнердің, оның ішінде зергерлік бұйымдардың сипатында көрініс тапты. Сол кезеңдерде Оңтүстік Қазақстан кең мағынада (Шымкент, Түркістан, Қызылорда аудандарын білдіреді) Орта Азияның геометриялық ою-өрнектер, эмальдар мен қалқанды эмаль техникаларының көркемдік қағидаларының басым болуы тән болса, Жетісу бұйымдары өз кезегінде иілгіш пішіндерімен, сіркелеу, соғу мен ақықты белсенді қолданумен ерекшеленеді.

Ш.Ж. Тоқтабаева мен А.И. Мамбетова сияқты бірқатар зерттеушілер Жетісудың көркемдік кодының ерекшелігін атап өтіп, оны қазақ мәдени кеңістігіндегі ерекше құбылыс ретінде қарастырады. Сондықтан біздің зерттеуімізде біз топтаманың осы бөлігіне назар аударуға тырысамыз, өйткені олай аймақтық стилистикалық ерекшеліктерді ғана емес, сонымен қатар көшпелі эстетика мен Орталық Азияның ежелгі мәдени орталықтарының әсері арасындағы диалогты да байқауға мүмкіндік береді.

Әрине, зергерлік өнер ежелгі уақытта қазіргі Қазақстанның аумақтарын мекендеген тайпалардың бұрыннан бар мәдениеттерінен бастау алатын дәстүрлер негізінде қалыптасты.

Археологиялық олжалар – асыл және жартылай асыл тастармен көмкерілген қола, алтын және күміс бұйымдар көркемдік нысандарының сабақтастығын растайды. Зерттеушілердің бірқатар мақалалары ел аумағында табылған зергерлік бұйымдарды жариялауға және талдауға арналған (Акишев 1983; Куприянова 2008; Усманова 2010; Бейсенов 2014; Базарбаева, Джумабекова 2019; Хасенова 2023; Хасенова 2020; Айтбаева 2024 және т.б.).

Археологиялық зерттеулер барысында табылған қазақтардың материалдары мен зергерлік бұйымдарын салыстыру ежелгі өнердің дәстүрлерінің сақталғандығы туралы айтуға мүмкіндік береді, мәселен, әйгілі полихромдық стильді мысалға алатын болсақ, оның негізгі белгілері алтын мен альмандин, гранат, ақық, шыны секілді түрлі-түсті тастардың ендірмелерін пайдалану, олар үшін ұяшықтарды үшбұрыштармен және бүршік қатарлармен жиектеу, «шырша», «бау» тәрізді сіркеленген жақтаулар түрінде және т.б. Белгілі зерттеуші Ә.Х. Марғұлан өз еңбегінде бұл ерекшеліктер Орталық Қазақстанның, сондай-ақ Маңғышлақ пен Жетісудың зергерлік бұйымдарына тән екенін атап өтті (Марғұлан 2012: 301). Бұл туралы өз еңбегінде Ш.Ж. Тохтабаева да баяндайды. Зерттеуші полихромдық стильдің ерекшеліктері Оңтүстік Қазақстанның әшекейлерінде де көрініс тапқанын мәлімдеді (Тохтабаева 2005: 195).

Қазақ шебер зергерлері елордалық қолөнер мен сарай шеберханаларына тән көркемдік тәсілдер мен нысандарды қабылдай отырып, көшпелі эстетикалық дәстүрлерді сақтап, дамыта түсті. Полихромды стильдің жаңғырығы бар әшекейлерден басқа, бұл аумақта шілтер, эмальданған, ойылған, соғылған және т.б. бұйымдар байқалды (Тохтабаева 2005: 193).

Жоғарыда аталған барлық заттар қазақ халқының материалдық мәдениетін бейнелейтін ақ түсті асыл металл – күмістен жасалған. Қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымындағы күмістің шағылысқан жылтырлығы ай және ақ түспен символдық түрде ұқсастық тапты, ол тазалық пен бақытпен байланыстырылды. Аталған металл көбінесе ғарыштық тәртіппен, атап айтқанда жұлдызды аспанмен анықталды. Бұл күмісті сәндік мақсатта ғана емес, сонымен қатар киіз үйді безендіруде қасиетті маңызы бар тасымалдаушы ретінде кеңінен қолдануды түсіндіреді.

Халықтық түсініктерде күміс көптеген жағымды қасиеттерге ие: ол тазартады, емдейді, қорғайды. Дәл осы себепті одан дәстүрлі түрде әйелдердің зергерлік бұйымдары жасалды.

Зергерлік бұйымдарды жасаумен шебер-зергерлер айналысты, олар үшін қолөнер тек ақша табу тәсілі ғана емес, сонымен қатар қажеттілік, шығармашылық энергияны білдіру тәсілі болды. Қолөнершілер жасаған бұйымдар тек сәндік зат, безендіру ғана емес, олар қасиетті қызметті атқарды. Ш. Тохтабаеваның еңбегінде осы салаға байланысты дәстүрлі түсініктерді баяндауға жеке тарау бөлінген (Тохтабаева 2005: 218).

Жарияланымның мақсатына тікелей көшсек – ҚРҰМ қорларында сақталатын Жетісу аумағынан шыққан заттарға жүгінеміз.

Жетісу аумағынан шыққанын растайтын заттардың саны небәрі 55, ал бүкіл Оңтүстік Қазақстанның аумағынан – 950-ге жуық бұйымды құрайды. Біздің еліміздің оңтүстік өңір аумағынан шыққан заттардың ішінде нақты сипаты көрсетілген заттар бар, бірақ қосымша нақтылау деректері жоқ тек аймақ көрсетілген заттар да кездеседі.

Бізді қызықтыратын аумаққа жататын бұйымдардың ішінде келесі санаттар бар:

- Бас әшекейлері: олардың ішінде сырға – 12; шашқа арналған әшекейлер-шашбау (бұрым әшекейлері) – 3;
- Мойын-кеуде әшекейлері: тұмар – 2 бұйым;
- Белдік әшекейлер: белдік – 1;
- Қол әшекейлері: білезік – 20; жүзік (сақина) – 9.

Мұнда жеке санатқа кеудеге тігілетін және бекітілетін заттар – түйме – 3, қапсырма (камзолға арналған бекіткіштер) – 4 дана жатады.

Біз сипаттағымыз келетін бас зергерлік бұйымдардың бірі – барлық жастағы қыздар мен әйелдерге арналған әшекей ретінде қызмет ететін сырғалар болып табылады. Сәндік қызметті орындай отырып, бұйымдар (сырғалар ғана емес) сонымен қатар әйелдің жасы мен мәртебесін көрсететін визуалды көрсеткіш ретінде қызмет етті, әлеуметтік кодтың бөлігі болды.

Белгілі зерттеуші З. Наурызбаева – өзінің әйелдердің өтпелі дәстүрлеріне арналған зерттеуінде А. Қажғалиұлының зерттеулерін атап өтеді, ол «Әйелдер сүйіп тағатын әшекейлердің пішініне жіті көз салсақ, олардың айқын антропоморфтық (адам кейпіндегі) табиғатын аңғаруға болады. Мысалы, құлақ сырғасында салбырап тұрған сырға – жіңішке кіндікке ілінген асыл да қымбат құрсақтағы нәрестені елестетеді...» сырғаларды байланыстыратын тізбекті алып тастау (Қарақалпақ әйелдерінің әшекейі – «Халкаплы сырға», ол ұзын тізбекпен жалғанған, бір құлақтың астынан екінші құлаққа өтетін, қыздар тұрмысқа шыққанға дейін таққан үлкен сырғалар туралы сөз болуда), тұрмысқа шығып жатқан әйелдің құлағын «ашады», яғни бала туу мүмкіндігі бар екендігін бейнелейді деген ой дамиды (Наурызбаева 2022: 143-144). Автор қазақ қалыңдығының дәстүрлі костюмімен ұқсастырады, мұндағы ұқсас тұйық нобайы басқа арналған әшекейлердің барлық кешенін білдіреді. Яғни, қазақтың қалыңдығы да бастың төменгі бөлігінде тұйық нобайға ие болды, ол кейінірек ашылды деген қорытындыға келді.

Қазақ сырғаларының сипаттамасына тікелей оралсақ, жалпы сырғалар екі түрге бөлінеді: тегіс және көлемді, одан әрі түрлері бойынша бөлімшесі бар (Тохтабаева 2005: 95).

Пластина тәрізді сырғалардың бір түрі – негізі мен салпыншақтары бар сырғалар болып табылады. Осындай бұйымдардың бірі ҚРМАМ-нен берілді, оны 20.07.1994 ж. К. Алимов тапсырды.

Бұйым (ҚРҰМ нқ 2355/1-2) өлшемі 11,7х1,5 см болатын қалыптау, майыстыру, соғу және жалған бүршіктеу техникасын пайдалана отырып, ақ түсті металдан жасалған (Сурет 1). Ілмек тәрізді тұмсықтан тұрады, ол пішінді жалпақ табақша және тізбектердегі үш ілгіш түрінде негізгі бөлікке өтеді. Пластина контур бойымен жалған бүршіктеумен безендірілген дөңес ромбты және дөңгелек фигуралармен безендірілген. Пластинаның төменгі жағына ұштарында бір жақты гауһар тәрізді салпыншақтары бар кордтық қосылыстары бар үш қысқа тізбек бекітілген.

Сурет 1. Сырға, XIX ғ.

Fig. 1. Earrings, XIX century

Сурет 2. Шашбау, XIX в.

Fig. 2. Shashbau, XIX century

Бұйымның келесі түрі – қорғаныс функциясы бар күміс тұмарлар. Тұмарларды жеке бұйымдар ретінде зерттеуге арналған бірқатар жұмыстар бар Н.Г. Борозна, С.М. Абрамзон ([Абрамзон 1978](#)) және т.б. Қазіргі зерттеушілер арасында Ш.Ж. Тоқтабаеваның ([Тоқтабаев 2005](#)) еңбектерін атап өткен жөн.

Қазақтар, тәжіктер, өзбектер, қырғыздарда және басқа халықтарда бұрын және ішінара сақталған тұмарлар-бойтұмарлар кіретін рәсімдік бұйымдарда ежелгі діни наным-сенімдердің ерекшеліктерін байқауға және қайта жаңғыртуға болады. Бұл элементтер исламның ажырамас бөлігіне айналып, оларды маңызды құрамдас бөлігі ретінде өз құрылымына сіңірді. Яғни, шығу тегі бойынша бұл бұйымдар көшпенділердің тылсым сенімдерімен байланысты. Ішінде қағазға жазылған Құраннан дұға орналастырылды немесе «заттай» деп аталатын, оған астрагалдар, қой немесе түйе жүні, үкі тырнақтары мен қауырсындары жатады.

Бұйымның іші ғана емес, оның пішіні де маңызды рөл атқарды. Біз білетіндей, Ш.Ж. Тоқтабаеваның еңбектері: «Қазақтар арасында төрт пішіндегі күміс тұмарлар кеңінен қолданылды: үшбұрышты – тұмарша, тікбұрышты – қолтықша, түтікше тәрізді – бойтұмар және күрделі – үшбұрышты-құбырлы» ([Тоқтабаева 2005: 194](#)). Пішінді таңдау оның қасиетті ерекшеліктеріне байланысты болды, бұйымдардың үшбұрышты пішіні жоғарғы әлем мен әлемдік таудың жақындығы мен қамқорлығымен байланысты болды. Гюль өз еңбегінде үшбұрыштардың ұшы қай бағытқа қарағанына байланысты – жоғары немесе төмен, еркек және әйел ара қатынасы бастамаларымен байланысын да атап өтеді ([Гюль URL](#)).

Жетісу аумағынан шыққан Ұлттық музей қорындағы қазақтардың тұмарлары бірнеше түрмен ұсынылған: «бойтұмар» және «тұмарша».

Сурет 3. Бойтұмар. XIX ғ

Fig. 3. Mascot, XIX century

Бойтұмар (ҚРҰМ нқ 2354) түтікше пішінді, қуыс, күмбез тәрізді ұштары бар. Ұзындығы – 14,7 см, диаметрі – 1,8 см. Бұйым ақ металдан жасалып, көк пастамен толтырылған белбеу құрсаулармен безендірілген. Бойтұмар қалыптау, бедерлеу және соғу техникасының көмегімен жасалған. (Сурет 3)

Өнімнің жоғарғы бөлігінде тізбекті бекітуге арналған екі ілмек бар, төменгі бөлігінде – жеті «S» пішінді ілмекке сыртқы жағынан сәл дөңес дөңгелек пішінді жеті салпыншақ бекітілген. Салпыншақтар көк пастамен және ойықтармен толтырылған нақышпен безендірілген.

Тұмардың тағы бір түрі – «тұмарша» (ҚРҰМ нқ 2365). Бұйымды 1.11.1994 ж. Даубаев Естай Серікбайұлы тапсырған. Аталмыш тұмарша ақ түсті металдан жасалған, үш-бұрышты пішінді, іші қуыс, 18 салпыншақтың 16-сы сақталған. Салпыншақтарда 8 маржан, 9 көгілдір ақық, 12 інжу тағылған. Салпыншақтар бүршіктермен безендірілген пирамида тәрізді пішіндермен қатар-қатар орналасқан. Бұйымның орталық бөлігі әр түрлі мөлшердегі дөңес, тамшы тәрізді бөлшектермен әшекейленіп, олардың іші қара түске боялып, өсімдік ою-өрнектерімен безендірілген. Тұмаршаның шеттерінде оны жиектейтін дөңгелек көбіне кірістірулерсіз ойықтар бар. Негізінен көгілдір ақық тасы салынған, бірақ 6 дана ғана сақталған. (Сурет 4).

Өнімді жасау кезінде келесі техникалық әдістер қолданылды: алтын жалату, қаралау, қалыптау, ширатпа.

Рис. 4. Тұмарша. XIX в.

Fig. 4. Amulet, XIX century

Бұйымдарды безендіруде қолданылатын тастарды таңдау кездейсоқ болған жоқ. Әрбір минерал оның нышаны мен қорғаныс қасиеттеріне қарай таңдалды. Мысалы, тұмарша безендірілген седеп салпыншақтар ай культімен байланысты екендігі белгілі, оның құрамында «ай сәулесінің бөлшектері» бар деп есептелді.

Сондай-ақ, салпыншақтарда орналасқан және өнімді жиектейтін көгілдір ақық ежелгі уақыттан бері өзінің қасиеттерімен танымал. Әл-Бируни өз еңбегінде былай деп хабарлайды: «Джабир ибн Хаййан ас-Суфй оны «Тұмар туралы таңдаулылар» кітабында жеңіс тасы, сиқырлы көзден қорғайтын тас және сана тасы деп атайтынын біліңіз. «Жеңіс тасы» және «сана тасы» атауларына келетін болсақ, олар [оның атында] жақсы белгі үшін көгілдір ақыққа берілген, өйткені бұл сөз парсы тілінен аударғанда «жеңіс...» дегенді білдіреді (ал-Бируни 1963:158). Ол әрі қарай: «кейбір адамдар оны ашық ауа-райына, бұлт пен желге байланысты өзгертін жылдамдыққа байланысты, сондай-ақ хош иісті заттар оның сапасын төмендететіндіктен, жылу суын алып кетеді, ал май оны өлтіретіндіктен жек көреді...» (ал-Бируни 1963:159). Бір қызығы, бұл тас сыртқы факторларға байланысты түсін өзгертеді, бұл оның «тірі» табиғатқа байланысты сенімдердің пайда болуына себеп болды. Бұл туралы Тоқтабаева өзінің зерттеуінде былай деп жазады: қазақтардың пікірінше, көгілдір ақық (перезе) бақыт әкеледі, ал сыйға тартылғандар да әл – ауқаттың көрсеткіші болып табылады – ауырған жағдайда қараяды... (Тоқтабаева 2005: 222).

Көптеген халықтар қыздар мен әйелдердің әшекейлерінде қолданған маржан өндірістік қасиеттерге ие болды, оның жарқын түсі өмірмен, отпен, жастықпен және құнарлылықпен байланысты болды (Шайгозова, Наурызбаева 2023).

Қорғаныс қасиеттері бар ақық кеңінен қолданылды. Білезікке салынған ақық сенім бойынша аурулардан және жіберілетін зұлым күштерден қорғайды деп есептелген.

Кеуде зергерлік бұйымдарын қарастырғаннан кейін, киім элементтерін байланыстырудың практикалық қызметін ғана емес, сонымен қатар сәндік ансамбльдің маңызды бөлігі болып табылатын, кіндік аймағын (немесе жалпы құрсақ аймағын) дененің қасиетті бөлігі ретінде қорғайтын ілмек қапсырмаға назар аудару қисынды.

Сурет 5. Қапсырма, XIX ғ.

Fig. 5. Closure, XIX century

Ақ металдан жасалған бұйым екі симметриялы жапырақ тәрізді бөліктен тұрады. Нобайы бүршіктеу, бұрау, ширатпамен жиектелген. Бұйымның ортасында ромб тәрізді смальтадан жасалған кірістірулері белгіленген. Аталған затты 11.01.1993 жылы Алматы қаласының тұрғыны С.А. Кебекбаева тапсырған. (ҚРҰМ нқ 2328/1, 2)

Қапсырмада бұралған ширатпа техникасымен жасалған, көптеген мәдениеттерге тән S-тәрізді екілік таңбадан алынған бітпес космогоникалық нышаны сәндік элемент ретінде бекітілген. (Сурет 5).

Қапсырмаларды қарастырғаннан кейін бейнені толықтыратын қол әшекейлеріне – білезікке назар аударамыз. Дәстүрлі ұғымдарда білезіктер тіршілік күшін сақтайды деп есептелді (Тоқтабаева, 2005: 280).

Сурет 6. Білезік, XX ғ.

Fig. 6. Bracelet, XX century

Пластиналы білезік (ҚРҰМ нқ 2354/1,2), ақ металдан жасалған, тұйықталмаған пішінді ұштары бар. Бұйымның алдыңғы бөлігі зооморфты ою-өрнекпен безендірілген. (Сурет 6). «Қаз мойын» өрнегі қайталана отырып өрнектелген. Ою-өрнек арасындағы кеңістік ұсақ доға тәрізді өрнектермен толтырылған. Сәндік қатар қиғаш ойықтардан тұратын жақтаумен жиектелген.

Қазақтардың ою-өрнек өнерінде «құс» тақырыбы үлкен орын алады. Негізінен құстар әйелдік болмыспен байланысып, қорғаушы тұмар болып саналады.

Талқылау

Жұмыс барысында ҚР Ұлттық музейі қорының зергерлік бұйымдарын жүйелеу және талдау жұмыстары жүргізілді. Бұйымның паспорттық деректерін зерттеуге, сондай-ақ олардың типологиялық және сәндік ерекшеліктерін салыстыруға ерекше назар аударылды. Әшекейлер негізгі санаттарға бөлінді, әрқайсысы бойынша статистика келтірілді. Егжей-тегжейлі талдау үшін бұйымдардың әр тобынан оның пішіні, ою-өрнегі, техникасы тұрғысынан қарастырылған ең тән үлгі таңдалды. Бұл тәсіл жалпы және кейбір жеке қырларын байқауға мүмкіндік берді.

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің топтамасынан зергерлік әшекейлерге жүргізілген талдау Оңтүстік Қазақстанның, атап айтқанда, Жетісу өңірлік ерекшеліктерінің аса маңыздыларын анықтауға мүмкіндік берді. Осы аймақтан шыққан зергерлік бұйымдар жинағы көшпелі және отырықшы мәдениеттердің қиылысында, сондай-ақ Ұлы Жібек жолының ежелгі көркемдік дәстүрлерінің әсерінен қалыптасқан көркем тілдің өзіндік ерекшелігін көрсетеді.

Жетісу зергерлерінің бұйымдары полихромды стильдің бейнелі синтезімен, сіркелеу, бүршіктеу, ақық, маржандарды және басқа да тастарды белсенді қолданумен ерекшеленеді, бұл оларды Орталық Азияның, Иранның және ислам әлемінің ежелгі дәстүрлерімен байланыстырады, бірақ сонымен бірге бірегей көшпелі эстетиканы сақтайды. Шашбау, бойтұмар және тұмарша мен тұмарларын, сондай-ақ белбеу, қапсырмаларды зерделеу Жетісудың материалдық мәдениетінде күміс тек эстетикалық материал ретінде ғана емес, тазалық, қорғау және үйлесімділік туралы киелі ұғымдардың тасымалдаушысы ретінде де әрекет еткенін растады.

Археологиялық олжалар мен музей топтамаларының салыстырмалы талдауы көркемдік дәстүрлердің сабақтастығын көрсетеді: қола дәуірінде және Алтын Орда дәуірінде қолданылған ежелгі полихромдық стильдің элементтері XIX-XX ғасырлардағы қазақтардың зергерлік өнерінде одан әрі дамыды. Зергер – шеберлерінің дәстүрлі пішіндерді механикалық тұрғыда көбейтіп қана қоймай, оларды белсенді түрде қайта ойластырғаны ерекше мәнге ие, өткен мен қазіргі арасындағы тірі байланыс бейнеленген бұйымдар жасады.

Қорытынды

Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің қорындағы Жетісу зергерлік бұйымдар жинағы көркемдік пішіндердің динамикадағы дамуын зерттеуге, өзгермелі әлеуметтік және мәдени нақтылықтар жағдайында ежелгі сарындардың өзгерісі мен бейімделу үдерістерін қадағалауға бірегей мүмкіндік береді. Ол сондай-ақ сәндік-қолданбалы өнерді зерттеудегі аймақтық тәсілдің маңыздылығын атап көрсетеді, өйткені көркем ойлаудың өзгешеліктері, этникалық сәйкестіктің ерекшеліктері және сыртқы мәдени әсерлермен өзара әрекеттесу дәл осы жергілікті көріністерде ашылады.

Зерттеу алдын-ала сипатта болады, болашақта салыстырмалы материал базасын кеңейту жоспарлануда, бұл аймақтық тиістілікті нақтылауға және жергілікті ерекшеліктерді дәл анықтауға мүмкіндік береді. Әзірге бұл белгілі бір қиындықтар туғызады, өйткені тек бір музейдің қоры зерттелгендіктен, Жетісу өңірі белгілеген жекелеген

заттар топтамаға сыйлықтар/алмасулар немесе өзге де орын ауыстырулар нәтижесінде келіп түсуі мүмкін, бұл да одан әрі жұмыс пен нақтылауды талап етеді.

Осылайша, жүргізілген зерттеу Орталық Азияның жалпы мәдени үдерістері контекстінде Жетісу зергерлік өнерін одан әрі терең зерделеу үшін негіз қалайды, сондай-ақ Қазақстанның дәстүрлі көркем мұрасы ескерткіштерін сақтау, атрибуциялау және ғылыми түсіндіру мәселелерін көтереді

Acknowledgements

The authors express their sincere gratitude to the staff of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, particularly to the specialists of the fund department, for their assistance and support in conducting the research. Their professionalism and dedication in working with the museum collections greatly contributed to the success of this research.

Алғыс үлесі

Авторлар Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі қызметкерлеріне, атап айтқанда қор бөлімінің мамандарына ғылыми-зерттеу жұмысына көрсеткен көмегі мен қолдауы үшін шынайы алғыс білдіреді. Музей қорларымен жұмыс істеу барысында көрсеткен кәсіби біліктілік пен жанашырлық зерттеудің табысты өтуіне зор үлес қосты.

Благодарности

Авторы выражают искреннюю благодарность сотрудникам Национального музея Республики Казахстан, в особенности специалистам фондового отдела, за содействие и поддержку в проведении научно-исследовательской работы. Профессионализм и внимательное отношение при работе с музейными фондами внесли значительный вклад в успешную реализацию исследования.

Әдебиеттер тізімі

- Абрамзон С. Предметы культа казахов, киргизов и каракалпаков. *Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана*. Ленинград: Наука. 1978. С.44–67.
- Абу-р-Райхан Мухаммед ибн Ахмед ал-Бируни. *Собрание сведений для познания драгоценностей* (Минералогия). Ленинград. 1963. 518 с.
- Айтбаева Ә., Манапова Ә. Металдан жасалған әйел әшекейлері (Жетісудың археологиялық табылымдары бойынша). *Қазақстан археологиясы*. 2024. No.3(25), 32-44 бб.
- Акишев К. *Древнее золото Казахстана*. Алма-Ата: Онер. 1983. 264 с.
- Аргынбаев Х. *Қазақ халқының колөнері* (Прикладное искусство у казахов). Алматы: Өнер. 1987. 128 с.
- Базарбаева Г., Джумабекова Г. Шаманка, жрица, принцесса? (К изучению статуса женщины сакской эпохи). *Электронный научный журнал «edu.e-history.kz»*. 2019. No.3(19), с.68-75.
- Бейсенов А. Серьги сакской эпохи. *Вестник Томского государственного университета. История*. 2014. No.6, с.121-128.
- Валиханов Ч. *Записки о киргизах*. Собр. соч. в 5 т. Алма-Ата. 1984. Т.2. С.7-89.
- Востров В. Некоторые изделия казахских мастеров-зергеров (по материалам экспедиции 1955 г.). *Труды ИИАЭ АН КазССР*. Алма-Ата. 1959. Т.6. С.127-143.
- Гюль Э. *К вопросу о генезисе амулетниц-тумаров*. URL:<https://www.academia.edu/15111905/%> (дата обращения: 16.06.2025).
- Захарова И., Ходжаева Р. *Казахская национальная одежда* (XIX – начало XX в.). Алма-Ата: Наука. 1964. 178 с.

- Куприянова Е. *Тень женщины: женский костюм эпохи бронзы как «текст»* (по материалам некрополей Южного Урала и Казахстана). Челябинск: АвтоГраф. 2008. 244 с.
- Маргулан А. *Казахское народное прикладное искусство*. Алма-Ата: Онер. 1986. Т.1. 251 с.
- Маргулан А. *Сочинения*. Алматы: Издательство «Алатау». 2012. Т.11. 576 с.
- Масанов Э. Кузнечное и ювелирное ремёсла в казахском ауле (Вторая половина XIX – начало XX в.). *Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана*. Алма-Ата. 1961. С.148-170.
- Наурзбаева З. Закрытые и открытые структуры в традиционных женских обрядах. *Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия»*. 2022. No.4(108), с.142-151.
- Руденко С. Очерк быта казаков бассейна рек Уила и Сагыза. *Казаки. Антропологические очерки*. Ленинград. 1927. С.7–32..
- Тохтабаева Ш. *Серебряный путь казахских мастеров*. Алматы : Дайк-пресс, 2005. 474 с.
- Усманова Э. *Костюм женщины эпохи бронзы Казахстана: Опыт реконструкции*. Лисаковск – Караганда: Тип. ТАИС. 2010. 176 с.
- Хасенова Б. Гендерная символика эпохи средневековья по данным археологии. *Образ женщины в отражении веков: по материалам из Большого Тургая и сопредельных регионов*. Алматы: ИА КН МОН РК. 2020. С.43–58.
- Хасенова Б. Женские украшения гунно-сарматского времени Казахстана. *Археология Казахстана*. 2023. No.4 (22), с.86–100.
- Шайгозова Ж., Наурзбаева А. *Краткая энциклопедия знаков и символов казахской культуры*. Алматы. 2023. 320 с.

References

- Abramzon S. Predmety kul'ta kazahov, kirgizov i karakalpakov. *The material culture and economy of the peoples of the Caucasus, Central Asia and Kazakhstan*. Leningrad: Nauka Publ. 1978. Pp. 44–67. (in Russian)
- Abu-r-Rayhan Muhammad ibn Ahmed al-Biruni. *Sobranie svedenij dlya poznaniya Dragocennostej* (Mineralogiya). Leningrad.1963. 518 p. (in Russian)
- Aitbaeva A., Manapova A. Metaldan zhasalğan әiel әshekeileri. *Kazakhstan Archeology*. 2024. No.3(25). Pp.32-44 (in Kazakh)
- Akischev K. *Drevnee zoloto Kazakhstana*. Alma-Ata: Oner. 1983. 264 p. (in Russian)
- Argynbaev Kh. *Kazak halkynyn koloneri*. Almaty: Oner. 1987. 128 p. (in Russian)
- Bazarbaeva G., Dzhumabekova G. Shamanka, zhrica, princessa? (K izucheniyu statusa zhenshchiny sakskej epohi). *Elektronnyj nauchnyj zhurnal «edu.e-history.kz»*. 2019. No.3(19). Pp.68-75 (in Russian)
- Beisenov A. Sergi sakskej epokhi. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya*. 2014. No.6, pp.121-128. (in Russian)
- Valihanov Ch. *Zapiski o kirgizah*. Sobr. soch. v 5 t. Alma-Ata. 1984. T.2. Pp.7-89. (in Russian)
- Vostrov V. Nekotorye izdelija kazahskih masterov-zergerov (po materialam jekspedicii 1955 g.). *Proceedings of the IAE of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*. Alma Ata. 1959. Vol.6. Pp.127-143. (in Russian)
- Gyul' E. *Kvoprosu o genezise amuletnits-tumarov*. URL:<https://www.academia.edu/15111905/%D0%9A> (data obrashcheniya: 16.06.2025). (in Russian)
- Zakharova I., Khodzhaeva R. *Kazahskaja nacional'naja odezhda* (XIX - nachalo XX v.) Alma-Ata: Nauka. 1964. 178 p.
- Kupriyanova E. *Ten' zhenshchiny: zhenskij kostyum epohi bronzy kak «tekst»* (po materialam nekropolej Yuzhnogo Urala i Kazakhstana). Chelyabinsk: Autograph. 2008. 244 p. (in Russian)
- Margulan A. *Kazahskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo*. Alma-Ata: Oner. 1986. T.1. 251 p. (in Russian)
- Margulan A. *Sochineniya*. Almaty: Alatau Publishing House. 2012. Vol.11. 576 p. (in Russian)
- Masanov E. Kuznechnoe i juvelirnoe remjosla v kazahskom aule (Vtoraja polovina XIX – nachalo XX v.). *New materials on archeology and ethnography of Kazakhstan*. Alma-Ata. 1961. Pp.148-170.

(in Russian)

- Naurzbaeva Z. Zakrytye i otkrytye struktury v tradicionnykh zhenskikh obryadah. *Bulletin of the Karaganda University. The series "History. Philosophy"*. 2022. No.4(108). Pp.142-151. (in Russian)
- Rudenko S. Ocherk byta kazakov bassejna rek Uila i Sagyza. *The Cossacks. Anthropological essays*. Leningrad. 1927. Pp.7-32. (in Russian)
- Tokhtabaeva Sh. *Serebrianyi put kazakhskikh masterov*. Almaty: Daik-press. 2005. 474 p. (in Russian)
- Usmanova E. *Kostyum zhenshchiny epohi bronzy Kazakhstana: Opyt rekonstrukcii*. Lisakovsk – Karaganda: Tip. TAI S. 2010. 176 p. (in Russian)
- Khasenova B. Gendernaia simvolika epokhi srednevekovia po dannym arkheologii. *Obraz zhenshchiny v otrazhenii vekov: po materialam iz Bolshogo Turgaia i sopredelnykh regionov*. Almaty: IA KN MON RK. 2020. Pp. 43–58. (in Russian)
- Khasenova B. Zhenskie ukrasheniya gunno-sarmatskogo vremeni Kazakhstana. *Kazakhstan Archeology*. 2023. No.4(22), pp.86-100. (in Russian)
- Shaigozova Zh., Naurzbaeva A. *Kratkaya enciklopediya znakov i simvolov kazahskoj kul'tury*. Almaty. 2023. 320 p. (in Russian)

Information about authors

Aigerim E. Aitbayeva – PhD, Margulan Institute of Archaeology, Dostyk Ave., 44, 050010, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-1991-7508>, aitbaeva84@mail.ru

Kamelya S. Saparova – 1st year doctoral student, Department of Archeology and Ethnology, Faculty of History, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Junior Researcher, Department of Archaeology and Ethnography of the Scientific and Methodological Service of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Tauelsizdik Ave., 54, 010000, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-0581-1596>, kamila.aubakirova@gmail.com

Akbope G. Sautbekova – Master of Arts, Researcher, Department of Archaeology and Ethnography of the Scientific and Methodological Service of the National Museum of the Republic of Kazakhstan, Tauelsizdik Ave., 54, 010000, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-5524-069X>, akbopesautbekova@mail.ru

Akzharkyn A. Kumarbayeva – Master of Art History, Abylkhan Kasteyev State Museum of Arts, Koktem-3 microdistrict, 22/1, 050040, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0000-0014-1848>, akumarbaeva@inbox.ru

Авторлар туралы мәлімет

Әйгерім Есімқанқызы Айтбаева – PhD, Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты, Достық даңғ., 44, 050010, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-1991-7508>, aitbaeva84@mail.ru

Камеля Серікқызы Сапарова – тарих факультетінің «Археология және этнология» ББ 2 курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің ғылыми-әдістемелік қызметінің археология және этнография бөлімінің кіші ғылыми қызметкері, Тәуелсіздік даңғ., 54, 010000, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-0581-1596>, kamila.aubakirova@gmail.com

Ақбөпе Ғалымқызы Саутбекова – гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің ғылыми-әдістемелік қызметінің археология және этнография бөлімінің ғылыми қызметкері, Тәуелсіздік даңғ., 54, 010000, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0008-5524-069X>, akbopesautbekova@mail.ru

Ақжарқын Асанқызы Құмарбаева – өнертану магистрі, Әбілхан Қастеев атындағы Мемлекеттік өнер музейі, Көктем-3 ш/а, 22/1, 050040, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0000-0014-1848>, akumarbaeva@inbox.ru

Сведения об авторах

Айгерим Есимкановна Айтбаева – PhD, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, пр. Достык, 44, 050010, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-1991-7508>, aaitbaeva84@mail.ru

Камеля Сериккызы Сапарова – докторант 1 курса ОП «Археология и этнология» исторического факультета, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, младший научный сотрудник отдела археологии и этнографии Научно-методической службы Национального музея Республики Казахстан, пр. Тауелсиздик, 54, 010000, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-0581-1596>, kamila.aubakirova@gmail.com

Акбопе Галымовна Саутбекова – магистр гуманитарных наук, научный сотрудник отдела археологии и этнографии Научно-методической службы Национального музея Республики Казахстан, пр. Тауелсиздик, 54, 010000, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0008-5524-069X>, akbopesautbekova@mail.ru

Акжаркын Асановна Кумарбаева – магистр искусствоведения, Государственный музей искусств им. Абылхана Кастеева, мкр. Коктем-3, 22/1, 050040, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0000-0014-1848>, akumarbaeva@inbox.ru

Authors contribution

Aitbayeva A. – development of the concept and general logic of scientific research, participation in the writing of the publication, the formation of its structure and sections.

Saparova K. – data collection and processing, study and systematization of stock collections (ethnographic), selection and description of objects of scientific value, interpretation of the results obtained.

Sautbekova A. – analytical processing of the collected material, study and systematization of stock collections, processing of materials, preparation of photographs of products, interpretation of the results.

Kumarbayeva A. – participates in writing the article, editing, and structuring the text of the publication according to the standards.

Авторлардың қосқан үлесі

Айтбаева А. – ғылыми зерттеудің тұжырымдамасы мен жалпы логикасын әзірлеу, жарияланымды жазуға, оның құрылымы мен бөлімдерін қалыптастыруға қатысу.

Сапарова К. – деректерді жинау және өңдеу, қор коллекцияларын (этнографиялық) зерттеу және жүйелеу, ғылыми құндылығы бар заттарды іріктеу және сипаттау, алынған нәтижелерді түсіндіру.

Саутбекова А. – жиналған материалды аналитикалық өңдеу, қор коллекцияларын зерттеу және жүйелеу, материалдарды өңдеу, бұйымдардың фотосуреттерін дайындау, алынған нәтижелерді түсіндіру.

Құмарбаева А. – стандарттарға сәйкес мақала жазуға, редакциялауға және жарияланым мәтінін құрылымдауға қатысу.

Вклад авторов

Айтбаева А. – разработка концепции и общей логики научного исследования, участие в написании публикации, формировании ее структуры и разделов. Сапарова К. – сбор и обработка данных, изучение и систематизация фондовых коллекций (этнографических), отбор и описание предметов, представляющих научную ценность, интерпретация полученных результатов.

Саутбекова А. – аналитическая обработка собранного материала, изучение и систематизация фондовых коллекций, обработка материалов, подготовка фотографий изделий, интерпретация полученных результатов.

Кумарбаева А. – участие в написании статьи, редактировании и структурировании текста публикации согласно стандартам.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / **Раскрытие информации о конфликте интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов / **Disclosure of conflict of interest information.** The authors claim no conflict of interest

Мақалатуралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 10.09.2025

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 15.10.2025

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 30.10.2025

<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-27-44>

Chronology and cultural affiliation of the early burials of the Tazhegul burial ground

K. Auezov^a , S. Yarygin^b , S. Sakenov^b , G. Kulmagambetova^c

^aZhezkazgan University named after O.A. Baikonurov, Zhezkazgan, Kazakhstan

^bMargulan Institute of Archaeology, Astana, Kazakhstan

^cL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

^b✉ sergeyyarygin80@gmail.com

Abstract. This paper introduces materials obtained during scientific research at the Tazhegul archaeological complex. The complex is located near the village of Abylaykhan in the Burabay district of the Akmola region. A topographic description of the valley is provided, which contains numerous sites from various periods – from the Early and Late Bronze Ages to the modern period. This paper aims to highlight the research findings on monuments dating back to the initial stage of the complex's formation. The methods and materials section describes the process and results of the study of two objects: stone enclosure No. 1 and a small extension to enclosure No. 2. The first site is located in the lower, northern part of the valley, while the second was discovered in the upper southern part, in the stratigraphic layer beneath the Kazakh Kystau. Radiocarbon dating of the sites yielded dates ranging from the 4th to the 3rd millennia BC. The literature review and discussion section provides a comparative typological analysis of similar sites studied in other regions of Kazakhstan. This allowed the authors to hypothesize about the unified processes of cultural genesis that occurred across much of Kazakhstan during the Early Bronze Age. The article focuses on Early Bronze Age sites in the Burabay mountain forest massif of Northern Kazakhstan, the materials from which are important for addressing certain issues concerning the origins of archaeological cultures of this period. New materials, the first ever discovered in the study area, reveal evidence of burial structures and a burial rite similar to the Yamnaya culture. The authors document and analyze cultural layers of different periods within the complex. Monuments with characteristics of the Yamnaya culture are overlain by a cultural layer of the Nura-Fyodorovo archaeological culture. This paper presents information on reliably identified sites of the Nura-Fyodorovo archaeological culture located near the Tazhygul complex. The discussion section provides a comparative analysis of the characteristic features of the Yamnaya archaeological culture and the Nura-Fyodorovo culture sites that succeeded it. In conclusion, the researchers formulate and express the concept that the formation of regional groups of the Nura-Fyodorovo culture could have occurred on the basis of the Yamnaya culture monuments.

Keywords: Northern Kazakhstan; Burabay mountain forest massif; landscape; archaeological micro district; Bronze Age; burial ground

For citation: Auezov K., Yarygin S., Sakenov S., Kulmagambetova G. Chronology and cultural affiliation of the early burials of the Tazhegul burial ground. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.153, no.4, pp.27-44. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-27-44>

Funding. The study was conducted within the framework of the implementation of grant funding for 2025-2027 of the Committee of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (project ID: AP26103639) and under the doctoral program in the specialty "Archaeology and Ethnology" of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.

Хронология и культурная принадлежность ранних погребений могильника Тажегул

К. Ауезов^а, С. Ярыгин^б, С. Сакенов^б, Г. Кульмаганбетова^с

^а*Жезгазганский университет имени О.А. Байконурова, Жезказган, Казахстан*

^б*Астанинский филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана, Астана, Казахстан*

^с*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

Аннотация. В научный оборот вводятся материалы, полученные в ходе научного исследования археологического комплекса Тажегул. Комплекс расположен у села Абылайхан в Бурабайском районе Акмолинской области. Дана топографическая характеристика долины, где зафиксировано большое количество разновременных памятников – ранней и поздней бронзы, нового времени. Целью работы является освещение материалов исследования памятников, которые датированы начальным этапом формирования комплекса. В разделе «Методы и материалы» описаны процесс и результаты исследования двух объектов - каменной ограды №1 и небольшой пристройки к ограде №2. Первый объект расположен в нижней, северной части долины, второй обнаружен в верхней южной части, в стратиграфическом слое под казахским кыстау. Радиоуглеродный анализ памятников дал дату IV–III тыс. до н.э. В части «Литературное ревью и обсуждение» приведены сравнительно-типологический анализ однотипных памятников, изученных на территории других регионов Казахстана. Это позволило авторам высказать гипотезу об единых процессах культурогенеза, которые происходили на большей части Казахстана в раннем бронзовом веке. В статье акцентируется внимание на памятниках эпохи ранней бронзы Бурабайского горнолесного массива Северного Казахстана, материалы которых являются важными при решении некоторых проблем происхождения археологических культур этого периода. Новые материалы впервые на изучаемой территории показывают признаки погребальных конструкций и погребального обряда, близкого к ямной археологической культуре. Авторы фиксируют и анализируют разновременные культурные напластования на территории комплекса. Памятники с характеристиками ямной культуры перекрываются культурным слоем нуринско-федоровской археологической культуры. В работе приводятся сведения о достоверно известных памятниках нуринско-федоровской археологической культуры, расположенных рядом с комплексом Тажегул. В разделе обсуждения дается сравнительный анализ характерных признаков ямной археологической культуры и сменивших их памятников нуринско-федоровской культуры. В заключение исследователи формулируют и высказывают концепцию, что сложение региональных групп нуринско-федоровской культуры могло происходить на базе памятников ямной культуры.

Ключевые слова: Северный Казахстан; Бурабайский горнолесной массив; ландшафт; археологический микрорайон; бронзовый век; могильник

Для цитирования: Ауезов К., Ярыгин С., Сакенов С., Кульмаганбетова Г. Хронология и культурная принадлежность ранних погребений могильника Тажегул. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.153, no.4, pp.27-44. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-27-44>

Финансирование: Исследование проведено в рамках реализации грантового финансирования на 2025–2027 годы Комитета науки и высшего образования Республики Казахстан (идентификатор проекта: AP26103639) и по программе докторантуры по специальности «Археология и этнология» Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева.

Тәжеғұл қорымының ерте жерлеу хронологиясы мен мәдениеті

Қ. Әуезов^а, С. Ярыгин^б, С. Сакенов^б, Г. Кұлмағанбетова^с

^аО.А. Байқоңыров атындағы Жезғазған университеті, Жезғазған, Қазақстан

^бӘ.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана филиалы, Астана

^сЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Аталмыш жұмыста Тәжеғұл археологиялық кешеніндегі ғылыми зерттеулер барысында алынған материалдар ғылыми айналымға енгізілген. Кешен Ақмола облысы Бурабай ауданындағы Абылайхан ауылының маңында орналасқан. Алқаптың топографиялық сипаттамасы берілген, ол әртүрлі кезеңдерге - ерте және соңғы қола дәуіріне және қазіргі кезеңге жататын көптеген орындарды көрсетеді. Бұл жұмыстың мақсаты – кешеннің қалыптасуының бастапқы кезеңіне жататын ескерткіштер бойынша зерттеу нәтижелерін көрсету. Әдістер мен материалдар бөлімінде екі нысанды зерттеу процесі мен нәтижелері сипатталады: №1 тас қоршау және №2 тас қоршауға жапсырылып салынған қосымша тас қоршауы зерттелді. Бірінші нысан алқаптың төменгі, солтүстік бөлігінде орналасқан, екіншісі жоғарғы оңтүстік бөлігінде, Қазақ Қыстауының астындағы стратиграфиялық қабаттың табылды. Ескерткіштердің радиокөміртекті мерзімін анықтау біздің дәуірімізге дейінгі IV-III мыңжылдықтарды көрсетті. Әдеби шолу және талқылау бөлімінде Қазақстанның басқа аймақтарында зерттелген ұқсас ескерткіштерге салыстырмалы типологиялық талдау жасалған. Бұл авторларға ерте қола дәуірінде Қазақстанның көп бөлігінде орын алған мәдени генезистің біртұтас үрдістері туралы гипотеза жасауға мүмкіндік берді. Мақалада Солтүстік Қазақстанның Бурабай таулы орман массивіндегі ерте қола дәуірі ескерткіштеріне назар аударылады, олардан алынған материалдар осы кезеңдегі археологиялық мәдениеттердің шығу тегі туралы кейбір мәселелерді шешу үшін маңызды. Зерттелетін аймақта алғаш табылған жаңа материалдар жерлеу құрылымдары мен ямная мәдениетіне ұқсас жерлеу ғұрпы туралы айғақтарды көрсетеді. Авторлар кешендегі әр кезеңдегі мәдени қабаттарды анықтап, талдайды. Ямная мәдениетінің ерекшеліктері бар орындардың үстінен нұра-фёдорово археологиялық мәдениетінің мәдени қабаты жатыр. Бұл мақалада Тәжіғұл кешенінің маңында орналасқан нұра-фёдорово археологиялық мәдениетінің нақты орындары туралы ақпарат берілген. Талқылау бөлімінде Ямная археологиялық мәдениетіне тән белгілер мен оларды алмастырған нұра-федоровская мәдениетінің ескерткіштеріне салыстырмалы талдау жасалған. Қорытынды бөлімінде зерттеушілер нұра-федоров мәдениетінің аймақтық топтарының қалыптасуы Ямная мәдениет ескерткіштері негізінде болуы мүмкін деген концепциясын тұжырымдап және аталмыш гипотезаны талқылауға салады.

Түйін сөздер: Солтүстік Қазақстан; Бурабай таулы орман массиві; ландшафт; археологиялық шағын аудан; Қола дәуірі; қорым

Introduction

In 2021, the Burabay Archaeological Team was established at the A.Kh. Margulan Institute of Archaeology. Its goal is to study Bronze Age sites in Northern Kazakhstan. That same year, permanent research began at the Kyzyl-Tobe Bronze Age burial ground. The burial rite and the collection of items accompanying the burial allowed the ancient cemetery to be attributed to the Nura-Fyodorovo archaeological culture. The first radiocarbon dates were obtained from samples of human teeth and ribs. During the 2022 field season, a group of Institute specialists came to a picturesque valley adjacent to the northeastern part of the Burabay mountain-forest massif. This elongated depression is located 15 km northeast of the village of Burabay and 1.5 km southwest of the village of Abylaykhan (Burabay district, Akmola region). The valley is an elevated area with a relatively flat surface, its long side running from southwest to northeast, 2.5 km long and 1.5 km wide. This section of the lowland is distinguished by two springs: one flows around the valley from the northern side, simultaneously serving as a natural boundary, while the second spring flows from the southern side. The source of the northern spring is a deep gorge (*sai*) in the northwestern part of Uytas Hill. It is at this convenient location that a modern Kazakh winter hut, Tazhygul (in Kazakh: Тажығұл), currently stands and functions. The stream in the southern part, which the indigenous inhabitants of the village of Abylaykhan call "Kara Bulaq," begins at the northern foot of the Ornek hill, in the middle of a birch grove. Both springs are currently functioning, and their waters flow throughout the valley and reach the outskirts of the modern village of Abylaykhan. The valley is filled with uplands on the southern side. The landscape is characterized by low hills typical of this natural and geographical zone, and along the bed of the southern spring, birch groves have been preserved, extending from west to east and reaching the outer forests of Burabay. The northern part opens up to a flat steppe. This plain has been a favourite place and a convenient natural landscape niche for human habitation throughout history, as evidenced by the concentration of a large number of historical and cultural monuments. The number of archaeological sites from different periods in a relatively small area is impressive and requires further practical and theoretical explanation. A preliminary survey of the site and excavated material revealed the presence of artifacts from a Neolithic site.

Along the springs, dwelling depressions dating to the Bronze Age have been identified, arranged in a linear system. The entire area, from southwest to northeast, is occupied by Bronze Age burial structures—enclosures with earthen embankments, and some without embankments. In the center of the stone enclosures without embankments, inconspicuous rectangular stone receptacles (boxes) constructed from several granite slabs are found. All these ancient monuments are overlain by a cultural layer of Kazakh wintering sites dating from the 18th to early 20th centuries (Fig. 1). This area (according to preliminary inspection) contains the structures of seven winter huts. The largest winter hut, a farmstead-type structure, is located in the upper part, closer to the Kara Bulaq Spring. It should be noted that a thorough examination of the cultural layer of the Kazakh winter hut yielded a significant number of Early Iron Age ceramic fragments. It is possible that a permanent settlement from the Early Iron Age will be

discovered beneath the Kazakh winter hut structures – a pattern repeatedly documented by the renowned Kazakh archaeologist A.Z. Beisenov (Beisenov, Loman 2019: 36–45; Beisenov 2019).

The dwellings of other Kazakh winter camps located along the valley line are spaced 100 meters apart. Another winter camp, larger in area, is located right in the middle of a birch grove, also adjacent to a small spring. The architectural features of the Kazakh winter camps in this area are characterized by the use of large granite slabs in their construction. Ruins and foundation remains are clearly visible on the surface, allowing their architectural layout to be clearly seen.

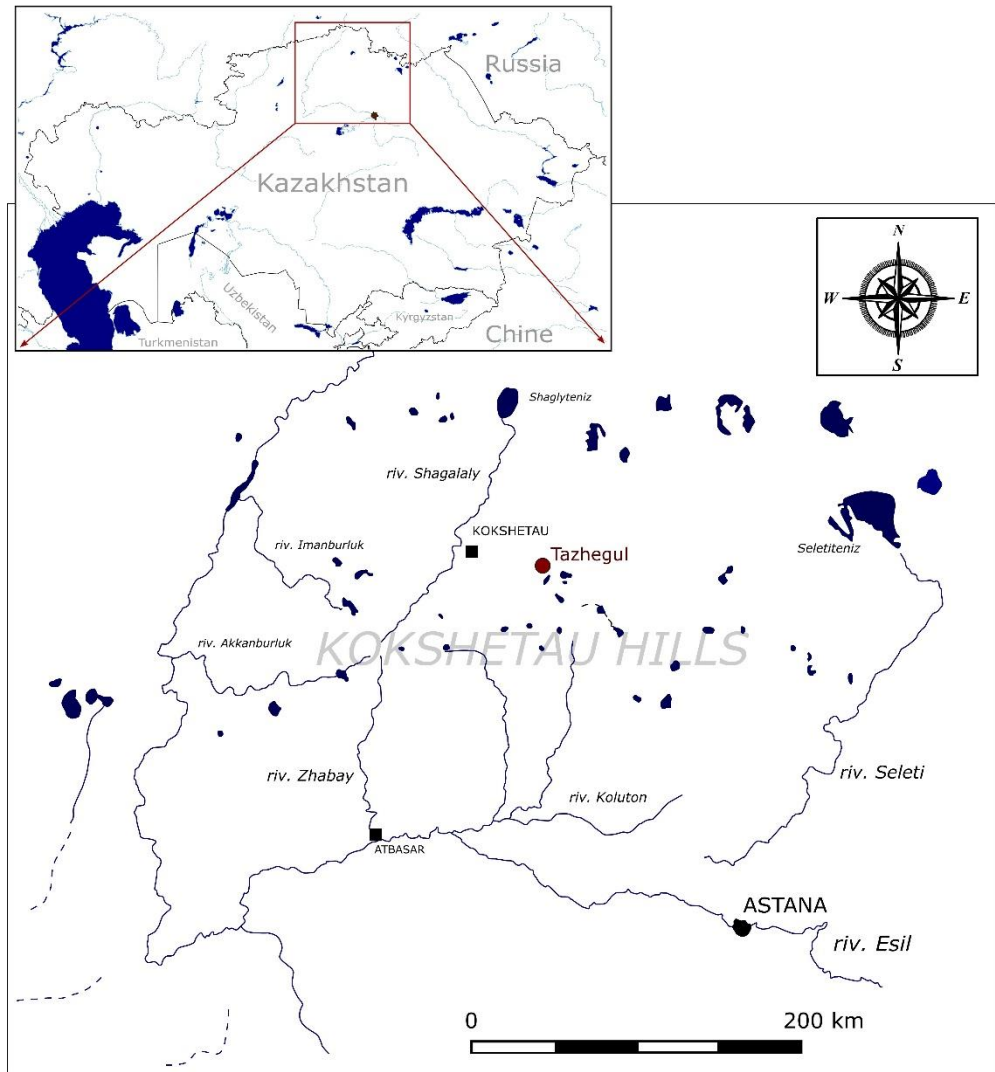

Fig. 1. Location of the monument

Methods and Materials

The monuments were studied using standard field archaeological excavation methods, which are the primary form of scientific study of archaeological sites and are necessary for comprehensive documentation and subsequent scientific analysis of the monuments. Stationary

archaeological excavations are preceded by a detailed survey and photographic documentation of the monument in the context of the surrounding area. A detailed visual and instrumental survey was then conducted, with the sites planned for excavation plotted on a satellite map using a Garmin Etrex 10 PS336 GPS data collector. Topographical and planigraphic surveys were then conducted. The sites were divided into sectors, with stratigraphic margins included. To ensure consistent elevation references throughout all excavations, an absolute elevation system was used, and benchmarks were selected from which all excavation sites were leveled. During the survey, the embankments were removed in stages, in 10-cm layers. The survey was carried out using hand tools.

During the work, the entire subsurface area was explored. Instrumental recording, photography, and drawing documentation were conducted at all stages. Site plans were drawn up and their stratigraphy described. The sites and the exploration process were filmed remotely using a DJI Mini 2 quadcopter. All recovered artifacts were processed in a laboratory, followed by a comparative historical analysis.

Literature Review

The history of archaeological exploration in the region is linked to the beginning of geological exploration in Northern Kazakhstan in the 18th and 19th centuries. Geological expeditions searched for minerals, primarily copper, lead, and gold. They collected information about mining sites from local populations. As a result, a large number of ancient mines, shafts, and workings were mapped. Direct examination of the workings and mines in the 19th and early 20th centuries revealed that they were associated with gold mining. Subsequently, geologists who inspected the workings, based on artifacts discovered near the workings and mines and comparing them with excavation materials, concluded that the earliest of these belonged to the Andronovo archaeological culture of the Bronze Age.

Based on the results of geological surveys in the vicinity of Burabay, four groups of placer mines were identified, which began to be developed in the Bronze Age: 1) to the north of Lake Maloye Chebachye; 2) to the north of Lake Bolshoe Chebachye; 3) in the basin of Lake Balpash with the Sarybulak valley; 4) around Lakes Kopalykol and Karasor. Of these, the known workings are Kokuzek I, II, Bulatshalkar, Zhuantobe, Zhanasu I, II, III, IV, Karasor I, II ([Margulan 2001: 13-14, 39](#)).

The first professional excavations in Burabay are associated with B.N. Zhdanov and P.I. Preobrazhensky, who conducted archaeological excavations at the Borovoe burial ground in 1927. The site was located on the northeastern outskirts of the village of the same name, on the low bank of a lake. The burial ground consisted of 122 stone enclosures of various shapes. Judging by the ceramic vessels and tools discovered in the burial structures, the burial ground dated to the Late Bronze Age. In 1954, exploration of the Borovoe burial ground resumed.

An archaeological expedition from the Institute of History, Archaeology, and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, led by K.A. Akishev and A. Orazbaev, explored 32 enclosures, 30 of which belonged to the Fyodorovo archaeological culture. In addition, enclosures belonging to the Alakul and Sargary-Alekseyevka archaeological cultures were investigated at the burial ground. A settlement belonging to the Sargary-Alekseyevka culture (second half of the 2nd millennium BC) was discovered near the burial ground, and the Buyrek-

kol burial ground, belonging to the Fyodorovo archaeological culture, was discovered in the vicinity of the Burabay mountain forest massif ([Orazbaev 1958: 216–294](#)).

In the mid-20th century, S.S. Chernikov worked in the region. He focused on the major ancient nonferrous metal mining center of Mynshukur-Stepnyak, located 50 km southeast of the Burabay placers. The main center with workings in Mynshukur covers over 20 square kilometers. In the southwest, the workings extend to Lake Saule, and in the northwest, to Lake Zhukey. Large-scale ancient workings were located within the town of Stepnyak. They resembled enormous open-pit mines developed along the strike of ore veins. Thick waste heaps up to several meters high jutted out from the quarries' sides. The largest ancient quarry on the international vein was 150 meters long, 20 meters wide, with an open-pit depth of 6 meters, and an underground depth of 18 meters or more. The ancient underground workings on the international vein consisted of stopes 30 meters vertically deep and were completely exhausted during the Bronze Age. Numerous mining and ore-crushing tools, hundreds of stone mortars, pestles, and fragments of hand-molded ceramics have been found near ore crushing, beneficiation, and washing sites. Traces of ancient miner and metallurgist camps have been discovered within the boundaries of Stepnyak's main production center in the Kystaukaragay tract, near Lake Ashchikol, near the Elizavetinsky mine near Lake Chelkar, and in the valley of the Kozhagulbulak Spring, 1.5 km southwest of the main international vein. Gold panning sites have been identified 4 km east of Stepnyak. In addition to gold mining, copper mining operations have been discovered in the Stepnyak area. Oxidized ores such as malachite and azurite were mined. The majority of the mine workings, based on the accompanying finds of metal tools, are attributed to the Sargara culture, while a smaller portion belongs to the Fyodorovo culture ([Margulan 2001: 41–42](#); [Chernikov 1948: 13–32](#)).

For several decades thereafter, archaeologists' attention focused on other regions of Kazakhstan. Only in 1981, following reconnaissance by the North Kazakhstan Archaeological Expedition between Stepnyak and Burabay in the area of Lake Zhukey, were four groups of burials discovered, which were identified as separate cemeteries. Two of these, Zhukey I and Zhukey II, were studied. Based on ceramic material, the Zhukey II cemetery was dated to the final stage of the Bronze Age and attributed to the Sargara culture. One complex in the Zhukey I cemetery was associated with the Begazy-Dandybai culture of Central Kazakhstan ([Martynyuk, Zdanovich 1985: 142–152](#)).

This was followed by a two-decade break, which ended with a series of archaeological explorations. In the early 2000s, 11 new Eneolithic and Bronze Age sites were discovered: the Blue Bay Eneolithic site; the Akylbay burial ground; the Zhanatalap enclosure; the Zhanatalap I burial ground; the Zhanatalap II burial ground; the Kotyrkol II burial ground; the Zhukey III burial ground; the Zhukey VI burial ground; the Kyzyluyim I burial ground; the Kyzyluyim II burial ground; the Shat VII enclosure. In 2019, the authors of this article monitored archaeological sites in Burabay and its surrounding area. Two burial grounds were discovered near the village of Ablaykhan: Kyzyltobe, Tazhegul, and the settlement of Zhumakay. The Kyzyltobe burial ground and the settlement of Zhumakay were dated to the Bronze Age, while the Tazhegul burial ground dates from the Bronze Age to the Middle Ages. West of the village of Madaniyat, a Bronze Age settlement, Akkayin, was discovered, while east of Lake Saule, a Bronze Age settlement and an ancient mining site were detected. Traces of metallurgy were located near the Urumkay forestry enterprise. From 2019 to 2022, archaeological research was conducted

on five granite enclosures of the Kyzyl-Tobe burial ground (Nos. 9, 13, 27, 29, and 50). One of the goals was to identify Bronze Age architectural traditions. Three enclosures – Nos. 9, 13, 27, and 29 – contained burials according to the Fyodorovo burial rite. Enclosure No. 50 was found to be a ritual and memorial site, without burials. From 2022 to 2024, research was conducted on the Taskamal megalithic complex in the Burabay mountain forest. The monument had been discovered by chance earlier, but its interpretation as a significant ancient cultural site occurred during this period. The research determined that the Taskamal complex was built on a natural ridge covered in pine forest, located between two marshy areas. The plan is a zigzag with nearly right angles, consisting of three main linear sections. The two outer lines of the zigzag are artificial stone structures made of granite blocks and slabs, oriented northwest-southeast. On the north side, the northwestern wall is adjoined by an artificially constructed terrace with a central rectangular platform and a long ramp. The wall is a megalithic masonry structure consisting of a single row of dressed granite boulders and blocks. The total length of the wall is 304 meters. It extends along a northwest-southeast axis. It occupies the crest of a natural ridge, which extends along the same axis and slopes from southeast to northwest. All of the wall's masonry is dry laid, with large boulders, blocks, and slabs tightly fitted together.

At 130 meters from the observation deck, where the ramp transitions to the open terrace, a relief image of a bull or cow was found on the outer side of the wall. Based on a combination of features, the monument was dated to the 3rd or late 3rd–2nd millennia BC (Yarygin et al., 2024). The upper date quite naturally aligns the site with other monuments of the Fyodorovo, Alakul, or Sargara-Alekseyevka cultures. Currently, based on all archaeological research in the region, approximately 46 Late Bronze Age monuments – cemeteries, settlements, mines, and workings – have been identified in Burabay and its environs, dating to the Bronze Age. However, a possible reduction in the date to the 3rd millennium BC raised questions regarding the builders' cultural interpretation.

Results

Preliminary results of a study of an Early Bronze Age enclosure, the materials from which shed light on some issues concerning the origins of archaeological culture. The site is located 50 meters north of the Kara Bulaq Spring. The stone enclosure was identified by inconspicuous flat stones that were closely packed together and carefully laid to form a fence. Before excavations, only the western part was clearly visible, while the opposite side was heavily turfed. Nearby were the ruins of another structure associated with Kazakh wintering sites. To fully enclose the stone fence, a 16 × 14 m excavation pit was created; excavations were conducted in sectors, each measuring 4 × 4 m. After removing the first layer and performing horizontal clearing at the -0.20 m level, the entire structure was revealed. It was constructed of flat stones laid flat and tightly fitted together. The architectural features and construction techniques used in the fence's construction included the use of medium-sized, oblong-shaped natural stones, averaging 0.60 m in length. The stones were laid flat with their long sides facing each other, arranged radially; when the circle was complete, the fence formed a perfect circle. In places, a second row of masonry, constructed of flat slabs, was visible. The fence's diameter along the outer walls was 10.4 m. At the -0.30 m level, a second fence line was identified. It was also laid out of stones, but had a rectangular plan, with its long sides oriented along the west–east axis and measured 4.8

× 2.8 m. In the central area of the inner, second rectangular fence, a tombstone structure made of broken stone was cleared. The rectangular tombstone structure measured 2.2 × 1.2 m. Its long sides were oriented along the west–east axis, and it was constructed of broken stone; the interior was entirely paved with stones (Fig. 2).

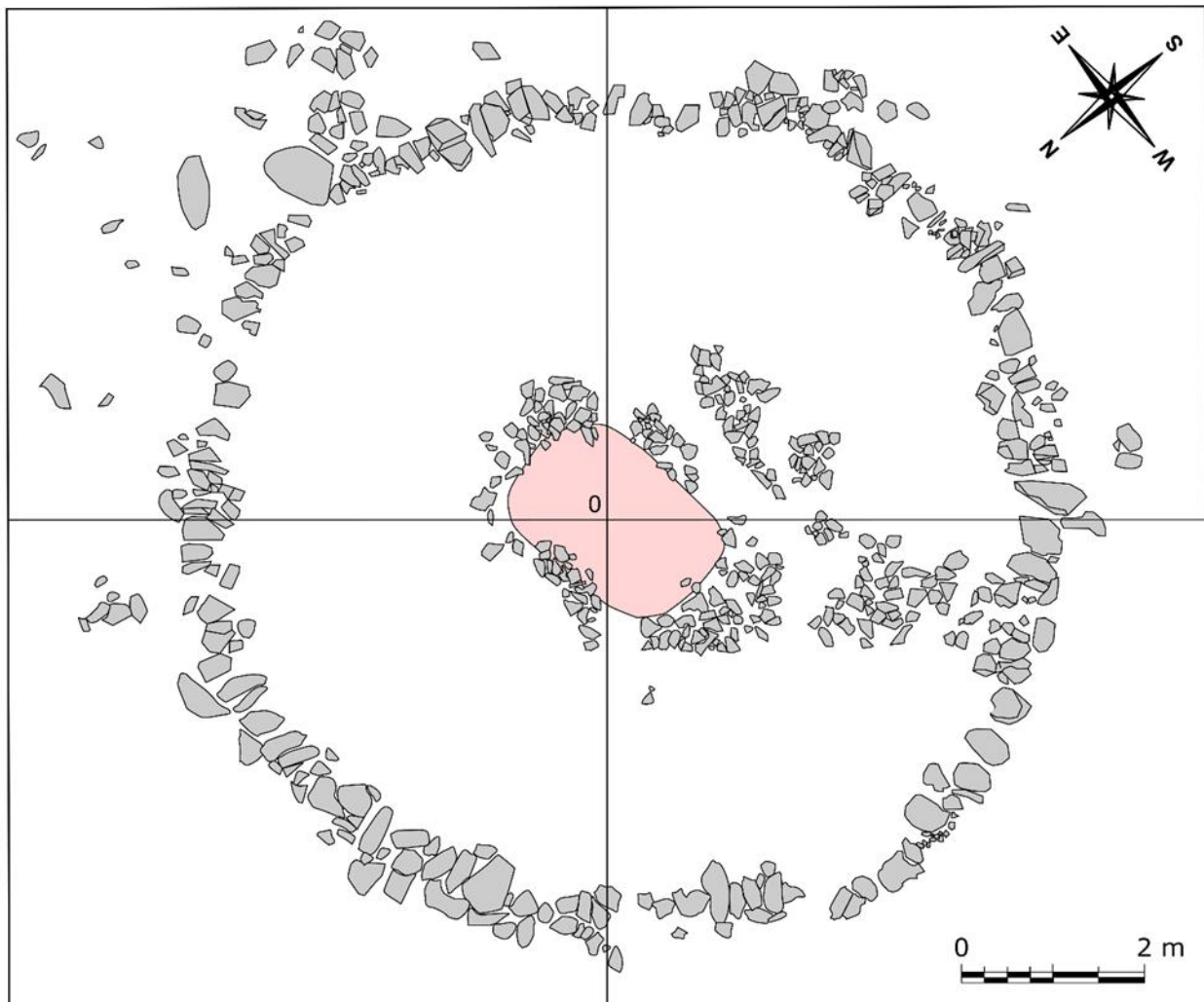

Fig. 2. Tazhegul burial ground. Enclosure No.1

After the grave structure was recorded, it was dismantled. A grave spot measuring 2.8 × 1.55 m was discovered beneath it. Within the grave spot, a rectangular burial chamber with rounded corners, measuring 2 × 1.1 m, was discovered, with its long axis-oriented northwest – southeast. During excavation of the gravel pit, a square stone was found at the -0.40 m level in the northwest corner, along with scattered human bones, bones of a sacrificial animal, and fragments of ceramic vessel rims. At the -1.2 m level, in the bottom part of the gravel pit, individual bones of a human skeleton were found. Judging by the undisturbed limb bones, the deceased was buried in a crouched position on his right side, with his head facing west. Apart from human bones, nothing else was found in the burial; it was most likely looted in ancient

times. In the southeastern part, outside the enclosure, a small extension was excavated. It was made of rectangular stones, oriented with its long axis along the west–east line, and measured 2.6×1.4 m.

Historical and cultural affiliation. According to preliminary data and several consistent criteria, the site displays characteristics of the late Yamnaya archaeological culture. The topography and arrangement of the burial structures correspond to a linear principle. The following features are characteristic of this culture: a separate burial structure in the form of a stone enclosure was constructed for each deceased individual; an individual burial chamber was in the center of the enclosure. The enclosure was constructed using a wall-laying technique in which the masonry is laid in horizontal rows, with the stones laid flat. At a later stage, multiple lines of enclosures were constructed; in this case, the studied site had two stone enclosures: one outer, circular, and the other, inner, square. Funerary practices included inhumation in a simple earthen pit. Judging by the position of the human skeleton, the deceased was most likely laid on his back with his knees raised. A fragment of the rim of a jar-shaped vessel with a high neck and a smooth profile was discovered. Judging by the rim fragment, the ceramic vessel had thick walls, and the dough was uneven at the fracture, with coarse-grained impurities clearly visible. The rim's surface is covered with a single wide band of fluting, a precipitous molded ridge, and a design consisting of prominent ribbed lines slanted to the right. As evidenced by the enclosure materials of the Tazhygul burial ground, this monument was left by tribes who performed a post-funeral rite involving the sacrifice of certain animals, with their bones buried outside the outer enclosure.

Fence No.2 (an extension to the main stone fence). The extension was discovered accidentally during the exploration of the cultural layer and the structure of a Kazakh wintering hut. Beneath a 0.70-meter-thick cultural layer, a stone embankment was discovered. The enclosure is constructed of stone boulders arranged in a single row. The boulders are carefully matched to each other and arranged in dense rows to form the lines of a rounded enclosure. In terms of its construction technique, the large enclosure is identical to Mound No.1 (a stone enclosure) at the Tazhygul burial ground. The stone embankment of the extension is round, 2 meters in diameter, and 0.4 meters high. The foundation of the extension is composed of large stones, and the central portion is filled with medium and small jagged stones. The architectural feature of this embankment is that the outer line of the fence is made of stones installed vertically and arranged radially, forming a circle along the outer border of the embankment. After clearing the interior of the stone embankment, only the outer enclosure of the extension was left. Horizontal clearing was performed in the central section, revealing a burial spot in the northern segment of the enclosure at a depth of 1.10 m below the present-day ground surface. The rectangular gravel pit, measuring 2×0.90 m, is oriented west to east with its long axis. The pit is filled with a humus layer of soil. At a depth of 0.6 m below the ancient ground surface, the poorly preserved skull and bones of a child, five to six years old, were discovered. Based on the surviving bones, it can be assumed that the skeleton was flexed on its right side, with the head facing west (Fig. 3). A rib and teeth of the buried child were removed for radiocarbon dating.

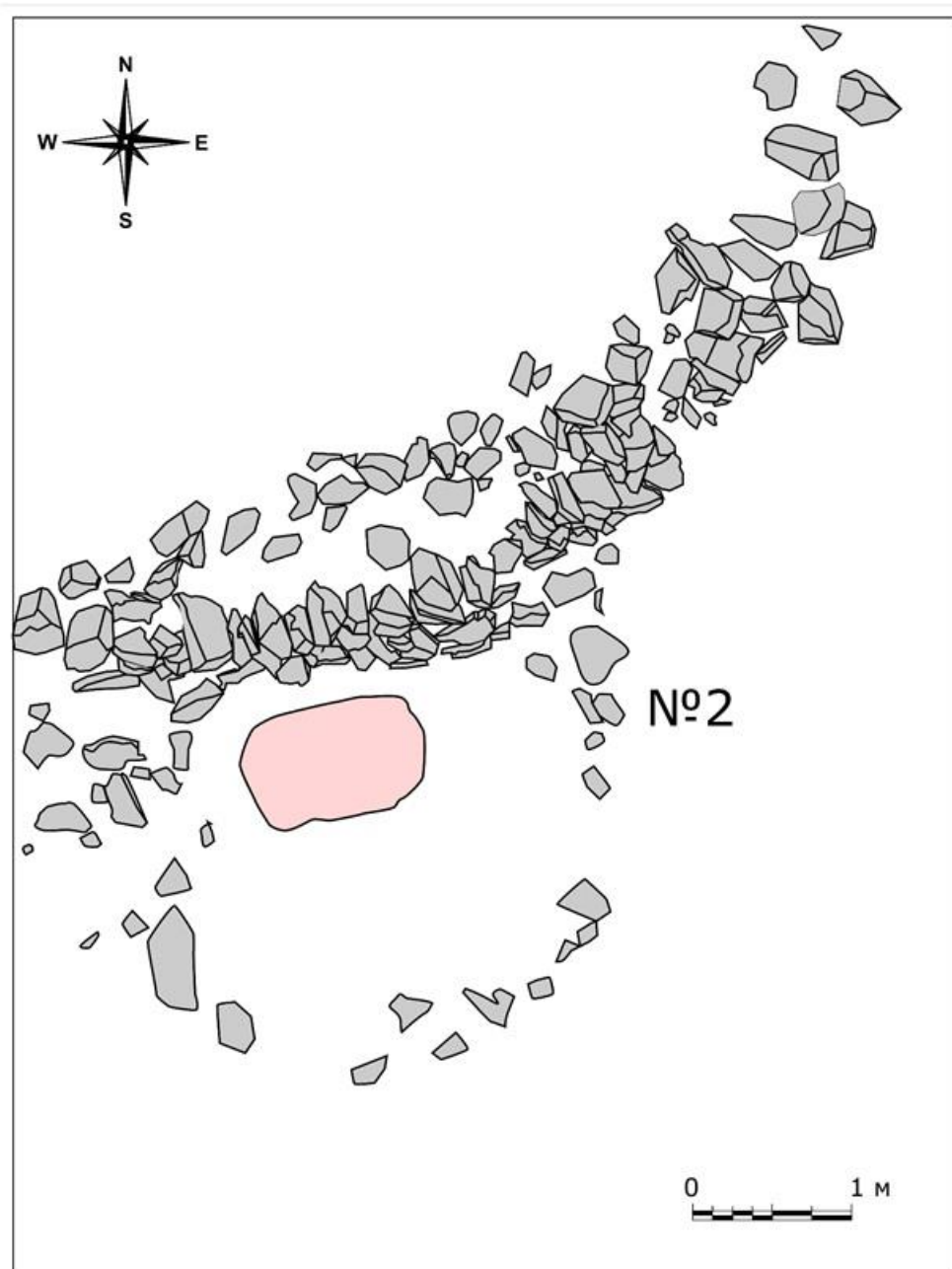

Fig. 3. Tazhegul burial ground. Annex No.2 to the main enclosure, with a child's burial

Discussions

The earliest site with a radiocarbon date is the settlement of Belkaragay I, located in northwestern Kazakhstan (Kostanay Region). The site is located in the Belkaragay tract, on the edge of a forest. The Belkaragay tract contains a sand quarry, in the central part of which a large amount of excavated material was discovered on a flat surface. Beyond the sand quarry, 60 meters to the northeast, on the southern slope of a terrace, several dwelling pits arranged in a row were identified. The dwelling pits are clearly visible on the surface; due to their depth in the

dense forest, they are constructed according to a linear layout using honeycomb structures. The streets run along a northwest-southeast axis, and a modern dirt road divides the settlement in the central part. The dwelling pits are circular, measuring 3 × 4 meters; larger ones are also found, and paired dwelling pits are common. The ceramic assemblage of the settlement is represented by semi-ovoid vessels with sharp bottoms and straight or inwardly curved upper edges with ridges on the inner surface. The ornamentation was applied using the techniques of incision, retreating prick, and "walking" comb. There are fragments of ceramics whose production technology is based on textiles; also, some fragments show traces of knocking on the vessel walls, which were made with a spatula wrapped in string. The ornamentation on Belaragay ceramics is applied with impressions of rope and serrated stamps, and pit indentations are also common. The lithic inventory is represented primarily by a plate assemblage with a traditional assortment: retouched blades, corner burins, notched blades, points, occasional geometric microliths, end-scrappers on blades, scrapers on flakes, and double-sided worked dart and arrowheads.

In 2023, two radiocarbon dates were obtained in two laboratories: 1) in the Vilnius Radiocarbon laboratory: the calibration date for sigma 1 is the end of the 32nd – end of the 31st century BC, for sigma 2 – the end of the 32nd – end of the 30th century BC; 2) in the 14C HRONO laboratory of the Centre for Climate, Environment and Chronology at Queen's University Belfast: the calibration date for sigma 1 is the end of the 34th – end of the 33rd century BC, for sigma 2 – the end of the 34th – end of the 33rd century BC. Overall, it can be concluded that the settlement was inhabited from the beginning of the 4th – 3rd millennium BC.

In the Turgai Trough, the settlement of Semiozernoe 2, whose materials are interpreted as Sintashta-Petrovsk, can be considered an early site. The typology and classification of the ceramic collection from Semiozernoe 2 have been compared with materials from the well-known Arkaim site, suggesting a contemporaneous settlement and similar cultural traditions (Evdokimov et al. 2016: 30–40).

To date, the results of new radiocarbon dates obtained from materials at the Kamysty settlement are known. Based on the combined results of analyses of all established dates, the site can be dated to the 17th century BC. Calibration radiocarbon dates obtained using the AMS method from samples of the Khalvay 3 and 5 burial complexes are available, covering the historical period of the 21st–19th centuries BC (Panyushkina 2015). The Bestamak burial ground, radiocarbon dates for which were obtained using the OxCal 4.2.4 program using the Intal_13 calibration curve and taking into account the total interval of all calibration dates, are dated to the late 21st–15th centuries BC (Logvin 2019: 138). The burial inventory of the Bestamak burial ground has analogues in the Sintashta burial ground, and the total interval of the Sintashta calibrated dates covers the period 2010–1770 BC for sigma 1 and 2200–1650 BC for sigma 2. The dates were obtained from samples from sites located in the Urals and the south of Western Siberia (Molodin et al. 2014: 140).

To elucidate the historical processes that took place during the Early Bronze Age, sites studied in northeastern and northern Kazakhstan are compared with archaeological sites in Western Kazakhstan. Early Bronze Age sites in Western Kazakhstan are represented by Yamnaya culture burials dating back to the 3rd millennium BC (Kushaev 1993). Yamnaya archaeological sites were investigated on the left bank of the Ile River, in the Shoktybay III burial mound (Chingirlau district, West Kazakhstan region). A burial was discovered with a burial rite characteristic of the

Yamnaya culture, and the use of ochre was also noted (Drozhevsky 2002: 45–52). A burial rite using ochre was also recorded at another burial ground, Mamai I, located 7 km south of the village of Kokterek (Khromtau district, Aktobe region). A human burial was excavated in burial mound no. 3; the lower limbs, the area beneath them, and the bottom of the burial chamber were covered with ochre. The grave goods included a pot-shaped vessel, a bronze dagger, and a white marble mace pommel (Kushaev 1993).

Early Bronze Age burials have been investigated at the Kresty cemetery. Two burial mounds here contain burials of the Yamnaya culture (Mound No.3, Burial 4; Mound No. 10, Burial 2). In both cases, the human skeletons show traces of ochre filling; the buried individuals are accompanied by richly ornamented egg-shaped and jar-shaped pots, bronze ornaments, and stone tools. At the Ileksar cemetery, located 2 km east of the village of Ulguli (Chingirlau district, West Kazakhstan region), metal and bone objects were found in the materials from Mound No.3, which clearly demonstrate the age, sex, and social structure of the Yamnaya culture population (Gutsalov 2006). A series of radiocarbon dates was established based on materials from the Kumsai I burial ground, which contains 168 enclosures. The radiocarbon date, obtained from human bones and wood remains from the ceiling, was 4290 ± 40 years ago (Bisembayev et al. 2015: 368). Collective and individual burials of the Yamnaya culture were studied at this site. The combined results of all analyses allow us to date this archaeological site to the 3rd millennium BC (Bisembayev et al. 2016: 103–109).

Overall, the Early Bronze Age sites studied in Western Kazakhstan span the chronological range from the 3rd millennium BC to the early 2nd millennium BC (Kushaev 1993). The events that occurred within a single historical space – from the western to the eastern regions of Kazakhstan during the 3rd millennium BC – are well illustrated by anthropological materials from Western Kazakhstan sites. Analysis of craniological collections from the Shoktybay III, Kumsai, and Zhirenkop burial grounds revealed that the skulls and individual human bones, possessing distinct morphological characteristics, belonged to representatives of the Yamnaya and Afanasevo cultures (Khokhlov, Kitov 2012: 70).

The identified and studied Early Bronze Age sites in Kazakhstan are interconnected, on the one hand, with Eastern European and, on the other, with Southern Siberian complexes. According to calibrated radiocarbon dating, in the first half of the 3rd millennium BC, the territories of eastern Kazakhstan, Altai, and southern Siberia were inhabited by tribes of the Afanasevo archaeological culture (Görsdorf et al. 1998). From the west, tribes of the Yamnaya archaeological culture – representatives of the Circumpontic metallurgical province – advanced and migrated.

Conclusion

Radiocarbon dating was conducted in the ^{14}C HRONO laboratory of the Centre for Climate, Environment and Chronology at Queen's University Belfast: the calibration date for sigma 1 is the late 32nd to late 31st centuries BC, and for sigma 2, the late 32nd to late 31st centuries BC. Overall, the materials from the Tazhygul burial ground can be dated to the second half of the 3rd millennium BC. According to preliminary data, signs of the ancient Yamnaya culture have been detected in this area for the first time. In light of new archaeological discoveries in northern Kazakhstan, the migration routes and eastward expansion of the Yamnaya culture tribes can be

traced. This is evidenced by sites such as the Belkaragay settlement in the Kostanay region, the Tazhygul burial ground in the Akmola region, and the Shiderti settlement and burial ground in the Pavlodar region. The materials and burial rites find parallels in the Yamnaya culture. This is also consistent with the absolute chronology obtained through radiocarbon dating, which covers the second half and the end of the 3rd millennium BC. Analysis of metal objects found in the cultural layers of Afanasievo archaeological sites revealed that the metal contained arsenic, most likely obtained through alloying during ore smelting. The presence of rare silver jewelry in the Afanasievo complexes of the Minusinsk Basin is also noteworthy (Grushin et al. 2006: 23). All these data point to the emergence and development of mining and metallurgy in this area. As noted previously, new evidence indicates the penetration of populations associated with the ancient Yamnaya archaeological culture and possessing mining and metallurgy skills into the northern regions of Kazakhstan from the west. In other words, these new tribes arrived from the Circumpontic metallurgical province. Sites belonging to the Afanasievo archaeological culture have been identified in the northeast. The comparability of the parameters of Afanasievo metallurgy with those of the Yamnaya culture allows us to unequivocally assign the Afanasievo culture to the Early Bronze Age. Accordingly, the sites discovered in northern Kazakhstan, which have parallels with both archaeological cultures, should be considered within the context of the general historical processes occurring in the region.

Archaeological materials and radiocarbon dating results currently confirm that the Early Bronze Age in Northern Kazakhstan spanned the early second half of the 3rd millennium BC to the turn of the 3rd and 2nd millennia BC. To avoid terminological confusion regarding concepts such as post-Botai, pre-Andronovo, Vishnevsky, Shiderti, and so on, we propose classifying all sites dating from the second half of the 3rd millennium BC to the 20th century BC as Early Bronze Age sites. As mentioned above, the Early Metal Age in Northern Kazakhstan begins in the second half of the 3rd millennium BC, with the development of copper: copper alloying with arsenic occurred, and it was during this period that the plate technique of metalworking emerged.

The next important issue is the chronology of Late Bronze Age archaeological sites. Based on the analysis of new materials, a series of radiocarbon dates has been obtained, with the lower dating reaching the 18th century BC. The question of determining the upper dating remains open, and in this regard, the materials from the Tazhygul burial ground are relevant, as they may shed light on the understanding and solution of this problem.

Thus, materials from sites in the Burabay district of Northern Kazakhstan are of key importance in the study of Early Bronze and Late Bronze Age sites. Continuing comprehensive research using natural science methods is a priority. At this level of research, typology and classification of burial structures and artifacts – material culture objects – are being conducted; radiocarbon dating plays an important role. These practical scientific procedures make it possible to expand the evidence of the material and spiritual achievements of prehistoric society and determine the content, level of social development, and internal chronology of archaeological cultures of the Early and Late Bronze Age.

Acknowledgements

The authors express their sincere gratitude to the reviewers for their valuable comments and recommendations, which contributed to the improvement of the manuscript, as well as to the editorial team for their professionalism and the high quality of the journal's published content.

References

- Beisenov A., Loman V. Issues of studying the settlements of the Early Iron Age in Central Kazakhstan. *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Social Sciences Series*. 2006. No.1(252), pp.36–45.
- Beisenov A., Akishev K. and the issues of studying monuments of the Kazakh period. *Margulan Readings–2019: Proceedings of the Int. archaeology. scientific and practical. conf., dedicated to the 95th anniversary of the birth of the outstanding Kazakhstani archaeologist K.A. Akishev (April 19–20, 2019)*. Ed.-in-chief B.A. Baitanaev, ed. responsible M. Nur-Sultan: K. Akishev Research Institute of Archaeology, L. Gumilyov Eurasian National University. 2019. Pp.10–38.
- Bisembayev A., Mamedov A., Duysengali M., Kitov E. Preliminary results of the study of the Kumsai pit burial ground in 2010. *Ancient Turgay and the Great Steppe: part and whole*. Kostanay-Almaty: Kostanaypoligrafiya Publishing House. 2015. Pp.359–368.
- Bisembayev A., Mamirov T., Mamedov A., Bairov N., Amelin V., Urazova A., Bidagulov N. Research of monuments of pit culture in Western Kazakhstan. *Kadyrbaev readings-2016*. Aktobe: Institute of Archaeology. A. Margulana. 2016. Pp.103–109.
- Görsdorf J., Parzinger H., Nagler A., Leontev N. *Neue 14C-datierungen für die sibirische Steppe und ihre Konsequenzen für die regionale Bronzezeitchronologie*. Eurasia Antiqua 1998. No.4, pp.73–80.
- Grushin S., Tyurina E., Khavrin S. *The oldest metal of Southern Siberia. Metal in the system of metallurgical provinces of the Bronze Age*. Barnaul: Altai State University. 2006. Pp.18–32.
- Gutsalov S. Tribes of cattle breeders and farmers of the Bronze Age (3rd–2nd millennia BC). *History of Western Kazakhstan*. Aktobe. 2006. Vol.I. 250 p.
- Dorozhevsky N. Yamny mound of Shoktyba III. In: Cultural Studies and History of Ancient and Modern Societies of Siberia and the Far East. *Proceedings of the 42nd Regional Archaeological and Ethnographical Student Conference*. Omsk. April 16–19, 2002. Omsk: OmGPU Publ. 2002. Pp.45–52.
- Evdokimov V., Logvin A., Tkachev A. Settlement Semiozernoe 2. *Bulletin of Archeology, Anthropology and Ethnography*. 2016. No.2(33), pp.30–40.
- Kushaev G. *Studies in the Ancient History of the Steppe Urals*. Uralsk: Dialog Publishing House. 1993. 172 p.
- Logvin A.V., Shevnina I.V. Stone Age burials of the Bestamak cemetery. *The problem of studying the Early Bronze Age of the steppe zone of Eastern Europe*. Orenburg: Publishing House of the Orenburg Pedagogical University. 2009. Pp. 142–151.
- Margulan A. *Works: Saryarka. Mining and metallurgy in the Bronze Age. Dzhezkazgan – an ancient and medieval metallurgical center (Milykuduk settlement)*. In 14 volumes. Volume 2. Comp. D. Margulan. Almaty: Daik-Press. 2001. 144 p.
- Martynyuk O., Zdanovich S. Funeral monuments of the late Bronze Age in the Kokchetav region. *The Eneolithic and Bronze Age of the Ural-Irtysh Interfluve. Interuniversity collection*. Chelyabinsk: Publishing House of Bashkir University (prepared by Chelyabinsk University). 1985. Pp.142–152.
- Molodin V., Epimahov A., Marchenko Zh. Radiocarbon chronology of the Bronze Age cultures of the Urals and South of Western Siberia: principles and approaches, achievements and problems. *Bulletin of Novosibirsk State University. Series: History and Philosophy*. 2014. Vol.3, pp.136–167.
- Orazbaev A. The Bronze Age in Northern Kazakhstan. *Proceedings of the Institute of History, Archaeology, and Ethnography of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR*. Alma-Ata. 1958. Vol.5. Pp.216–294.
- Panyushkina I. Calendar age of the Khalvay burial group. In: *The Bronze Age burial ground of Khalvay III in Northern Kazakhstan*. Astana: A. Margulana Institute of Archaeology. 2015. Pp.218–220.

- Khokhlov A., Kitov E. On the anthropology of the early stage of the Bronze Age in western Kazakhstan. *Bulletin of Archaeology, Anthropology and Ethnography*. 2012. No.1(16), pp.64–71.
- Chernikov S.S. Ancient mining in the Stepnyak area (based on survey materials from 1938). *Bulletin of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR. Archaeology Series*. 1948. Issue 1, pp.13–32.
- Yarygin S., Tavukçu Z., Sakenov S. Megalithic structure from Burabay: Gold mining and cult communities of the Late Bronze Age of Northern Kazakhstan. *Archaeological Research in Asia*. 2024. Vol.39. <https://doi.org/10.1016/j.ara.2024.100536>

Information about authors:

Kabdol Auezov – Candidate of Historical Sciences, Zhezkazgan University named after O.A. Baikonurova. 1b Alashakhan street, 100600, Zhezkazgan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0004-7830-8758>, kabdol.auezov.78@mail.ru

Sergey Yarygin – PhD, Branch of the Margulan Institute of Archaeology, 22 Abay Avenue, 010000, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-9505-2839>, sergeyyarygin80@gmail.com.

Sergazy Sakenov – PhD, Branch of the Margulan Institute of Archaeology, 22 Abay Avenue, 010000, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8868-4280>, sergazy_82@mail.ru

Gulnaz Kulmaganbetova – PhD doctoral student in "Archaeology and Ethnology", L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2. Satpayev st., 010008, Astana, Kazakhstan; Researcher, Kazarchaeology LLP, 6. Bayazitova st., Nurlytau subdistrict, Bostandyk district, 050031, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9525-8084>, gulnazkazarchaeology@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер:

Қабдол Әуезов – тарих ғылымдарының кандидаты, О.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті. Алашахана көшесі, 1б, 100600, Жезқазған, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0004-7830-8758>, kabdol.auezov.78@mail.ru

Сергей Ярыгин – PhD, Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының Астана қаласындағы филиалы, 010000, Абай даңғылы, 22, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-9505-2839>, sergeyyarygin80@gmail.com.

Серғазы Сәкенов – PhD, Ә.Х. Марғұлан атындағы археология институтының Астана қаласындағы филиалы, 010000, Абай даңғылы, 22, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-8868-4280>, sergazy_82@mail.ru

Гүлназ Күлмағанбетова – «Археология және этнология» мамандығы бойынша PhD докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ. Сәтбаев к., 2, 010008, Астана, Қазақстан; ғылыми қызметкер, "Қазархеология" ЖШС, 6, Баязитова к-сі, Нұрлытау ш/а, Бостандық ауданы, 050031, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-9525-8084>, gulnazkazarchaeology@gmail.com

Сведения об авторах:

Кабдол Ауэзов – кандидат исторических наук, Жезказганский университет имени Байконурова, улица Алашахана, 1б, 100600, г. Жезказган, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0004-7830-8758>, kabdol.auezov.78@mail.ru

Сергей Ярыгин – PhD, Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана в городе Астане, 010000, проспект Абая, 22, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-9505-2839>, sergeyyarygin80@gmail.com.

Сергазы Сакенов – PhD, Филиал Института археологии имени А.Х. Маргулана в городе Астане, 010000, проспект Абая, 22, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-8868-4280>, sergazy_82@mail.ru

Гульназ Кульмаганбетова – PhD докторант по специальности «Археология и этнология», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. К. Сатпаева, 2, 010008, Астана, Казахстан; научный сотрудник, ТОО «Казархеология», ул. Баязитовой, 6, мкр Нурлытау, Бостандыкский район, 050031, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-9525-8084>, gulnazkazarchaeology@gmail.com

Contributions by authors

K. Aueзов – a specialist in the study of Bronze Age mining monuments, analyzed hypotheses regarding the origin and spread of the Nurin-Fedorovo tribes. S.A. Yarygin made a significant contribution to writing in the historical context and edited the final part of the article. S.K. Sakenov conducted a critical analysis of the available data on the research topic during the preparation of the manuscript. Historiographical analysis identified important scientific issues and actively developed the key principles and concepts. Kulmaganbetova G.K. – preparation of the text of the article, search for analogies of funerary and ceramic complexes, analysis of key sections, design of the material in accordance with the requirements of the editorial committee.

Авторлар үлесі

Қ.Әуезов қола дәуірінің тау-кен ескерткіштерін зерттеу жөніндегі маман нұра-федорово археологиялық шығу тегі мен таралуына қатысты болжамдарды талқылап соған қатысты мәліметтерді жинады. С.А.Ярыгиннің тарихи контекст жазуға және мақаланың қорытынды бөлігін жазуға қосқан үлесі зор. С.Қ. Сәкенов қолжазбаны дайындау барысында зерттеу тақырыбы бойынша қолда бар деректерге сыни талдау жүргізді. Тарихнамалық талдау маңызды ғылыми мәселелерді анықтап, негізгі қағидалар мен тұжырымдамаларды белсенді түрде дамытты. Г.К. Күлмағанбетова – мақала мәтінін дайындау, жерлеу және керамикалық кешендердің ұқсастығын іздеу, негізгі бөлімдерді талдау, редакциялық комитеттің талаптарына сәйкес материалды ресімдеу.

Вклад авторов

К. Ауезов – специалист по изучению памятников горного дела бронзового века, в процессе работы исследователь осуществил анализ гипотез относительно проблем происхождения и распространения нурина-федоровских племен. С.А. Ярыгин внёс значительный вклад в написание исторического контекста и редактирование заключительной части статьи. С.К. Сакенов в ходе подготовки рукописи провёл критический анализ имеющихся данных по теме исследования. В ходе историографического анализа были выявлены важные научные проблемы, активно разрабатывались основные положения и концепции. Кульмаганбетова Г.К. – подготовка текста статьи, поиск аналогии погребального и керамического комплексов, анализ ключевых разделов, оформление материала в соответствии с требованиями редакционного комитета.

Disclosure of conflict-of-interest information. The author claims no conflict of interest. / **Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу.** Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / **Раскрытие информации о конфликте интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 30.08.2025

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 10.09.2025

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 30.10.2025

Ғылыми мақала / Research Article

MFTAP / IRSTI 67.07.29

<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-45-58>

Two Chagatai Mausoleums in the Trans-Ili Alatau (Based on Archaeological Research)

O. Oshanov

Margulan Institute of Archaeology, Almaty, Kazakhstan

 dadan_@mail.ru

Abstract. The article talks about two medieval mausoleums in Ili Alatau (Trans-Ili Alatau), the images (drawing of one and photograph of the second) of which, dating from the beginning of the 20th century, were accidentally published in the book. Until now, these mausoleums have not attracted the attention of researchers. The article provides an architectural description of mausoleums, describes their similarity to each other, and provides a comparative analysis with other mausoleums in neighboring regions, such as the mausoleum of Tugluk Timur and Kumbek Manas. It has been established that both mausoleums belong to the same architectural style; the features of their construction are compared with similar monuments of the Golden Horde era. The medieval Chagatai mausoleums of Tekturmas and Dauitbek in the city of Taraz are described. The study of both mausoleums makes a great contribution to the study of the medieval architecture of the region. These mausoleums not only fill in the gaps in the study of the medieval period of the region, but at the same time prove the existence of their own traditions in the Chagatai architectural art. The influence of the Chagatai mausoleums of the region on the Kazakh funerary architecture has also been established. In particular design of local tomb structures was influenced by Chagatai mausoleums, leading to the emergence of portal-dome structures. However, the impact of this phenomenon was not found to be considerable. The presence of this architectural style was most notable in regions where Chagatai mausoleums were prevalent, while throughout the Ili Alatau, the tradition of constructing multifaceted mausoleums prevailed. The article also discusses the local architectural tradition, typology, and origin of Kazakh tombstones. The grave structures of the Trans-Ili Alatau of the 19th–early 20th century are very diverse. The most common type is simple – shaped tombstone mounds consisting of rounded stones mixed with clay. One of the most common types of burials on the territory of Zhambyl region is large rectangular family fences. With regard to architectural features, the 19th century witnessed the prevalence of rectangular and hexagonal (on occasion, octagonal or heptagonal) mausoleums characterised by domes within the region. A notable example of this architectural style is the prevalence of dome-on-cube mausoleums in the Zhambyl region, which are characterised by a dome resting on a rectangular base. There are also mausoleums with portals, which are clearly visible in photographs from the beginning of the 20th century. Polygonal (or polyhedral) mausoleums are the most widespread in Kegen and Rayymbek districts. Rectangular or hexagonal wooden tombstones are also occasionally found. It is known that many burials built of trees burned down during frequent steppe fires, as information has been preserved among the local population. The polygonality of the Kazakh graves of the Trans-Ili Alatau indicates that they originally had a wooden base.

Keywords: Chagatai Khan; Tuglyk Timur; Manas; Dauytbek; mausoleum; mazar; portal; architecture; Alatau; Taraz

For citation: Oshanov O. Two Chagatai Mausoleums in the Trans-Ili Alatau (Based on Archaeological Research). *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.153, no.4, pp.45-58. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-45-58>

Funding. The publication was carried out within the framework of program-targeted financing of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan for 2023–2025, project IRN BR21882346.

О двух чагатайских мавзолеях в Иле Алатау (по материалам археологических исследований)

О. Ошанов

Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье анализируются два средневековых мавзолея, расположенных в Иле Алатау (Заилийский Алатау), изображения (рисунок одного и фотография второго) которых, датируемые началом XX в., были опубликованы в книге. До настоящего времени эти мавзолеи не привлекали внимания исследователей. В статье приводится архитектурная характеристика мавзолеев, описана их схожесть между собой, проведён сравнительно-сопоставительный анализ с другими мавзолеями сопредельных регионов, таких, как мавзолеев Туглук-Тимура и кумбез Манаса. Установлено, что оба мавзолея относятся к единому архитектурному стилю, особенности их конструкции сопоставимы с аналогичными памятниками золотоордынской эпохи. Описаны средневековые чагатайские мавзолеи Тектурмас и Дауитбек в городе Тараз. Изучение обоих мавзолеев вносит большой вклад в исследование средневековой архитектуры региона. Результаты анализа этих мавзолеев не только заполняют пробелы в изучении средневекового периода региона, но и вместе с тем доказывают существование собственных традиций в чагатайском архитектурном искусстве. Также установлено влияние чагатайских мавзолеев региона на казахскую погребальную архитектуру. В частности, чагатайские мавзолеи повлияли на возникновение портално-купольных строений в оформлении местных надмогильных сооружений. Тем не менее это влияние не являлось значительным. Оно было заметным только в регионе распространения чагатайских мавзолеев, тогда как во всем Иле Алатау традиция возведения многогранных мавзолеев не была утрачена. В статье также говорится о своей местной архитектурной традиции, типологии и происхождении казахских надмогильных сооружений. Могильные сооружения Заилийского Алатау XIX – начала XX века отличаются большим разнообразием. Наиболее распространённый тип – это простые по форме надмогильные насыпи, состоящие из округлых камней, перемешанных с глиной. Один из часто встречающихся видов захоронений на территории Жамбылского района – это большие прямоугольные семейные ограды. Если говорить о типах с архитектурными особенностями, то в XIX веке в регионе были распространены прямоугольные и шестиугольные (иногда восьми- или семиугольные) мавзолеи с куполами. Особенно часто встречается в Жамбылском районе тип мавзолея с куполом на прямоугольном основании (купол на кубе). Также встречаются мавзолеи с порталами, что хорошо видно на фотографиях начала XX века. Наиболее широко распространены в Кегенском и Райымбекском районах многоугольные (или многогранные) мавзолеи. Также встречаются изредка прямоугольные или шестиугольные деревянные надгробные сооружения.

Известно, что многие захоронения, сооруженные из деревьев, сгорели во время частых степных пожаров, о чём сохранились сведения среди местного населения. Многоугольность казахских захоронений Заилийского Алатау указывает на то, что изначально они имели деревянную основу.

Ключевые слова: Чагатайхан; Туглык Тимур; Манас; Дауытбек; мавзoley; мазар; портал; архитектура; Алатау; Тараз

Финансирование. Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки МНВО РК 2023–2025, ИРН BR21882346.

Іле Алатауындағы Шағатайлық екі кесене жөнінде (археологиялық зерттеулер негізінде)

О. Ошанов

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада XX ғ. бас кезінде бейнелері (бірі сурет, екіншісі фотография) кездейсоқ кітапқа түскен Іле Алатауындағы екі ортағасырлық кесенелер сөз болады. Бұл кесенелер бұған дейін назардан тыс қалып келген. Кесенелердің архитектуралық сипаты, өзара ұқсастықтары сипатталады. Олардың архитектурасы іргелес аймақтағы Тұғылық Темір, Манас күмбезі секілді басқа кесенелермен салыстыра отырып зерттелінеді. Екі кесененің бір архитектуралық стильге жататыны анықталып, олардың өзіндік ерекшеліктері Алтын Ордалық ескерткіштермен салыстырылады. Ортағасырлық Тараз қаласындағы шағатайлық Тектұрмас және Дәуітбек кесенелерінің архитектуралық сипаты келтіріледі. Екі кесене өлкедегі көне архитектураны зерттеуде қосар үлесі өте маңызды. Бұл кесенелер өлкедегі ортағасырлық кезеңінің ақтаңдағын толтырып қана қоймайды, сонымен бірге зерттеушілер үшін шағатайлық сәулет өнерінің өзіндік ерекшеліктерін дәлелдейді. Сонымен қатар бұл шағатайлық кесенелердің аймақтағы қазақ зираттарына тигізген ықпалы анықталады. Шағатайлық кесенелер жергілікті зираттарда порталды күмбезді құрылыстардың пайда болуына әсер еткен. Дегенмен түбегейлі ықпал ете қоймаған. Шағатайлық кесенелер тұрған өңірде ғана болмаса, Іле Алатауында дәстүрлі көпқырлы мазарлар тұрғызу өз қалпын жоғалтпаған. Мақалада жергілікті қазақ зираттарының да өзіндік архитектурасы, түрлері және олардың шығу тегі сөз болады. Іле Алатауы бойының XIX ғ. және XX ғ. бас кезіндегі зират құрылыстары көп түрлі. Ең көп тараған түрі – пішіні қарапайым ғана келген, саз аралас жұмыр тастардан тұратын қабір үсті үйіндісі. Жамбыл ауданы жерінде жиі ұшырасатын жерлеу түрінің бірі – пішіні төртбұрышты келген, әулеттік үлкен қоршаулар. Архитектуралық сипаты бар түрлеріне келетін болсақ, XIX ғ. өлкеде күмбезді келген төрт бұрышты және алты бұрышты (кейде сегіз, жеті) күмбезді мазарларды айтуға болады. Күмбезді төртбұрышты (куб үстіндегі күмбез) мазар түрінің ең көп тараған аймағы Жамбыл ауданы екені байқалады. Сонымен бірге бұл құрылыстың порталды түрлері де кездеседі. Бұл XX ғ. бас кезіндегі суреттерден жақсы байқалады. Мазардың көпқырлы (немесе көп бұрышты) түрінің кең тараған аймағы Кеген, Райымбек аудандары аймағы. Пішіні төрт бұрышты немесе алты бұрышты ағаштан тұрғызылған зират түрлері де кездеседі. Дегенмен көп емес. Жиі орын алатын дала өрті кезінде ағаш зираттардың жанып кеткені туралы ел арасында мәліметтер сақталған. Іле Алатауы бойындағы қазақ зираттарының көп қырлы келуі түп негізі ағаш болғанын көрсетеді.

Түйін сөздер: Шағатайхан; Тұғылық Темір; Манас; Дәуітбек; кесене; мазар; портал; архитектура; Алатау; Тараз

Сілтеме жасау үшін: Ошанов О. Іле Алатауындағы Шағатайлық екі кесене жөнінде (археологиялық зерттеулер негізінде). *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.153, no.4. с.45-58. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-45-58>

Қаржыландыру. Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің 2023-2025 жж. бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы шеңберінде, IRN BR21882346 жобасы аясында даярланды.

Kіріспе

Іле Алатауы бойындағы қазақ кезеңінің жерлеу ескерткіштері тарих ғылымында толық жүйеленбеген. Бірінші болып бұл тақырыпқа қалам тартқан Ш. Уәлиханов болып табылады. Өкінішке орай бұл тақырып бұдан кейін жалғасын таппады. Осы себепті 2024-2025 жылдары Ә. Марғұлан атындағы Археология институтының этнархеология тобы осы өлкеде зерттеу жұмыстарын жүргізді. Нәтижесінде өлкенің қазақ ескерткіштеріне байланысты өте мол материалдар жинастырылды. Іле Алатауы, Жетісу бойының сәулет өнерінің бай мұраға ие екендігі анықталды. Зерттеу жұмыстары Іле Алатауындағы қазақ зираттарының біртекті ғана емес, сонымен бірге аймақтық ерекшеліктері белгілі болды. Егер Алматы қаласы төңірегіндегі көне қазақ зираттарында күмбезді келген төртбұрышты пішін басымдыққа ие болса, ал Кеген, Райымбек аудандары аймағында көп қырлы (6, 8 бұрышты) күмбезді мазарлар кең тараған.

Көне қазақ зираттарын зерттеу мақсатында жүргізілген библиографиялық ізденістер, өз кезегінде өлкеде бой көтерген XIV-XV ғғ. (шағатайлық) екі кесенені жарыққа шығаруымызға себепші болды. Шағатай кезеңінің ескерткіштері Жетісу бойындағы өзекті тақырыптың бірі болып табылады. Шағатай кезеңінің сәулет ескерткіштері бізде саусақпен санарлықтай жағдайға ие. Оның ішінде белгілісі Тараз қаласындағы Дәуітбек пен Тектұрмас кесенелері ғана. Сондықтан екі бірдей шағатайлық кесененің анықталуы Қазақстанның ортағасырлық тарихының жарқын бір беттерін ашатыны сөзсіз.

Материалдар мен әдістер

Зерттеу әдісі қазақ даласына байланысты тарихи еңбектерде көрініс тапқан белгісіз зираттарға арналған. Олардың ортағасырлық ескерткіштер екені құрылыс ерекшеліктеріндегі көне архитектура белгілері арқылы анықталады. Шағатайлық кесенелер, олардың архитектуралық стилі өлкедегі және іргелес аймақтарда орналасқан басқа да ортағасырлық ескерткіштерімен салыстырылады. Шағатайлық кесенелердің өзіндік архитектуралық стилі анықталып, әрі олардың Алтын Ордалық ескерткіштерден өзгешелігі бір-бірімен салыстырмалы түрде беріледі. Далалық зерттеу кезінде этнографиялық және археологиялық барлау әдістемелері қолданылды.

Этноархеологиялық зерттеулерде этнографиялық әдістемелер қолданылады, яғни сұқпат алу, ескерткіштерді анықтау мақсатында жергілікті тұрғындардан мәлімет жинақтау.

Ғұрыптық орындардың (ата-бабалар қорымы, әулие орындар: үңгір, тау, ағаш және т.б.) сакральді кеңістігінің пайда болуы және дамуына қатысты материалдарды жинақтау мен зерттеуде жүйелі және тарихи әдістемелер қолданылады. Тарихи әдістемелер ғұрыптық орындарды тарихи-археологиялық кешен және діни-мифологиялық наным-сенім тұрғысынан зерттеуге мүмкіндік берсе, ал жүйелі зерттеу әдістемесі сакральді кеңістіктің қалыптасуын және құрылымын анықтауға септігін тигізеді. Бұл екі әдістеме арқылы белгілі бір ескерткіштің тарихын, әдет-ғұрпын және көп қабатты қатпарларын анықтауға мүмкіндік аламыз.

Материал сипаттамасы

Шағатай ұлысы қазақ жерінің Шу-Талас бойы, Іле Алатауы, Жетісу аймақтарын қамтығаны белгілі. Бұл аймақтарда басқа өңірдегі Алтын Орда ескерткіштерімен салыстырғанда шағатайлық кесене, мазарлар өте аз кездеседі. Қазақстан аумағында шағатайлық ретінде Тараз қаласындағы Дәуітбек кесенесі және қала маңында бой көтерген Тектұрмас кесенесін айтуға болады. Шағатайлық ескерткіштердің арасында ең танымалы ортағасырлық Алмалық (ҚХР) қаласы маңында сақталған Тұғылық Темір кесенесі және Қырғызстан жеріндегі Манас күмбезі ([Бернштам](#) 1950; [Бернштам](#) 1946). Тұғылық Темір кесенесінің кескінін алғаш болып қағазға түсірген Н. Пантусов ([Пантусов](#) 1910).

Шағатай ескерткіштері Қазақстан археологиясында өте аз зерттелген. Әсіресе Іле Алатауы бойында шағатайлық кезеңнің ескерткіштері туралы зерттеулер жоққа тән деуге болады. Шағатай ескерткіштері ретінде Тараз қаласын және оның аумағында орын тепкен кесенелерді, сонымен бірге Жетісу бойындағы Қойлық қаласын айтуға болады ([Сенигова](#) 1972; [Байпаков](#), Воякин 2007). Сонымен қатар бұл кезеңнің өзіндік жәдігерлері қайрақ тастар болып табылады ([Джумагулов](#) 1987).

Дәуітбек кесенесі. XIII ғ. Қарахан кесенесінің жанында орналасқан. Кесене 1906 жылы қайта тұрғызылған. Т.Н. Сенигова жергілікті тұрғындардың арасында бұл ескерткіш Дуа хан кесенесі атымен сақталған деп жазады ([Сенигова](#) 1972: 200). Қабіртастағы жазуды В.В. Бартольд «Ұлық-Білге-Ықпал-хан-Дәуід-бек» деп оқыған ([Бартольд](#) 1966: 307). Бұдан басқа, Дәуітбектің 1262 жылы наурыз айында қайтыс болғандығы, әрі онда «қалам мен қылыштың иесі», «ислам мен мүмін жандардың қорғаушысы» деген мадақ сөздер жазылған ([Бартольд](#) 1966: 307). В.В. Бартольдтың сипаттауынша Дәуітбек кесенесінің бұрынғы түрі мүлдем басқаша. Дәуітбек кесенесінің төл нұсқасы жартылай иілген төрт арканың үстінен көтерілген күмбез түрінде болған. Бұл аркалардың төменгі жақтары табиғи плита тастан қаланған, биіктігі 50 см болатын текше іргетасының үстінде орналастырылған. Сырт қарағанда кесене жан-жағынан (төрт жағынан) ашық, ортасындағы қабіртасы көрініп тұратын ескерткіш түрінде келген.

Тектұрмас кесенесі. XIV-XV ғғ. Талас өзенінің оң жағалауында орын тепкен. Кесененің түп нұсқасы тек XIX ғасырда түсірілген сурет арқылы бізге жеткен. Т.Н. Сенигованың

сипаттауынша Тектұрмас кесенесінің есігі батыста, Таразға бағытталған, шығысқа тек қасбеті (фасад) қаратылған. Әрі, XIX ғ. кесененің солтүстік қабырғасына күмбезді ғимарат қосақталған (Сенигова 1972: 200). Суретіне қарағанда Тектұрмас кесенесінің сәулеті күрделі, өзіндік ерекшелігі бар құрылыс түріне жатады. Іргетасы табиғи тастардан көтерілген.

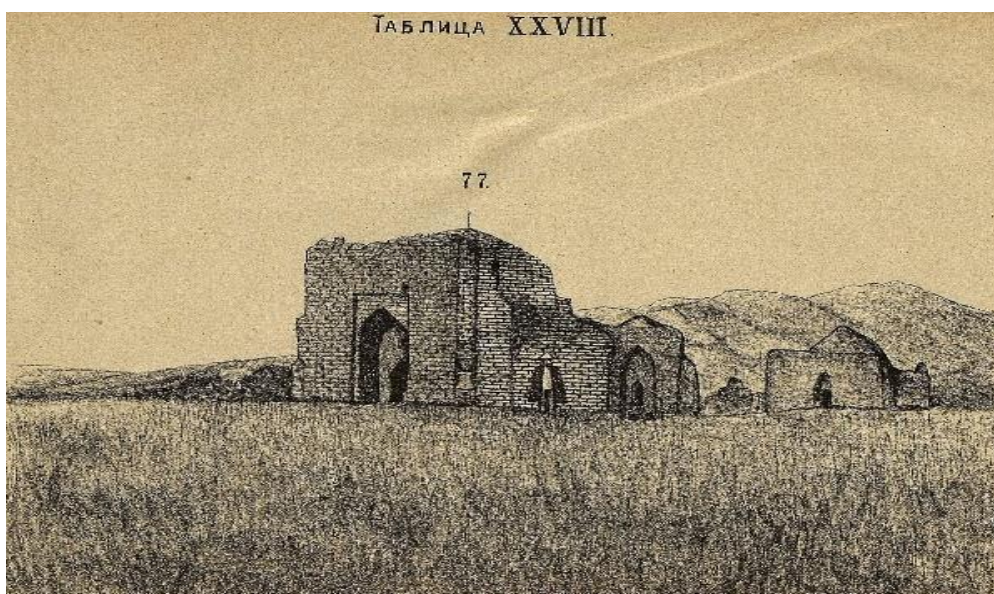
Ортағасырлық Тараз қаласында бүгінгі күнге жетпеген басқа да мазарлар болған. Оны осы қала аумағында жүргізілген қазба жұмыстары дәлелдейді. Осындай мазарлардың бірі қаладағы еткомбинатының аумағынан белгіленген. Бұл мазардан сәндеуге арналған бір оюлы терракота бөлігі ғана жетті. М.Е. Массон осы плитаны зерттей келе, мазар XV ғасырда салынған болуы керек деген болжам жасаған (Сенигова 1972: 200).

Егер далалық тәжірибемізге сүйенетін болсақ Алтын Орда құрамына енген қазақ даласының әрбір далалы аймағында жекелеген, кей жерлерде топтала кесене, мазарлар бой көтереді. Бұл мемлекет құрамындағы аймақтарды, әрі сол аймақтардың билеуші Шыңғыс әулетінің мекендеген жерлері екенін дәлелдейді. Әр рудың басында билікте отырған Шыңғыс хан ұрпақтары уақыт өте келе өзіне қарасты аймақтарда заманауи құрылыстар тұрғызды. Осы себепті де Еділ мен Ертіс аралығындағы қазақ даласында Жошы Ұлысы кезеңінің тарихи ескерткіштері көптеп кездеседі. Бұл ескерткіштердің негізгі дені кесене, мазарлар болып табылады. Нәтижесінде бұл құрылыстар далаға жаңаша серпін әкеледі.

Шағатай әулеті де бұл үрдістен тыс қалмауы керек. Бұл қағида бойынша ұлыс аумағында, бір жағы оның ішкі әкімшілдік-территориялық бірліктерін білдіретін кесене, мазарлар бой көтеруі тиіс. Бұл аймақтарда бүгінге сақталып жеткен кесене жөнінде тек Манас күмбезін және ҚХР территориясындағы Тұғылық Темір кесенесін айтуға болады. Манас күмбезі Қырғызстан аумағында, Тараз қаласынан жоғары Талас өзенінің бойында орналасқан (Бернштам 1946: 3).

Нәтижелер

Дегенмен Қазақстан жеріндегі Шағатай аймағында даладан табылмаса да, XX ғ. бас кезіне дейін жеткен ортағасырлық кейбір кесенелердің фотолары және қолдан салынған суреттері кітап беттерінде кездесіп қалады. Соның бірі Кастаньенің еңбегінде жарияланған – Қисық мола. Кітапта Суықтөбе тауының етегінде Қисық мола жайлы жазылып, әрі суреті беріледі (1-сур.). Онда: «Такой же громадный портал, составляющий главное архитектурное украшение некоторых памятников, встречается так же в Верненском уезде в могилах Безмайнакского плато в уроч. Суок-Тюбе-Кейсык-Мола» деп сипатталады (Кастанье 1911: 63). Бұл жер атаулары Алматы облысының Жамбыл ауданы жерінде ұшырасады. Суықтөбе тауы, оның етегінде Бесмойнақ ауылы орналасқан. Тек суретте бейнеленген порталды кесене және оның төңірегіндегі қазақ мазарлары бүгінде сақталмаған.

1-сур. Қисық мола (Гинс 1913 бойынша)

Fig. 1. Kysuk mula (after Ginz 1913)

Суреттегі сипатына қарағанда Қисық мола күйдірілген кірпіштен тұрғызылған. Порталды-күмбезді ескерткіш түріне жатады. Порталының төбе жағы бұзылған. Соның өзінде порталдың сақталған биіктігі күмбезден деңгейлес. Порталы кесене қабырғасынан бөлектене шығарылған. Кіріс есіктің маңайы тереңдей енген үшкіл аркамен айқындалған. Үшкіл арка «П» әрпі тәріздес тікбұрышты жақтаумен қоршалған. Порталдың сыртқы бұрыштары алдыға шығыңқы келген колоннамен өрілгені байқалады. Колонна сол жақ бұрышында айқын көрініс тапқан. Суретте күмбез бен күмбез асты барабаны біртұтас берілген. Әдетте барабан күмбезден бөлектеніп тұрады. Сірә, сурет салу кезінде дұрыс берілмеген. Барабанның артқы жағында «тіреу» тәріздес кірпіш қаландысы байқалады. Бұл «тіреудің» функциясы түсініксіздеу. Оны күмбез салмағынан барабан жарылуы себепті қосымша тіреу ретінде салуы мүмкін. Немесе барабан бастапқыда көпқырлы (жұлдызша) түрінде орындалып, содан қалған бөліктері болуы тиіс. Күмбез төбесінде қада (айшық) байқалады. Қасында тұрған адам кесіміне қарағанда кесене биіктігін шамамен 6–7 м деп болжауға болады.

Егер Суықтөбенің кесене артында көрініп тұрғанын ескерсек, Қисық моланың қасбеті солтүстікке қаратылған. Бұл жерде негізгі маңызды жердің рельефі атқарып тұр. Кесененің артын ала шикі кесектен тұрғызылған порталды-күмбезді (порталдары күмбезден аласа) екі мазар және одан әрірек куб үстіндегі күмбезді мазар суреттелген. Бұл шикі кесектен тұрғызылған мазарлар ХІХ ғ. жерлеу құрылыстары болып табылады.

Таушелек кесенесі. Таушелек кесенесі Г.К. Гинстің «Жетісу сапары очеркінде» көрініс тапқан (Гинс 1913: 317). Г.К. Гинс кесенені Шелек болысында ұшыратып, суретке түсіріп алған. Кітапта жай ғана Шелек болысындағы «мола» деп беріледі (2-сур.).

2-сур. Таушелек кесенесі (Кастанье 1911 бойынша)
Fig. 2. Mausoleum of Taushelek (after Castagne 1911).

Осылайша Г. Гинс «қазақ моласын» түсірем деп ғылым үшін маңызды ортағасырлық кесенені тарихта қалдырғанын аңдамаған. «Шелек болысы» деп қазан төңкерісіне дейін өзеннің жоғары және орта ағысы, яғни Таушелекті айтқан. Суреттен кесене жазық жерде тұрғаны байқалады. Соған қарағанда бұл кесене Таушелектің бірінші жазыққа шығатын жері, Торайғыр тауы мен Шарын өзенінің аралығындағы Ағанас жазығында орналасқан болуы тиіс.

Таушелек кесенесі де порталды-күмбезді ескерткіш түріне жатады. Күйдірілген кірпіштен тұрғызылған. Қисық моламен салыстырғанда порталы аласа, күмбезден төмен орналасқан. Дегенмен өзара үндестігі бар. Таушелек кесенесінде де портал өз алдына жеке архитектуралық шешім ретінде орындалған. Яғни, қабырғадан бөлектеніп, екі жанына ұлғайтылған. Егер салыстырмалы түрде алатын болсақ Сарыарқа даласындағы Алтын Орда кесенелерінде портал бөлектенбей, екі бүйіріндегі қабырғамен бірігіп біртұтас қабырғаны құрайды.

Порталдың екі бұрышында шығыңқы колонналар қаланған. Өз кезегінде колонналардың жоғарғы бөлігі порталға «құлақша» сипат беріп тұр. Кірер есіктің маңайы ішкерек енген үшкіл аркамен айқындалған (Қисық моламен салыстырғанда арка қуысы терең емес). Үшкіл арка «П» әрпі тәріздес тікбұрышты жақтаумен қоршалған. Порталдың қалыңдығы жанында 2 м жуық (немесе одан көп). Орта және жоғарғы тұсында ұзынша және төрт бұрышты қуыстар байқалады. Порталдың жаны жоғарғы жағында біртіндеп сатыланып, жіңішкеріп аяқталады. Суретке қарағанда кесененің артқы фасады күрделі конструкцияға ие. Өйткені артқы бұрышы бүйір қабырғадан шығыңқы орналасқан. Бүйір қабырғалары тек портал мен артқы құрылыстың арасын жалғап тұрғандай әсер қалдырады.

Кесене барабаны биік (2 м жуық), әрі көлемді келген. Қисық мола кесенесіндегідей барабанның артқы жағынан «тіреуше» байқалады. Дегенмен барабанның жоғарғы

бөлігінің цилиндрлі түрде орындалғаны анық байқалады. Соған қарағанда цилиндрдің сыртын айналдыра қосымша «жалған» жұлдызшалар қалаған секілді. Күмбезі үшкіл келген. Қисық моладағыдай күмбездің салмағы барабанды жарып жібермеуі үшін, қосымша тіреу ретінде «жалған» жұлдызшалар салуы да мүмкін. Сол себепті барабанның негізгі құрылысы цилиндрлі болғанымен, «көпқырлы» (жұлдызшалы) түрге де жатқызуға болады.

Кесене жанында тұрған адамның пішініне қарағанда, биіктігі 7–8 м болады. Есігі, түсіп тұрған көлеңкеге қарағанда (Қисық мола секілді) солтүстікке қаратылған.

Осы тұста кесененің көзге көрінбейтін құрылыс ерекшеліктеріне тоқтала кетсек. Әрине қолымызда бұл кесенелердің сызбасы жоқ. Дегенмен кесенелердің сыртқы пішініне қарап келесідей болжамдар айтуға болады. Барабанның биіктігі кесенелердің қос күмбезді екенін көрсетеді. Яғни, ішкі және сыртқы күмбездерден тұрады. Қабырғадан барабанға өту төрт бұрышында парустар арқылы орындалғаны анық. Кесене бұрыштарының XX ғ. басына дейін бүтін сақталуы, осы парустардың салынғанын (сапалы қаланғанын) дәлелдейді.

Талқылау

Екі кесене сәулеті жағынан өзара үндесе отырып, өлкенің ортағасырлық сәулет өнерінен хабардар етеді. Архитектуралық бітімдеріне Тұғылық Темір кесенесі тікелей әсер еткен.

Шағатайлық қос кесененің өзіндік ерекшеліктері. Біріншіден, бұрыштарында шығыңқы (үште-төрт) колонналары бар жеке шығарылған портал. Екіншіден, көлемді барабан (цилиндрлі немесе көпқырлы). Үшіншіден, аласа келген үшкіл күмбез. Дәл осы ерекшеліктер Сарыарқа даласындағы Алтын Ордалық кесенелерде керісінше орындалады. Онда портал кесене қабырғасынан бөлектенбейді. Барабан аласа болса, ал күмбезі биік, әрі шатырлы түрге жатады.

Осы тұста «егер көне кесенелер болса, онда неге белгісіз болып келді?», «Неге зерттеушілер, саяхатшылар назар аудармады?» деген заңды сұрақ туындауы мүмкін. Өйткені бұл өңірде Ш.Ш. Уәлиханов, В.А. Радлов, Н.Н. Пантусов және т. б. ірі зерттеушілер, ғалымдар жұмыстар атқарды.

Жалпы Қисық мола мен Таушелек кесенелерінің назардан тыс қалуы үлкен жолдан тыс орналасуында. Екі кесене де керуен жолынан және ішкі қатынас жолдарынан сыртқары тұр. Қисық моланың Суықтөбенің батыс жақ бөлігіне таман орналасқан. Бұл жерден тек жайлауға көтерілетін көш жолы ғана өтеді. Ал үлкен жол (белгілі Жеті жол сүрлеуі) Суықтөбенің шығыс жағын ала өтіп жатыр. Таушелек кесенесі де осы негіздес. Таушелекке немесе Үш Меркі баратын негізгі жолдар Торайғырдың шығыс етегі Аласа асуы (Сөгеті-Көкпекті-Аласа) арқылы немесе Асы жолы (Асы-Далашық-Қылышбай) арқылы өтеді. Яғни, бұл кесенелер жолдан алыс, белгілі бір шаруашылық аймақтың қыстаулы (немесе күзеу) жерлерінде орын тепкен.

Назар аударарлық жағдай шағатайлық кесенелер өлкенің дәстүрлі жерлеу құрылыстарында кейбір элементтерінде болмаса, түбегейлі өзгеріс енгізе алмаған. Егер салыстырмалы түрде алатын болсақ Ұлытау, Торғай өңірлерінде Алтын Орда кесенелері шешуші рөл атқарып, XIX ғасырда Ұлытау-Торғай ренессансы орын алады. Бұл өлкелерде

күйдірілген кірпіштен порталды-күмбезді мазарлар тұрғызу белең алып, алтынордалық архитектура өзінің қайта өрлеу дәуірін бастан кешеді. Іле Алатауы бойын алатын болсақ бұндай жаппай үрдіс қарқын алмаған. Шағатайлық кесенелердің тек өзінің тұрған жерінің маңайында белгілі бір радиуста ғана әсері болған. Іле Алатауы бойында жерлеу құрылысында басты рөлді көпқырлы (алтырлы, сегізқырлы) күмбезді зираттары иеленеді. Әрі Іле Алатауының күмбезді зираттары барлығы дерлік шикі кесектен тұрғызылған. Экспедиция барысында кездестіргеніміз Жетісу өлкесінде қытай кірпішінен салынған XX ғ. бас кезінде салынған бір ғана күмбез. Ол Өсек өзенінің бойында тұрған суан руынан шыққан Әлжанқұлдың зираты (3-сур.). Оның өзінде көкшіл кірпішпен ішін және сыртын қаптап шыққан. Ортасы шикі кесектен қаланған.

3-сур. Әлжанқұл зираты. Фото: О. Ошанов
Fig. 3. Alzhankul Cemetery. Photo by O. Oshanov.

Шағатайлық кесенелердің өлкедегі қазақ зираттарына әсері ретінде кейбір көпқырлы күмбездерде порталдың болуы, порталдың екі шетінде колонналардың орын алуы және қабырғаларға өрнектер салуынан аңғаруға болады (4-сур.). Күмбезге келетін болсақ, көпқырлы ағаш құрылыстарда о бастан шатырлап жабу орын алғанына еш күмән жоқ.

4-сур. Ақтас ауылы зираты (XIX–XX ғғ.). Фото: О. Ошанов.

Fig. 4. Cemetery of Aktas Village (19th–20th centuries). Photo by O. Oshanov.

Іле Алатауының күмбездерінің көп қырлы келуі өзінің генезисі ағаш екенін көрсетеді. Жалпы көпқырлы зират тұрғызу Қазақстан жағдайында орманды өлкелерге тән. Солтүстік, шығыс өңірлер де зираттың осы көпқырлы түрі дамыған. Әрине қазақтардың зират құрылыстары жайлы жазғанда Шоқанға тоқталмай кету мүмкін емес. Оның үстіне Ұлы жүздің көне зираттары жөнінде ғалымның еңбегінде өте құнды мәліметтер қарастырылған.

Жамбыл ауданы жерінде жиі ұшырасатын жерлеу түрінің бірі – пішіні төртбұрышты келген, әулеттік үлкен қоршаулар. Уақытында қоршаудың шикі кесектен тұрғызылған биік қабырға болғаны байқалады. Қоршау ішінде қабір үйінділері орналасады. Ш. Уәлиханов бұл жерлеу түрі туралы: «Вообще могила эта составляет квадрат, стороны которого равняются сажням тридцати, высота аршин в шесть или семь, а толщина стенки вершков восемь, но некоторые из них так обширны, что в них может укрываться от нападения человек до ста» деп жазады (Валиханов 1984: 190-191). Ш. Уәлиханов бұл құрылысты Ташкент жақтың әсері деп бағалайды.

Архитектуралық сипаты бар түрлеріне келетін болсақ, XIX ғ. өлкеде күмбезді келген төрт бұрышты және алты бұрышты (кейде сегіз, жеті) күмбезді мазарларды айтуға болады. Күмбезді төртбұрышты (куб үстіндегі күмбез) мазар түрінің ең көп тараған аймағы Жамбыл ауданы екені байқалады. Сонымен бірге бұл құрылыстың порталды түрлері де кездеседі. Мазардың көпқырлы (немесе көп бұрышты) түрінің кең тараған аймағы Кеген, Райымбек аудандары аймағы. Ш. Уәлиханов Талғар өзенінде, Қашғарға баратын керуен жолы бойында орналасқан Құлан ханның моласын сипаттайды. Ол: «Эта могила состоит из двух частей: ограды и самой гробницы. Ограда имеет вид кургана с башенками на углах и с простым украшением над дверьми. Гробница стоит внутри ограды и имеет вид купола на кубическом пьедестале. Эта могила так обширна, что в ней могла бы поместиться вся ханская фамилия» деп сипаттайды (Валиханов 1984: 191).

Іле Алатауы тауларында орман ағашы (әсіресе қарағайлар) көп өсетіндіктен, құрылыс материалы ретінде кең қолданысқа ие болған. Бұл өлкелерде жерлеу құрылысында көпқырлы тәсілдің кең қанат жаюы, ерте заманнан ағаштың негізгі құрылыс материалы болғанын дәлелдейді. Ағаштан төрт бұрышты зират салу, оның тез құлауына алып келеді. Ал алты қырлы немесе одан да көп қырлы құрылыстар өзінің беріктігімен ерекшеленеді. Ерте заманнан дамыған осы құрылыс түрі дәстүрге айналып, кейін шикі кесектен зират тұрғызу кезінде өзінің қалпын жоғалтпайды. Ағаштан құрылыс тұрғызу бұл өлкелерде әлі де ескі зираттар арасында кездеседі.

Іле Алатау бойындағы қазақ зираттары өзінің алуан түрлілігімен көзге түседі. Бұл өлкеде дәстүрлі төртқұлақ, күмбезді, порталды күмбезді, көп қырлы және сұпы пішіндес, оба пішіндес қабір үсті құрылыстарын кездестіруге болады. Құрылыс материалы ретінде шикі кесек, ағаш пайдаланылған. Мүмкін сұпы секілді сатылы келетін қабір үсті құрылысына Тұғылық Темірдің кесенесінің ішінде орын алған саркофагтың да әсері болуы мүмкін.

Қорытынды

Іле Алатауы қашанда өзінің археологиялық ескерткіштерінің бірегейлігімен ерекшеленеді. Сақ кезеңінің патша қорғандары өлкенің ертеден билеуші әулеттердің мекені болғанын дәлелдейді. Шағатайлық кесенелердің анықталуы Іле Алатауының «Хан қорығы» ретіндегі маңызын жоймай, ортағасырларда да одан әрі жалғасқанын дәлелдемек.

Шағатайлық екі кесененің өлке тарихы, ортағасырлық сәулет өнерін зерттеуде қосар үлесі өте зор. Әрі бұған дейін белгісіз болып келген Іле Алатауының ортағасырлық тарихының белгісіз қырларын ашады. Қазақ жерінің маңызы тек Алтын Орда ғана емес, Шағатайлық тарих, оның тарихи ескерткіштеріндегі сәулет өнері секілді мұраларымен одан әрі байыта түседі. Бұл кесенелер өлкеде басқа да өзі тұрғылас құрылыстардың болу мүмкіндігін көрсетеді.

Қорыта айтқанда алдағы жұмыстар осы екі шағатайлық кесененің тұрған жерлерін анықтауды қажет етеді. Олардың орнында қазба жұмыстарын жүргізу нақтылы тұжырымдар жасауға және көзіміз жетпеген басқада тарих сырларын ашатыны анық.

Acknowledgments

We would like to express our deep gratitude to the editor of the journal and the reviewers for their great support in publishing our scientific article.

Алғыс

Біздің ғылыми мақаламыздың жариялануына үлкен қолдау көрсеткені үшін журналдың редакторына және рецензенттерге алғысымызды білдіреміз.

Благодарности

Выражаем огромную благодарность редактору журнала и рецензентам за их большую поддержку в публикации нашей научной статьи.

Әдебиеттер тізімі

- Байпаков К., Воякин Д. *Средневековый город Каялык: на казахском, русском и английском языках*. Алматы. 2007. 224 с.
- Бартольд В. О двух арабских надписях Аулиятинского уезда. *Сочинения. Работы по археологии, нумизматике, эпиграфике и этнографии*. Москва: Наука. 1966. Т.IV. С.307-308.
- Бернштам А. *Архитектурные памятники Киргизии*. Москва-Ленинград: Изд. АН СССР. 1950. 148 с.
- Бернштам А. *Мазар Манаса*. Фрунзе: КирГосИздат. 1946. 95 с.
- Валиханов Ч. *О киргиз-кайсацких могилах (молах) и древностях вообще*. Собрание сочинений в пяти томах. Т.1. Алма-Ата: Глав.ред. Казахской советской энциклопедии. 1984. 432 с.
- Гинс Г. В киргизских аулах (Очерки из поездки по Семиречью). *Исторический вестник*. 1913. No.10, с.285-332.
- Джумагулов Ч. *Эпиграфика Киргизии*. Вып.3. Фрунзе. 1987.
- Кастанье И. Надгробные сооружения киргизских степей. В: *Труды Оренбургской ученой архивной комиссии*. Вып.26. Оренбург: тип. Тург. обл. правл. 1911. 104 с.
- Пантусов Н. *Город Алмалык и Мазар-Туглук-Тимур-хана*. Кауфманский сборник (изданный в память 25 лет, истекших со дня смерти покорителя и устроителя Туркестанского края). Москва. 1910. С.161-188.
- Сенигова Т. *Средневековый Тараз*. Алматы: Наука. 1972. 219 с.

References

- Baipakov K., Voyakin D. *Srednevekovyy gorod Kayalyk*. Almaty. 2007. 224 p. (in Kazakh, English, Russian).
- Bartold V. O dvukh arabskikh nadpisyakh Auliatinskogo uyezda. *Works. Studies in Archaeology, Numismatics, Epigraphy and Ethnography*. Moscow: Nauka. 1966. Vol.IV. P.307-308 (in Russian).
- Bernshtam A. *Arhitekturnye pamyatniki Kirgizii*. Moscow-Leningrad: USSR Academy of Sciences. 1950. 148 p. (in Russian).
- Bernshtam N. *Mazar Manasa*. Frunze: Kirgosizdat Publ. 1946. 95 p. (in Russian).
- Valikhanov Ch. *O kirgiz-kaysatskikh mogilakh (molakh) i drevnostyakh voobshche*. Collected Works in 5 vol. Vol.1. Alma-Ata: Chief Editorial Office of the Kazakh Soviet Encyclopedia. 1984. 432 p. (in Russian).
- Gins G. V kirgizskikh aulakh (Ocherki iz poezdki po Semirech'ju). *Historical bulletin*. 1913. No.10, pp.285-332. (in Russian).
- Dzhumagulov Ch. *Epigrafika Kirgizii*. Is.3. Frunze. 1987. 168 p. (in Russian).
- Kastan'ye I. Nadgrobnye soorujenia kirgizskih stepei. In: *Proceedings of the Orenburg Scholarly Archival Commission*. Issue 26. Orenburg: Printing House of the Turgay Regional Administration. 1911. 104 p. (in Russian).
- Pantusov N. Gorod Almalik jane Mazar-Tugluq-Timur-hana. In: *Kaufman Collection (published in memory of the 25th anniversary of the death of the conqueror and organizer of the Turkistan Region)*. Moscow. 1910. Pp.161-188 (in Russian).
- Senigova T. *Srednevekovyy Taraz*. Almaty: Nauka. 1972. 219 p. (in Russian).

Information about the author

Orynbay Zh. Oshanov – Leading Researcher, Margulan Institute of Archeology, 44 Dostyk Ave, 050000, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0002-4051-9598>, dadan_@mail.ru

Автор туралы мәліметтер

Орынбай Жанабайұлы Ошанов – аға ғылыми қызметкер, Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты, Достық данғылы, 44., 050000, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0002-4051-9598>, dadan_@mail.ru

Сведения о авторе

Орынбай Жанабайұлы Ошанов – старший научный сотрудник, Институт археологии имени А.Х. Маргулана, пр. Достык, 44, 050000, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0002-4051-9598>, dadan_@mail.ru

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 19.09.2025

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 16.10.2025

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 30.10.2025

Development of Bilateral Relations Between Azerbaijan and Kazakhstan in 1993-2013

S. Jabbarova

Azerbaijan University of Tourism and Management, Baku, Azerbaijan

 gsanubar9@gmail.com

Abstract. In the period from 1993 to 2013, relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan developed steadily based on historical, cultural, and linguistic commonality, mutual respect, and strategic interests. The states in question, which became independent after the collapse of the USSR, built their bilateral ties, simultaneously forming an independent foreign policy identity and strengthening their positions in the international arena. Cooperation in the energy sector acquired special significance in bilateral relations. The signing of an agreement on cooperation in the oil and gas industry in 1996, as well as the 2006 agreement on the transportation of Kazakh oil through the Caspian Sea and the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline, became breakthrough steps in bilateral relations. Kazakhstan received a reliable route for the export of its hydrocarbons, and Azerbaijan received a strategic partner in the development of its transit infrastructure. The article analyzes the development of bilateral relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan in the period from 1993 to 2013. The key stages of cooperation in the political, economic, energy, and humanitarian spheres are considered. Based on the study of diplomatic initiatives and economic indicators, the main factors that contributed to the development of mutually beneficial cooperation and the formation of a solid base for further interaction between the two countries are identified. The article highlights the main achievements and significant agreements that laid the foundation for further strategic interaction in the 21st century. The work uses the methods of comparative historical analysis, a systems approach, as well as elements of content analysis of official documents and speeches. The analysis of bilateral relations is based on the study of political, economic, and cultural aspects of cooperation between Azerbaijan and Kazakhstan, with the involvement of both official sources and scientific literature. The work analyzes the key interstate treaties between Azerbaijan and Kazakhstan, which made it possible to identify the legal basis and institutional mechanisms for cooperation between the two countries. In conclusion, it is emphasized that relations between Azerbaijan and Kazakhstan in the period under review were characterized by stable growth and deepening of multi-level interaction, which created a solid foundation for a long-term mutually beneficial alliance. Prospects for further development of the partnership are associated with the implementation of joint infrastructure and energy projects, as well as with strengthening coordination on topical issues of regional security and sustainable development. Thus, Azerbaijan and Kazakhstan continue to form a model of constructive cooperation based on common interests, historical and cultural ties.

Keywords: Azerbaijan; Kazakhstan; international cooperation; treaties; Caspian; energy security; oil, politics; economics; culture

For citation: Jabbarova S. Development of Bilateral Relations Between Azerbaijan and Kazakhstan in 1993-2013. *Gumilyov Journal of History*. 2025. T.153, no.4, pp.59-73. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-59-73>

Развитие двусторонних отношений между Азербайджаном и Казахстаном в 1993-2013 гг.

С. Джаббарова

Азербайджанский университет туризма и менеджмента, Баку, Азербайджан

Аннотация. В период с 1993 по 2013 годы отношения между Азербайджанской Республикой и Республикой Казахстан прочно развивались на основе исторической, культурной и языковой общности, взаимного уважения и стратегических интересов. Рассматриваемые государства, ставшие независимыми после развала СССР, выстраивали свои двусторонние связи, одновременно формируя самостоятельную внешнеполитическую идентичность и укрепляя позиции на международной арене. Особое значение в двусторонних отношениях приобрело сотрудничество в энергетической сфере. Подписание в 1996 году соглашения о сотрудничестве в нефтегазовой промышленности, а также договор 2006 года о транспортировке казахстанской нефти через Каспий и по нефтепроводу Баку-Тбилиси-Джейхан стали прорывными шагами в двустороннем отношении. Казахстан получил надёжный маршрут экспорта своих углеводородов, а Азербайджан – стратегического партнёра по развитию своей транзитной инфраструктуры. В данной работе рассматривается процесс развития двусторонних отношений между Республикой Азербайджан и Республикой Казахстан в 1993–2013 годах. Особое внимание уделено ключевым этапам формирования сотрудничества в политической, экономической, энергетической и гуманитарной областях. На основе изучения дипломатических шагов и экономических данных выявляются основные факторы, содействовавшие развитию взаимовыгодного сотрудничества и формированию надёжного фундамента для будущего взаимодействия между двумя странами. В статье выделяются основные достижения и ключевые соглашения, которые заложили основу для дальнейшего стратегического партнерства в XXI веке. В работе использованы методы сравнительно-исторического анализа, системный подход, а также элементы контент-анализа официальных документов и выступлений. Анализ азербайджано-казахстанских двусторонних отношений осуществлён на основе комплексного изучения различных аспектов взаимодействия между двумя государствами с опорой на официальные документы, а также научно-аналитические источники. В рамках исследования проведён всесторонний анализ основополагающих межгосударственных соглашений, заключённых между Азербайджаном и Казахстаном, что позволило выявить нормативно-правовую базу и институциональные механизмы, обеспечивающие функционирование и развитие двустороннего сотрудничества. В заключение подчеркивается, что отношения между Азербайджаном и Казахстаном в рассматриваемый период характеризовались стабильным ростом и углублением многоуровневого взаимодействия, что создало прочную основу для долгосрочного взаимовыгодного альянса. Перспективы дальнейшего развития партнерства связаны с реализацией совместных инфраструктурных и энергетических проектов, а также с усилением координации по актуальным вопросам региональной безопасности и устойчивого развития. Таким образом, Азербайджан и Казахстан

продолжают формировать модель конструктивного сотрудничества, основанную на общности интересов, исторических и культурных связей.

Ключевые слова: Азербайджан; Казахстан; международное сотрудничество; договоры; Каспий; энергетическая безопасность; нефть; политика; экономика; культура

For citation: Джаббарова С. Развитие двусторонних отношений между Азербайджаном и Казахстаном в 1993-2013 гг. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.153, no.4, pp.59-73. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-59-73>

Әзербайжан мен Қазақстан арасындағы екіжақты қатынастардың дамуы (1993-2013 жж.)

С. Джаббарова

Әзербайжан Туризм және Менеджмент университеті, Баку, Әзербайжан

Андатпа. 1993 жылдан 2013 жылға дейінгі кезеңде Әзірбайжан Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасындағы қарым-қатынастар тарихи, мәдени және тілдік ортақтыққа, өзара құрмет пен стратегиялық мүдделерге негізделген тұрақты дамыды. КСРО ыдырағаннан кейін тәуелсіздікке қол жеткізген аталған мемлекеттер екіжақты байланыстарын құрып, бір мезгілде тәуелсіз сыртқы саяси бірегейлікті қалыптастырып, халықаралық аренадағы ұстанымдарын нығайтты. Екіжақты қатынастарда энергетика саласындағы ынтымақтастық ерекше маңызға ие болды. 1996 жылы мұнай-газ саласындағы ынтымақтастық туралы келісімге, сондай-ақ 2006 жылғы Қазақстан мұнайын Каспий теңізі және Баку-Тбилиси-Жейхан мұнай құбыры арқылы тасымалдау туралы келісімге қол қою екіжақты қарым-қатынастардағы серпінді қадамдар болды. Қазақстан көмірсутегі шикізатын экспорттаудың сенімді бағытын алды, ал Әзірбайжан транзиттік инфрақұрылымын дамытуда стратегиялық әріптеске ие болды. Мақалада 1993-2013 жылдар аралығындағы Әзірбайжан Республикасы мен Қазақстан Республикасы арасындағы екіжақты қарым-қатынастардың дамуы талданады. Саяси, экономикалық, энергетикалық және гуманитарлық салалардағы ынтымақтастықтың негізгі кезеңдері қарастырылады. Дипломатиялық бастамалар мен экономикалық көрсеткіштерді зерделеу негізінде өзара тиімді ынтымақтастықты дамытуға және екі елдің одан әрі өзара іс-қимылының берік негізін қалыптастыруға ықпал еткен негізгі факторлар айқындалды. Мақалада 21 ғасырдағы одан әрі стратегиялық өзара іс-қимылдың негізін қалаған негізгі жетістіктер мен маңызды келісімдер көрсетілген. Жұмыста салыстырмалы тарихи талдау әдістері, жүйелік көзқарас, сондай-ақ ресми құжаттар мен баяндамаларды мазмұндық талдау элементтері қолданылады. Екіжақты қарым-қатынастарды талдау ресми дереккөздерді де, ғылыми әдебиеттерді де тарта отырып, Әзірбайжан мен Қазақстан арасындағы ынтымақтастықтың саяси, экономикалық және мәдени аспектілерін зерттеуге негізделген. Жұмыста екі ел арасындағы ынтымақтастықтың құқықтық негіздері мен институционалдық тетіктерін анықтауға мүмкіндік берген Әзербайжан мен Қазақстан арасындағы негізгі мемлекетаралық шарттар талданады. Қорытындылай келе, қарастырылып отырған кезеңде Әзірбайжан мен Қазақстан арасындағы қарым-қатынастар көп деңгейлі өзара іс-қимылдың тұрақты өсуімен және тереңдеуімен сипатталды, бұл ұзақ мерзімді өзара тиімді одақ үшін берік негіз құрды. Әріптестікті одан әрі дамыту перспективалары

бірлескен инфрақұрылымдық және энергетикалық жобаларды жүзеге асырумен, сондай-ақ өңірлік қауіпсіздік пен тұрақты дамудың өзекті мәселелері бойынша үйлестіруді күшейтумен байланысты. Осылайша, Әзірбайжан мен Қазақстан ортақ мүдделерге, тарихи және мәдени байланыстарға негізделген сындарлы ынтымақтастық үлгісін қалыптастыруды жалғастыруда.

Түйін сөздер: Әзірбайжан; Қазақстан; халықаралық ынтымақтастық; шарттар; Каспий; энергетикалық қауіпсіздік; мұнай; саясат; экономика; мәдениет

Introduction

After the collapse of the Soviet Union, the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan, which became independent states, began to form bilateral relations on a new basis. The period 1993-2013 covers two decades, during which the interaction between the two countries developed in political, economic, cultural, and humanitarian spheres. Both states are united not only by common historical and cultural roots, but also by strategic interests within the framework of such international organizations as the Commonwealth of Independent States, the Organization of the Islamic Conference, the International Organization of Turkic Culture and others.

At the same time, external factors had a significant impact on the nature and dynamics of Azerbaijan-Kazakhstan relations. Russia, maintaining the status of the most important player in the post-Soviet space, sought to keep both Azerbaijan and Kazakhstan in the sphere of its political and economic influence. Through the mechanisms of the CIS, the CSTO (for Kazakhstan), and energy cooperation, Moscow influenced the strategic decisions of both countries, especially in matters of energy exports and regional security.

In the period under review, China gradually increased its presence in Central Asia and the South Caucasus, promoting initiatives in the transport, logistics and energy sectors. For Kazakhstan and Azerbaijan, Beijing became an alternative partner interested in developing transit routes and energy projects, which contributed to the intensification of interaction between the two states in the sphere of East-West transport corridors.

On the contrary, the European Union showed interest in the South Caucasus and Central Asia primarily through the prism of energy security and diversification of hydrocarbon supplies. For Azerbaijan and Kazakhstan, this opened up opportunities to strengthen cooperation within the framework of the Trans-Caspian Transport Route project, as well as attract investment in the energy sector. The EU also promoted the development of humanitarian ties and educational programs, which indirectly stimulated interaction between the two countries. Thus, in 1993–2013, bilateral relations between Azerbaijan and Kazakhstan were formed not only based on domestic needs and common historical and cultural ties, but also under the influence of external factors. Russia sought to maintain its dominance, China strengthened its economic presence and transport initiatives, and the EU acted as a source of investment and a partner in the energy sector. All this together contributed to the fact that Baku and Astana sought a balance between the interests of external actors and their own strategic priorities, which gave their interaction a multi-layered and flexible nature.

The relevance of this topic is due to the need to analyze the dynamics of Azerbaijani-Kazakh cooperation in the context of post-Soviet transformation and the search for new forms of

regional interaction. The purpose of the article is a comprehensive review of the key stages and directions of bilateral relations between Azerbaijan and Kazakhstan in 1993–2013.

Materials and methods

The methodological basis of the study is the historical-chronological and comparative-legal methods, allowing for tracing the evolution of bilateral relations and identifying key stages of the institutionalization of partnership. The use of content analysis of official sources made it possible to identify the main vectors of foreign policy interaction between the two states. Particularly important documents are analyzed in their legal context, taking into account the political situation of the period under consideration.

Literature Review

The study uses bilateral agreements and official documents reflecting the main stages of cooperation between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan in 1993–2013. Key sources include the Treaty on Strategic Partnership and Allied Relations ([Key sources](#) include the Treaty on Strategic 2005), which establishes the political basis for interaction, and the Nakhchivan Agreement ([Nakhchivan](#) Agreement 2009), which confirmed the desire to deepen integration within the Turkic-speaking states.

Considerable attention is paid to energy relations, primarily the Agreement on Oil Transportation through the Baku-Tbilisi-Ceyhan System ([Primarily](#) the Agreement on Oil Transportation 2006) and the Agreement on Cooperation in the Oil and Gas Industry (the Agreement on Cooperation in the Oil 1997), which became the basis for energy partnership. Issues of the legal regime of the Caspian Sea are covered in the agreements on the delimitation of the Caspian seabed ([Caspian](#) Sea are covered 2001, 2003) and the joint statement of the presidents (1996).

Economic and transport cooperation is analyzed based on the agreements of 1993, as well as documents regulating scientific, technical, humanitarian and social cooperation – in particular, agreements in the field of health care, youth policy, science, pension provision and visa-free travel of citizens. Thus, the analyzed sources and empirical data contribute to the formation of a holistic and deeply reasoned idea of the process of institutionalization and strengthening of the legal and political foundations of bilateral cooperation between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan in the considered chronological period.

Results and discussion

Being geostrategically located in the Caucasus region, Azerbaijan maintains multifaceted and mutually beneficial relations with the Central Asian states, which are manifested in various areas of interstate interaction - including historical and cultural heritage, economic cooperation, political dialogue and other forms of interregional partnership. These relations are based not only on a common Turkic identity, but also on centuries-old traditions of cooperation, similar mentalities and mutual interests. Azerbaijan has become a key participant in projects aimed at transporting oil, gas and other goods from Central Asia to Europe. Important international

corridors, such as the Trans-Caspian route, which connects China, Central Asian countries and Europe, pass through its territory. This turns Azerbaijan into an important transit country and a strategic partner for the states of the region.

A common Turkic cultural foundation contributes to the rapprochement of peoples. In this context, the Organization of Turkic States, of which both Azerbaijan and a number of Central Asian countries are members, plays an active role. Regular meetings, forums, educational and cultural exchanges contribute to strengthening mutual understanding and friendship between peoples.

It should be noted that the Organization of Turkic States is an international association of Turkic-speaking countries, the purpose of which is to strengthen cooperation in the political, economic, cultural and humanitarian spheres. The organization was established on October 3, 2009, by the Nakhichevan Agreement signed between Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Turkey in Nakhichevan. The main operational goals and objectives of the Cooperation Council of Turkic Speaking States are defined by the Nakhichevan Agreement and are as follows:

- strengthening mutual trust between the parties;
- establishing peace in the region and the world;
- developing common positions on foreign policy issues;
- coordinating actions in the fight against international terrorism, separatism, extremism and transnational crime;
- strengthening regional and bilateral cooperation in all areas of mutual interest;
- creating favorable conditions for trade and investment;
- striving for comprehensive and balanced economic growth, social and cultural development;
- expanding interactions in the fields of science, technology, education and culture;
- encouraging interaction between the media, as well as the exchange of information on a wider scale;
- strengthening cooperation in the field of law and facilitating the exchange of legal information ([Nakhchivan](#) Agreement on the Establishment of the Cooperation Council of Turkic Speaking States 2009).

Established based on common historical heritage, linguistic and cultural unity, the organization plays an increasingly prominent role in the Eurasian space. The organization includes Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkey and Uzbekistan as full members. This organization plays an important role in preserving and popularizing the Turkic cultural heritage. Forums, festivals, and conferences aimed at developing a common cultural space are regularly held. Student exchange programs, joint educational projects contribute to the formation of a new generation that understands the importance of the unity of the Turkic world.

President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev has repeatedly emphasized the strategic importance of the integration of the Turkic countries. After the Second Karabakh War, the role of Azerbaijan increased significantly: the country strengthened its authority and became an example of successful defense of territorial integrity, which found support among Turkic partners.

Kazakhstan is a country in Central Asia, possessing enormous natural resources and occupying an important geopolitical position between Europe and Asia. As one of the largest post-Soviet republics, Kazakhstan is actively developing its economy, transport infrastructure and international cooperation. After gaining state independence in the early 1990s, the Republic

of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan began to purposefully build sustainable bilateral relations based on the common historical and cultural heritage and similar strategic interests in the political, economic and humanitarian areas of interstate interaction. These relations gradually turned into a strategic partnership, important for the stability and development of the region.

The foundations of the long-term strategy of bilateral cooperation between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan were formed with the direct participation of the national leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev and the First President of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev. Possessing strategic political thinking, as well as a deep understanding of the historical and cultural community of the peoples of the two countries, these statesmen played a key role in the formation of a sustainable conceptual and institutional basis for Azerbaijan-Kazakhstan cooperation.

The official establishment of diplomatic relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan took place on August 30, 1992, marking the beginning of an institutionalized interstate dialogue. In January 1993, the Embassy of the Republic of Kazakhstan began to function in Azerbaijan, and in March 2004, the diplomatic mission of Azerbaijan in Kazakhstan was opened. A significant step in expanding the bilateral diplomatic presence was the opening of the Consulate General of the Republic of Azerbaijan in the city of Aktau in September 2008. After gaining independence, several agreements were signed between Azerbaijan and Kazakhstan in various areas of activity. Below, we will consider some of them. On February 24, 1993, the "Agreement between the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of the Republic of Kazakhstan on the Basic Principles of Relations in the Field of Transport" was signed. The parties agreed to ensure conditions for the unimpeded passage of vehicles, with the exception of goods prohibited by law, transportation and safety of goods and products of the parties on their territory, including those in transit to third countries, as well as for the pumping of gas through transport communications located on their administrative territories. A similar procedure is established for the use of waterways and airspace by sea and aircraft of the contracting parties. The procedure for control over transit goods, as well as the collection of customs duties and other customs issues, is determined by the customs services of the contracting parties in separate agreements ([Agreement](#) between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Azerbaijan on the Basic Principles of Relations in the Field of Transport, 1993).

On February 24, 1993, the two republics also signed the "Agreement on the Principles of Trade and Economic Cooperation." This was one of the first official documents that laid the foundation for the formation of bilateral economic ties between the two newly independent states. The purpose of the agreement was to create a legal basis for sustainable and mutually beneficial economic cooperation. It defined the general principles of cooperation, such as equality, mutual benefit, non-interference in internal affairs, and respect for the national legislation of the parties. The main focus was on issues of developing trade, expanding economic ties, creating favorable conditions for investment, and ensuring access to each other's markets ([Agreement](#) on the Principles of Trade and Economic Cooperation between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan for 1993, 1993). During the official visit of the President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, to the Republic of Azerbaijan on September 16, 1996, the Joint Statement of the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan on the Caspian

Sea was signed, reflecting the consolidated position of the parties on key aspects of the Caspian problem. The document emphasized the priority and urgency of developing the international legal status of the Caspian Sea. Particular attention was paid to the need to ensure the activities of the Caspian states in accordance with the norms and principles of the UN Charter, to preserve the Caspian region as an area of peace, good neighborliness and mutual respect, as well as the need to delimit the water area. The parties agreed that the right to navigation in the Caspian Sea should belong exclusively to the coastal states. ([Joint Statement on the Caspian Sea](#), adopted by the Presidents of Azerbaijan and Kazakhstan, 1996).

On September 16, 1996, the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of the Republic of Kazakhstan signed an intergovernmental agreement regulating interaction in the field of pension provision, aimed at forming the legal and organizational bases for bilateral cooperation in the field of social protection of citizens. This document became an important step in the development of bilateral relations between the two post-Soviet states, striving to ensure social protection of citizens living or previously working in each other's territory. The agreement provided for the coordination of actions in the field of appointment and payment of pensions to persons with work experience in both countries. The main goal was to preserve the pension rights of citizens, regardless of the change of residence after the collapse of the Soviet Union. This meant that the labor achievements of citizens in one country were recognized in the other, and pension provision was carried out, taking into account their total work experience. The signing of this agreement reflects the desire of Azerbaijan and Kazakhstan to mutually respect the rights of their citizens and strengthen social justice. It also became a model for other countries of the CIS, showing how joint work in the field of social policy is possible in the context of new state borders and independent social security systems. Thus, the 1996 agreement became an important element in the development of the post-Soviet legal space, contributing to the protection of workers' rights and the strengthening of friendly relations between Azerbaijan and Kazakhstan ([Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Azerbaijan on cooperation in the field of pension provision](#), 1996).

On September 16, 1996, within the framework of strengthening strategic ties between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan, an important intergovernmental Agreement on Cooperation in the Oil and Gas Industry was signed. This agreement became a key stage in the development of an energy partnership between the two countries, which have rich hydrocarbon resources. The purpose of the document was to create favorable conditions for the joint development, processing and transportation of oil and gas, as well as the development of the infrastructure necessary for the export of Kazakhstan's resources to international markets. The agreement was of particular importance for Kazakhstan, which sought to diversify its oil export routes, using the territory of Azerbaijan as a transit corridor. Within the framework of the agreement, the parties agreed to exchange experience and technology, attract investment and implement joint projects in the oil and gas sector. This subsequently gave impetus to practical cooperation, including the use of Baku infrastructure and Kazakhstan's participation in the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline project, which significantly strengthened the energy integration of the region. This agreement laid a solid foundation for sustainable energy cooperation between Kazakhstan and Azerbaijan, opening up new opportunities for their interaction within the Caspian region and in the global energy market ([Agreement between the Government of the](#)

Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Azerbaijan on cooperation in the oil and gas industry, 1996). On the same day, the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of the Republic of Kazakhstan signed the Agreement on Cooperation in the Field of Youth and Sports. This document became an important element in the development of humanitarian cooperation between the two fraternal states, which were just beginning to form their foreign and domestic policies in the post-Soviet period. The agreement provided for interaction in such key areas as support for youth initiatives, development of mass and professional sports, exchange of delegations, holding joint events, forums, competitions and educational programs. The main goal of the agreement was to strengthen ties between the youth of Azerbaijan and Kazakhstan, foster a sense of mutual understanding, friendship and solidarity between the younger generations of the two countries. In the sports sphere, the document opened up opportunities for holding joint training camps, exchanging experience between coaches, and athletes participating in international tournaments under the auspices of bilateral cooperation. This, in turn, contributed to the growth of sports skills and the popularization of a healthy lifestyle among young people ([Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Azerbaijan on cooperation in the field of youth and sports, 1996](#)).

On October 22, 1999, the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of the Republic of Kazakhstan signed the Agreement on Cooperation in Healthcare and Medical Science. The Agreement provided for a wide range of areas of cooperation: exchange of experience in organizing health care, joint scientific research, training and advanced training of medical personnel, exchange of medical technologies and information. Particular attention was paid to issues of prevention and control of socially significant diseases, development of pharmaceuticals, and introduction of modern diagnostic and therapeutic methods. The document became a platform for the development of practical interaction between medical institutions, research institutes and educational organizations of both countries. This contributed not only to improving the quality of medical care but also to deepening scientific ties, expanding international cooperation in the field of medicine. ([Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Azerbaijan on cooperation in health care and medical science, 1999](#)).

On November 29, 2001, the Agreement between the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of the Republic of Kazakhstan on Limiting the Delimitation of the Caspian Sea Bed was signed in Moscow. This document became an important milestone in the process of legal regulation of issues related to the use of the natural resources of the Caspian Sea – a unique inland water body rich in oil, gas and biological resources. The document enshrined the principles according to which the delimitation of the seabed is carried out along the "median line" agreed upon on the basis of international law and practice. This made it possible to clearly determine which sections of the seabed belong to each of the parties, which provided a legal basis for the further development of oil and gas fields such as Kashagan and Kyapaz. The signing of the agreement became a significant step towards the formation of a stable legal basis for the interaction of the Caspian states. It also demonstrated the political will of Kazakhstan and Azerbaijan to peacefully resolve territorial disputes and share natural resources ([Agreement between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan on the Delimitation of the Seabed of the Caspian Sea between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan, 2001](#)).

On February 27, 2003, in the context of striving to deepen good-neighborly relations and ensure regional stability in the Caspian Basin, the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan signed the "Protocol to the Agreement on the Delimitation of the Seabed of the Caspian Sea". This document was a significant continuation and specification of the agreement concluded earlier in 2001, aimed at legally recording the principles of delimitation of the seabed between the two states. The Protocol established the precise geographic coordinates and technical parameters of the delimitation line, which was critical for the development and rational use of the hydrocarbon resources of the region. In the absence of a universal international legal regime for the Caspian Sea at that time, the bilateral agreements between Azerbaijan and Kazakhstan served as an example of pragmatic diplomacy based on the principles of mutual respect and consensus. The document provided legal certainty in matters of jurisdiction over natural resources, which contributed to attracting foreign investment and developing specific projects in the oil and gas sector. It also strengthened trust between the two countries and became part of a broader process to establish a legal regime for the Caspian Sea ([Protocol to the Agreement between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan on the Delimitation of the Caspian Sea Bed between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan, 2003](#)).

The course laid down by the national leader, Heydar Aliyev, was continued and developed by the current President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, who came to power in October 2003. He maintained priorities aimed at strengthening the sovereignty of Azerbaijan, developing international cooperation and expanding economic ties. Ilham Aliyev paid special attention to developing relations with neighboring states, including Kazakhstan, which contributed to the formation of a strong strategic partnership and strengthened the role of Azerbaijan in the international arena. Under his leadership, Azerbaijan and Kazakhstan began to build a strong strategic alliance based on mutual trust, common interests and support in various areas - from energy and economics to security and culture. On March 1, 2004, during the official state visit of the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev, to the Republic of Kazakhstan, the "Declaration on Friendly Relations and Strategic Partnership" was signed between the two countries. This document was a fundamental step in the process of deepening and institutionalizing bilateral relations, accompanied by the signing of a set of related agreements aimed at expanding cooperation in various areas of interaction.

The main provisions of the declaration are as follows:

- Commitment to expand bilateral and multilateral cooperation, including the fight against international terrorism, drug trafficking, organized crime, human trafficking and arms trafficking;
- Confirmation of the same political support for the principles of sovereignty, integrity of borders and non-use of force, especially within the framework of the Caspian settlement;
- Intention to deepen cooperation in the field of defense, military-technical sphere and national security;
- Striving to develop transport, economic and energy infrastructure, including participation in the Baku-Tbilisi-Ceyhan projects and the construction of new export routes;
- Strengthening the role of the Caspian region as a zone of peace and stability;
- Agreements on cooperation in science, technology, culture, government communications and civil aviation were also concluded

As a result of signing the 2004 declaration, a powerful legal framework and strategic direction for Azerbaijani-Kazakh cooperation were formed: from security and transport to science and culture. On March 1, 2004, the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of the Republic of Kazakhstan signed the "Agreement on Scientific and Technical Cooperation". This was an important milestone on the path to strengthening cooperation in the field of science, innovation and technological development." This document became part of a broader program of strategic interaction between the two countries aimed at joint progress in high-tech and knowledge-intensive industries. This document envisaged the institutionalization and development of cooperative research initiatives, ensuring the exchange of scientific and technical information, organizing and holding specialized conferences and symposia, as well as joint training of highly qualified scientific personnel. In addition, emphasis was placed on integrating the results of scientific developments into economic practice. Particular importance was attached to applied research in priority areas, including energy, ecology, agriculture, information technology and medical sciences. ([Agreement](#) between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Azerbaijan on scientific and technical cooperation, 2004). On May 24, 2005, the "Agreement on strategic partnership and allied relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan" was signed in Baku, which was a key stage in the evolution of bilateral relations, marking the transition to a new qualitative level of interaction in the political, economic, military-technical and cultural areas of cooperation. One of the fundamental articles of the agreement is the article devoted to strengthening political cooperation. It enshrines the principle of regular exchange of opinions on issues of regional and international policy, which helps to harmonize the positions of both countries in the international arena. This significantly increases the effectiveness of their joint efforts in solving global and regional problems.

An important provision is the article devoted to security and defense issues. The treaty provides for mutual support in the event of a threat to national security, coordination of actions in the fight against terrorism, extremism and other challenges. This reflects the high level of trust between the countries and their desire to ensure peace and stability in the region.

Economic cooperation occupies an equally important place in the treaty. The relevant articles stipulate the development of trade and economic ties, cooperation in the field of energy, transport, investment and technology. Participation in joint projects and initiatives is aimed at achieving sustainable economic growth and improving the standard of living of the population of both countries.

Particular attention is paid to cultural and humanitarian exchange. The treaty provides for measures to develop educational programs, scientific cooperation, as well as the preservation of common historical and cultural traditions. This strengthens mutual understanding and creates favorable conditions for a long-term partnership.

Finally, the final articles stipulate the mechanisms for implementing the treaty, resolving possible disputes and ensuring its long-term effectiveness. These norms ensure stability and predictability of bilateral relations, which is the key to their successful development ([Agreement](#) on Strategic Partnership and Allied Relations between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan 2005).

On June 16, 2006, a significant agreement was concluded between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Kazakhstan aimed at supporting and ensuring the transportation of Kazakh

oil through the Caspian Sea and the territory of Azerbaijan using the strategic Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline. This document played a key role in deepening the energy partnership and providing Kazakhstan with access to global oil markets, significantly strengthening the regional infrastructure for the cross-border transportation of hydrocarbon resources. ([Agreement between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan on Support and Facilitation of Oil Transportation from the Republic of Kazakhstan through the Caspian Sea and the Territory of the Republic of Azerbaijan to International Markets via the Baku-Tbilisi-Ceyhan System 2006](#)).

On October 2, 2009, the Government of the Republic of Azerbaijan and the Government of the Republic of Kazakhstan signed the "Agreement on Mutual Visa-Free Travel of Citizens". The agreement provided for the possibility for citizens of both countries to visit the territory of the other party without obtaining a visa for a certain period of time, usually up to 30 or 90 days (depending on the specific provisions of the agreement). This innovation significantly simplified the movement of people, contributed to the development of tourism, business contacts, educational and cultural exchange, as well as the strengthening of ties between families with roots in both countries.

The visa-free regime also opened up additional opportunities for expanding economic cooperation, especially in the field of small and medium-sized businesses, since entrepreneurs received more freedom to travel and establish partnerships ([Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Azerbaijan on Mutual Visa-Free Travel of Citizens 2009](#)).

On October 20, 2011, the two countries signed the "Agreement on the Mutual Provision of Land Plots for the Construction of Buildings of Diplomatic Missions". This document became an important component of the development of official and institutional relations between the two states, securing a high level of trust and strategic partnership. According to the agreement, each party committed to providing the other party, on a reciprocal basis, with a land plot on its territory for the construction of embassy buildings, consulates or other diplomatic institutions ([Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Azerbaijan on the mutual provision of land plots for the construction of diplomatic missions 2011](#)). This decision created a legal and property basis for the long-term presence of diplomatic missions and their full-fledged functioning in the capitals of the two countries.

Conclusion

Research shows that there are great prospects for the development of relations between Azerbaijan and Kazakhstan. Currently, Azerbaijan, which is one of the key participants in ensuring the energy security of the European continent, occupies a strategically important position as a transit state and a reliable partner in the dialogue between the East and the West, including the countries of Central Asia. Based on current trends, it is highly probable to predict the further expansion of international cooperation of the Republic of Azerbaijan and the strengthening of its significant role in regional and interregional geopolitical and economic processes.

The historical period from 1993 to 2013 became for Azerbaijan and Kazakhstan a time of formation and strengthening of a multifaceted partnership based on mutual respect, common interests and historical ties. Joint efforts in various areas allowed both countries not only to strengthen their positions in the international arena but also to contribute to the development of stability and prosperity in the region.

Over twenty years (1993-2013), relations between Azerbaijan and Kazakhstan have become an example of sustainable, good-neighborly and strategically verified cooperation. Both countries managed not only to maintain warm historical ties, but also to translate them into specific economic, political and cultural projects. Their partnership became an important factor in stability and development in the Caspian region and within the Turkic world. Thus, bilateral relations during this period laid a solid foundation for further expansion of strategic cooperation in the 21st century.

After 2013, the prospects of Azerbaijani-Kazakh relations are determined by their common interests in energy, transport, regional security and the cultural sphere. In the context of the transformation of the world system and new challenges, both states strive to strengthen the strategic partnership, which can become a support for the entire Turkic-speaking integration and development of the Eurasian region.

Acknowledgements

I would like to express my gratitude to the editorial board of the journal for the opportunity to publish this study, as well as for their attention to detail, professionalism, and valuable recommendations during the preparation of the article for publication.

Благодарность

Выражаю благодарность редакции журнала за предоставленную возможность опубликовать данное исследование, а также за внимательное отношение, профессионализм и ценные рекомендации в процессе подготовки статьи к печати.

Алғыс

Осы зерттеуді жариялау мүмкіндігін бергені, сондай-ақ мақалаға баспаға дайындау барысында көрсеткен мұқияттығы, кәсібилігі және құнды ұсынымдары үшін журнал редакциясына алғысымды білдіремін.

Reference

- Agreement between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan on support and assistance in the transportation of oil from the Republic of Kazakhstan through the Caspian Sea and the territory of the Republic of Azerbaijan to international markets via the Baku–Tbilisi–Ceyhan system.* Almaty, 16.06.2006. [Electronic resource] – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000035_
- Treaty on Strategic Partnership and Allied Relations between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan.* Baku, 24.05.2005. [Electronic resource] – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z060000153_
- Nakhchivan Agreement on the Establishment of the Cooperation Council of Turkic-Speaking States.* Nakhchivan, 03.10.2009. [Electronic resource] – URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=30486433#pos=1;-83
- Protocol to the Agreement between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan on the delimitation of the seabed of the Caspian Sea between the Republic of Kazakhstan and the Republic of*

- Azerbaijan. Baku, 27.02.2003. [El. resource] URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z030000457>
- Joint Statement* on the Caspian Sea Issues, adopted by the Presidents of Azerbaijan and Kazakhstan in Baku on 16 September 1996. Letter from the Permanent Representatives of Azerbaijan and Kazakhstan to the United Nations, dated 18 October 1996, addressed to the Secretary-General. [Electronic resource] – URL: <https://undocs.org/ru/A/51/529>
- Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Azerbaijan on the basic principles of relations in the field of transport*. Almaty, 24.02.1993. [Electronic resource] – URL: https://base.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=8575
- Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Azerbaijan on cooperation in the field of pension provision*. 16.09.1996. [Electronic resource] – URL: https://base2.spininform.ru/show_doc.fwx?rgn=8460
- Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Azerbaijan on cooperation in the field of youth and sports*. Baku, 16.09.1996. [Electronic resource] – URL: https://continent-online.com/Document/?doc_id=1013795
- Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Azerbaijan on cooperation in the field of healthcare and medical science*. Astana, 22.10.1999. [Electronic resource] – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P000000093_
- Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Azerbaijan on scientific and technical cooperation*. Astana, 01.03.2004. [Electronic resource] – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P040000244_
- Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Azerbaijan on mutual visa-free travel of citizens*. Baku, 02.10.2009. [Electronic resource] – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P100000188_
- Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Azerbaijan on mutual provision of land plots for the construction of diplomatic mission buildings*. Almaty, 20.10.2011. [Electronic resource] – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1300000062>
- Agreement between the Government of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic of Azerbaijan on cooperation in the oil and gas industry*. Baku. [Electronic resource] – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P970000487_
- Agreement between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan on the delimitation of the seabed of the Caspian Sea between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan*. Moscow, 29.11.2001. [Electronic resource] – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z030000457_
- Agreement on the principles of trade and economic cooperation between the Republic of Kazakhstan and the Republic of Azerbaijan for 1993*. Almaty, 24.12.1993. [Electronic resource] – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1045192&show_di=1&pos=3;-120#pos=3;-120

Information about the author

Sanubar I. Jabbarova – PhD in History, Lecturer, Department of International Relations, Azerbaijan University of Tourism and Management, 822/23 Keroglu Ragimov Street, Baku, Azerbaijan, <https://orcid.org/0009-0008-4434-387X>, gsanubar9@gmail.com

Авторлар жөнiнде мәлімет

Сәнубәр Исламқызы Джаббарова – тарих ғылымдарының PhD докторы, халықаралық қатынастар кафедрасының оқытушысы, Әзербайжан Туризм және Менеджмент университеті. Кероглу Рагимов к., 822/23 Баку, Әзербайжан, <https://orcid.org/0009-0008-4434-387X>, gsanubar9@gmail.com

Сведения об авторе

Санубар Ислам кызы Джаббарова – кандидат исторических наук, преподаватель кафедры международных отношений Азербайджанского университета туризма и менеджмента, ул. Кероглу Рагимова, 822/23, Баку, Азербайджан, <https://orcid.org/0009-0008-4434-387X>, gsanubar9@gmail.com

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 11.08.2025

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 13.09.2025

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 30.10.2025

«Beat the Communists»: the mood of the unemployed population of the Siberian region according to the OGPU of the USSR

N. Potapova

Institute of History SB RAS, Novosibirsk State University of Economics and Management, Novosibirsk, Russia

 skna17talya@mail.ru

Abstract. In the 1920s, the Soviet state faced a very serious socio-economic phenomenon – mass unemployment, caused by a number of reasons. Throughout the 1920s, the number of unemployed people grew annually, and by the end of the period under review, it reached 1.7 million people. In 1929, the situation became even more acute due to the collectivisation that began in the country and, as a consequence, the aggravation of the food problem and another massive influx of peasants into the cities. By the end of the decade, unemployment had become stagnant. In 1927, the state took some measures that created obstacles for certain categories of the population in their search for work. The rejection of economic factors in regulating the labour market in favour of administrative methods, food, material, domestic and other difficulties turned the multimillion-dollar reserve army of labour into a disloyal group of people, which was characterised by protest behaviour, which became acute in certain regions of the USSR. In addition, according to OGPU employees, labour exchanges posed a particular danger, as they concentrated large crowds of people daily. To prevent various kinds of protests, the unemployed were under special attention of the OGPU bodies, whose responsibilities included, among other things, informing about the moods of people without work. For this purpose, the Chekists monthly compiled memorandums about the moods, statements, and ideas of this target group. This work introduces for the first time into scientific circulation an operational summary dated June 15, 1929, stored in the State Archive of the Novosibirsk Region in the fund of the Labour Department of the Executive Committee of the West Siberian Regional Council of Workers', Peasants', and Red Army Deputies. The purpose of the work is to show the moods and behaviour of the unemployed in the Siberian region in mid-1929, i.e., during the first five-year plan, when for the first time in the 1920s, the demand for labour exceeded its supply, but the problem was not overcome. Based on the memorandum, which provides rich material for study, an attempt is made to identify the spectrum of public moods, to consider the cumulative factors that influenced the formation of the moods and behaviour of the unemployed in the Siberian region. Due to the published memorandum, it is possible to analyse the attitude of the unemployed population towards the country's leadership, towards the activities carried out in the country, including collectivisation, models of protest against the authorities, etc. It is concluded that the unfavourable situation of the unemployed, including the lack of food, the absence of jobs, earnings, the need for registration by labour exchanges, and reforms, led to various conflicts with labour exchange employees, clashes and fights with police officers, and riots. Among the people, ideas about uprisings against the Soviet authorities were popular, and calls for military struggle against the communists spread. Such moods in the Siberian region, according to the OGPU, were widespread.

Keywords: unemployment; unemployed population; industrialization; five-year plan; labor exchanges; trade unions; report; OGPU; Siberia

For citation: Potapova N. «Beat the Communists»: the mood of the unemployed population of the Siberian region according to the OGPU of the USSR. *Gumilyov Journal of History*. 2025. T.153, no.4, pp.74-90. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-74-90>

Funding. The article is carried out within the framework of the topic of the state assignment of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation "Socio-economic potential of the eastern regions of Russia in the XX–early XXI centuries: management strategies and practices, dynamics, geopolitical context" (FWZM-2024-0005).

«Бей коммунистов»: настроения безработного населения Сибирского края по сведениям ОГПУ СССР

Н. Потапова

Институт истории СО РАН, Новосибирский государственный университет экономики и управления, Новосибирск, Россия

Аннотация. В 1920-е годы Советское государство столкнулось с очень тяжелым социально-экономическим явлением – массовой безработицей, вызванной рядом причин. На протяжении 1920-х гг. численность незанятого населения росла ежегодно, а к концу рассматриваемого периода достигла 1,7 млн человек. В 1929 г. положение еще более обострилось ввиду начавшейся в стране коллективизацией и как следствие – обострение продовольственной проблемы и очередной массовой приток крестьян в города. К концу десятилетия безработица имела застойный характер. В 1927 г. государство приняло ряд мер, которые чинили препятствия для некоторых категорий населения в поисках работы. Отказ от экономических факторов регулирования рынка труда в пользу административных методов, продовольственные, материальные, бытовые и другие трудности превращали многомиллионную резервную армию труда в нелояльно настроенную группу людей, для которой было характерно протестное поведение, приобретающее острый характер в отдельных регионах СССР. Кроме того, особую опасность, по мнению сотрудников ОГПУ, представляли биржи труда, так как здесь ежедневно концентрировалось большое скопление людей. Для предотвращения различного рода выступлений безработные находились на особом внимании органов ОГПУ, в обязанности которых входило в том числе информирование о настроениях людей, не имеющих работы. С этой целью чекисты ежемесячно составляли докладные записки о настроениях, высказываниях, идеях этой целевой группы. В данной работе впервые вводится в научный оборот оперативная сводка от 15 июня 1929 г., хранящаяся в Государственном архиве Новосибирской области в фонде отдела труда Исполнительного комитета Западно-Сибирского краевого Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Цель работы – показать настроения и поведения безработных Сибирского края в середине 1929 г., т.е. во время первой пятилетки, когда впервые за 1920-е годы спрос на труд превысил его предложение, однако проблема не была преодолена. На основе докладной записки, которая дает богатый материал для изучения, сделана попытка выявления спектра общественных настроений, рассмотрения совокупных факторов, влиявших на формирование настроений и поведения безработных Сибирского края. Благодаря публикуемой докладной записке можно проанализировать отношение незанятого населения к руководству страны, к мероприятиям, проводимым в стране, в том числе на коллективизацию, моделях протеста

против действия властей и т.д. Делается вывод, что неблагоприятное положение безработных, в том числе недостаток продуктов питания, отсутствие рабочих мест, заработка, необходимость регистрации биржами труда, реформы приводили к различным конфликтам со служащими бирж труда, столкновениям и дракам с сотрудниками милиции, дебошам, среди людей были популярны идеи о восстаниях против советской власти, распространялись призывы военной борьбы с коммунистами. Подобного рода настроения в Сибирском крае, по данным ОГПУ, имели массовый характер.

Ключевые слова: безработица; незанятое население; индустриализация; пятилетка; биржи труда; профсоюзы; докладная записка; ОГПУ; Сибирь

Для цитирования: Потапова Н. «Бей коммунистов»: настроения безработного населения Сибирского края по сведениям ОГПУ СССР. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.153, no.4, pp.74-90. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-74-90>

Финансирование. Статья выполнена в рамках темы государственного задания Минобрнауки РФ «Социально-экономический потенциал восточных регионов России в XX – начале XXI вв.: стратегии и практики управления, динамика, геополитический контекст» (FWZM-2024-0005).

«Коммунистерді ұрып-соғу»: КСРО ОГПУ мәліметтері бойынша Сібір аймағының жұмыссыз тұрғындарының көңіл-күйі

Н. Потапова

*РҒА СБ Тарих институты, Новосибирск мемлекеттік экономика және басқару университеті,
Новосибирск қ., Ресей*

Андатпа. 1920 жылдары Кеңес мемлекеті өте күрделі әлеуметтік-экономикалық құбылысқа – бірқатар себептерден туындаған жаппай жұмыссыздыққа тап болды. 1920 жылдар бойы жұмыссыздар саны жыл сайын өсіп отырды, ал қарастырылып отырған кезеңнің соңына қарай ол 1,7 миллион адамға жетті. 1929 жылы елде басталған ұжымдастыру және соның салдарынан азық-түлік мәселесінің шиеленісуіне және шаруалардың қалаларға тағы да жаппай ағылуына байланысты жағдай одан да қиындай түсті. Онжылдықтың соңына қарай жұмыссыздық тоқырауға ұшырады. 1927 жылы мемлекет халықтың жекелеген санаттарының жұмыс іздеуіне кедергі келтіретін бірқатар шараларды қабылдады. Еңбек нарығын реттеудің экономикалық факторларын әкімшілік әдістердің пайдасына қабылдамау, азық-түлік, материалдық, тұрмыстық және басқа да қиындықтар көп миллиондық резервтік еңбек армиясын КСРО-ның жекелеген аймақтарында өткір сипатқа ие болған наразылық мінез-құлқымен сипатталатын адал емес адамдар тобына айналдырды. Сонымен қатар, ОГПУ қызметкерлерінің айтуынша, еңбек биржалары ерекше қауіп төндірді, өйткені мұнда күн сайын көп адамдар шоғырланады. Әртүрлі шерулердің алдын алу үшін жұмыссыздарға ОГПУ органдары ерекше назар аударды, олардың міндеттеріне, сонымен қатар, жұмысы жоқ адамдардың көңіл-күйін хабарлау кіреді. Осы мақсатта чекистер осы бағыттағы топтың көңіл-күйі, мәлімдемелері, идеялары туралы ай сайынғы есептерді құрастырды. Бұл еңбекте Батыс Сібір облыстық жұмысшы, шаруа және қызыл

әскер депутаттары кеңесі атқару комитетінің еңбек бөлімінің қорында Новосібір облысының мемлекеттік мұрағатында сақтаулы тұрған 1929 жылғы 15 маусымдағы жедел түйіндеме алғаш рет ғылыми айналымға енгізілді. Жұмыстың мақсаты – 1929 жылдың орта шеніндегі, яғни 1920 жылдары жұмыс күшіне сұраныс алғаш рет ұсыныстан асып кеткен, бірақ мәселе шешілмеген бірінші бесжылдық кезіндегі Сібір аймағындағы жұмыссыздардың көңіл-күйін, мінез-құлқын көрсету. Зерттеуге бай материал беретін баяндама негізінде қоғамдық көңіл-күй спектрін анықтауға, Сібір аймағындағы жұмыссыздардың көңіл-күйі мен мінез-құлқының қалыптасуына әсер еткен біріктірілген факторларды қарастыруға әрекет жасалды. Жарияланған баяндаманың арқасында жұмыссыз халықтың ел басшылығына, елде болып жатқан оқиғаларға, оның ішінде ұжымдастыруға, билік органдарының әрекеттеріне наразылық үлгілеріне және т.б. көзқарасына талдау жасауға болады. Жұмыссыздардың қолайсыз жағдайы, оның ішінде азық-түлік тапшылығы, жұмыс орындарының жоқтығы, табыстың жоқтығы, қызметкерлердің әртүрлі еңбек айырбастау қажеттілігі, еңбек айырбастау қажеттілігі туралы қорытынды жасалды. Полиция қызметкерлерімен алмасулар, қақтығыстар мен шайқастар, тәртіпсіздіктер, Кеңес өкіметіне қарсы көтерілістер туралы идеялар халық арасында кең таралған, коммунистерге қарсы әскери күреске шақырулар таратылды. Сібір өлкесінде мұндай көңіл-күй, ОГПУ-дың мәліметі бойынша, кеңінен таралған.

Түйін сөздер: жұмыссыздық; жұмыссыз халық; индустрияландыру; бесжылдық жоспар; еңбек биржалары; кәсіподақтар; есеп беру; ОГПУ; Сібір

Introduction

As is known, the Soviet government faced a growing army of unemployed population in the early 1920s. Throughout the decade, this figure continued to grow. If according to official statistics in 1921 there were about 100 thousand unemployed people in the country ([Rogachevskaya 1973: 76-77](#)), then by 1929 this number had increased seventeenfold and reached 1.7 million people ([The National Economy of the USSR 1987: 11](#)). By the end of the 1920s, the number of unemployed people in the Siberian Territory approached about 80 thousand, which was approximately 5% of the total number of those who were not employed ([Kekalova 1984: 81](#)), with particularly acute issues manifesting themselves in Irkutsk, Krasnoyarsk, Omsk, Tomsk, Novosibirsk, Barnaul, Biysk. The proportion of unoccupied population in the region and throughout the country was roughly equal at 0.9% and 1%, respectively ([Kekalova 1984: 87](#)).

Unemployment had a stagnant, chronic character. During the second half of the 1920s, the duration of stay on labor exchanges (including temporary employment periods) could reach from six to twelve months, while the average length of unemployment since leaving the last job before registering at the exchange amounted to 12.2 months. Moreover, this phenomenon had an all-Union nature rather than being characteristic only of any specific region ([Potapova 2021](#)).

Methods and Materials

The issue of the labor market and unemployment in the USSR has been thoroughly studied within Soviet historiography, but these works are ideologically biased, and specialists' conclusions often contradict each other, requiring reassessment and modern evaluation.

Furthermore, this topic is multifaceted and multivariable, encompassing social, economic, and political spheres of society. Some aspects have not yet been addressed by researchers so far, specifically the sentiments of the unemployed and their struggle against a lack of jobs and means of subsistence.

In the documentary part of the article, we publish a report prepared by Deputy Head of the OGPU Directorate for the Siberian Region, V.N. Garin, and Chief of the Information Department of OGPU, G.A. Lupekin, dated June 15, 1929. It was approved by the authorized representative of OGPU INFO Pavlov. This document is stored in the State Archive of Novosibirsk city in the fund of the Labor Department of the Executive Committee of the West-Siberian Regional Council of Workers', Peasants' and Red Army Deputies¹ and introduced into scientific circulation for the first time.

Historiography

The historiographic review of the problem of unemployment in the USSR represents a complex topic that cannot be covered within one article or even a small study. However, it is possible to identify the main stages of research development on this issue:

The first stage covers the 1920s. At this time, the first scientific approaches emerged when Soviet power faced a mass release of the labor force due to civil war and economic devastation. Research during those years was mainly focused on studying the scale of the phenomenon and searching for ways to eliminate unemployment. Notably, official ideology denied the existence of massive unemployment, emphasizing only the temporary difficulties of the transitional period.

The second period includes the 1930s through mid-1950s. During this phase, works appeared justifying the absence of a large-scale labor market under conditions of a planned economy. Many researchers believed that centralized distribution of labor resources effectively solved the employment problems of the population. Nevertheless, there exists a significant body of archival documents indicating the presence of hidden unemployment and the episodic nature of forced migrations and deportations as methods for addressing personnel issues.

During the third stage (late 1950s to early 1980s), there was a noticeable reduction in open unemployment levels thanks to Khrushchev's and Brezhnev's economic reforms. The problem of hidden forms of unemployment continued to exist. This aspect remains poorly studied by historians because access to state security materials was restricted until the end of the Soviet era. The question of how unemployed individuals themselves reacted also remains unresolved due to a lack of documentary evidence.

The modern stage (from the beginning of the 1990s to the present day) has been marked by the gradual opening of previously closed archives, including documents from state security agencies. This allowed deeper exploration into regional specificities of unemployment, its dynamics, and manifestations. Monographs and dissertations dedicated to individual regions and groups of people who became victims of structural changes in the Soviet economy have begun to appear.

Thus, despite considerable achievements made by contemporary researchers, gaps remain in studying regional peculiarities and the social psychology of Soviet unemployed workers. These areas require further analysis and systematization of available sources.

Results

Throughout the 1920s, the state implemented several measures aimed at reducing the number of unemployed; however, they proved ineffective. Starting from 1927, the USSR began transitioning to a command-administrative economic system, necessitating significant changes in mechanisms for regulating the labor market, forming personnel for Soviet industry, and other related processes. To a significant extent, thanks to this development, the employment situation underwent a fundamental change because demand for labor exceeded supply during the first five-year plan. Nevertheless, one shouldn't assume that under conditions of prolonged, chronic unemployment, labor demand was fully met. For example, during July-September 1927, employment services in Siberia received job applications from enterprises for 28,735 employees, but only managed to fill 25,672 vacancies, leaving 3,063 positions unfilled, representing 10.6%. Such a situation can be explained by shortages of skilled personnel, people's refusals to relocate, low wages, and harsh working conditions, among others. Therefore, despite exceeding labor demand over supply, the problem of unemployment persisted.

The presence of a reserve labor force throughout the 1920s generated numerous problems, including material-living, financial, food-related ones, etc. The Soviet government believed that high unemployment rates were the primary cause of widespread poverty among the population. Poverty, material and food difficulties, labor market reform, as well as measures carried out by the Soviet authorities in rural areas at the end of the 1920s, contributed to an increase in public dissatisfaction, including among the unemployed population, leading to the emergence and spread of anti-Soviet sentiments. Consequently, state security agencies closely monitored this particular segment of society. Starting already in the early 1920s, secret reports began to include special sections where Cheka officers reported on the living conditions, attitudes, beliefs, and grievances of the unemployed members of the population. Reports consistently mentioned their «depressed mood» and emphasized that «the growth in numbers of unemployed constitutes a serious matter because their ranks provide fertile ground for anti-Soviet propaganda» (*«Top Secret»*: Lubjanka-Stalin on Country's Situation 2001: 866–867). Additionally, OGPU officers recorded that labor exchanges posed particular danger since they daily attracted large crowds of angry, unemployed masses. Based on data collected at labor exchanges across the Siberian region, the memorandum presented in the documentary section of this study was compiled.

Memoranda concerning unemployment and political attitudes of those without jobs start appearing in Central Security Agency documentation already in the early 1920s. Typically, such reviews documented total national and regional figures of unemployed, highlighted increases or decreases in their numbers, described their material-living circumstances and prevailing moods. These materials were prepared based on memos submitted monthly by territorial branches of OGPU to Moscow headquarters. Presented herein is one such memo dated June 15, 1929, drafted by the OGPU Branch Office for the Siberian Region. This multi-page overview is broken down into individual paragraphs. Generally speaking, these types of documents are uniform, although paragraph count and content might vary. Occasionally, Cheka officials focused on perceptions of important political events by the unemployed.

Each note commenced with detailed quantitative indicators of unemployment derived from labor exchange records. Here, figures representing numbers of unemployed were given, compared between different periods, trends toward increase or decrease were outlined,

statistics on dismissals from labor exchanges and reasons behind such decisions were included alongside categories of unemployed. Following this came additional sections. The published document consists of 12 paragraphs covering: condition of unemployment, political mindset of the unemployed, aggressive actions, riotous tendencies and counterrevolutionary calls, overall characteristics of political moods among the unemployed, grievances stemming from material inadequacy, complaints linked to food difficulties, resentment towards governmental policies enacted in rural areas, grievances among the unemployed arising from delays in construction projects commencement, attacks directed at communists, antisemitism, grievances expressed by the unemployed regarding irregularities in labor exchange operations.

To: Besenevich and Solovyov

Top Secret

Confidential Memo
on Unemployment and Political Mood of the Unemployed in the Siberian Region
June 15, 1929

State of Unemployment

The total number of registered unemployed individuals across the seven Regional Labor Offices (Novosibirsk, Omsk, Irkutsk, Tomsk, Krasnoyarsk, Barnaul, Biysk) as of June 1st this year amounts to 38,693 people, which represents a decrease compared to the previous period by 6,737 people.

The reduction in unemployment can be attributed to several factors:

1. A relatively broader deployment of seasonal and construction work activities.
2. Re-registration campaigns conducted in certain areas that resulted in fewer recorded cases of unemployment (in Barnaul alone, re-registration revealed 526 «ghost» entries).
3. Removal from records due to repeated refusal of job assignments (in Novosibirsk alone, over 1,000 people were removed from registers for refusing employment offers during May).

A notable trend during the reporting period is a significant increase in the composition of new arrivals among the ranks of the unemployed. These include workers arriving from rural regions seeking temporary employment opportunities tied to seasonal works, as well as those migrating from Central Russian cities facing food supply difficulties.

According to data provided by Sibtrud, the following cities have seen an influx of newly arrived migrants from rural areas taken into account in May: Tomsk, Novosibirsk, Biysk, Omsk, and Krasnoyarsk. Total: 1,253 persons

In terms of the overall structure of the current unemployed population, the predominant group consists of unskilled laborers and low-level service personnel (over 15 thousand people).

The Mood Among the Unemployed

The mood among the unemployed in May, when compared with previous periods, has been characterized by particularly heightened tension. This exacerbation is primarily explained by two key factors:

Continued Influx of New Workers: There has been a sustained inflow of new recruits at the Labor Offices who are still awaiting job placements. This situation arises due to the incomplete implementation of both seasonal and public works projects, leading to delays in assigning these new entrants to available jobs.

Food Supply Difficulties: Additionally, ongoing challenges related to food supplies have significantly worsened the conditions faced by the unemployed. These difficulties further compound their already precarious situation.

Manifestations of Aggressive Actions

On May 17th, at the Barnaul Employment Office, an unemployed individual named Mikhailovsky I.A. (professionally employed as a clerk, son of a property owner) gathered around himself a group of other unemployed individuals and began breaking into the office while shouting:

«Comrades! We won't receive any decent work here because there's only filth sitting inside. Let's pull them out, they need a good shaking up so they'll give us jobs faster. Enough of drinking our blood!»

Under the influence of his agitation, a group of about ten unemployed people attempted to break down doors but were dispersed thanks to the intervention of law enforcement officers.

At the Novosibirsk Employment Office on May 27th, an unemployed person named Yuliev caused a commotion and assaulted a police officer who approached him.

Similarly, another unemployed man, Fedyanyin M.E., appeared in the Head of the Employment Bureau's office on June 13th with complaints regarding long queues during registration processes. He cursed profusely and struck the bureau head twice with his fist.

Pogrom Sentiments and Counterrevolutionary Calls

Alongside this, existing materials highlight intensified pogrom sentiments and calls for attacks against Labor Exchanges, instigation of riots, uprisings, etc., originating from some elements within the hostile and anti-Soviet faction of the unemployed in various cities such as Omsk, Barnaul, Kuznetsk, and Novosibirsk.

Although manifestations of this nature do not characterize the general sentiment among the observed mass of unemployed, they nevertheless remain indicative.

On May 9th, in the city of Kuznetsk, during a specially convened meeting of the unemployed concerning hooligan behavior – including window smashing, threats towards employees of the Labor Exchange, etc. – an unemployed worker named Aksenov S.T. (a former member of the VKP(b) until 1927, mechanically expelled, originally peasant, professional carpenter) addressed the gathering saying:

«We waste millions of rubles on useless constructions like the Telbes construction site without achieving anything useful. Trade unions have become bureaucratic organizations that completely ignore the needs of the unemployed. If you come wearing bad shoes, you're denied employment. It's time we take power back into working hands.»

During Aksenov's speech, members of the audience chanted slogans including:

«Dissolve the Union!». «That's right! They're fat and happy while we're starving from unemployment».

At the Barnaul Labor Exchange, an unemployed worker named Garin, recently returned from the Caucasus region and a skilled masonry craftsman, was noted inciting others through statements such as:

«The Communists have brought us to such misery that life seems unbearable. There's no work, bread prices are sky-high, yet we've tolerated it all too passively. It's high time we revolted just like last year's events in Semipalatinsk and the Caucasus. On the day after the uprising, bread immediately became available for workers, along with jobs. Let's follow suit, or else they'll continue tormenting us».

On May 28th, at the same Barnaul Labor Exchange, Zhukov A.I., an unemployed builder affiliated with the Construction Union, addressing a group of approximately forty fellow unemployed individuals, exclaimed passionately:

«We won't achieve anything by standing idly here at the exchange. We must organize ourselves and destroy this institution altogether. Then we'll march straight to government offices and confront authorities directly, demanding jobs. If they refuse, we'll stage an organized protest against Soviet rule until our demands are met. Leaders will emerge naturally – they're waiting for us to act first».

Present during this conversation, Petryayev, a construction worker and former volunteer soldier under Kolchak's army, remarked:

«That makes sense. Had my circumstances deteriorated as badly as others', I'd have rallied capable men to start destroying the Exchange. Soon enough, we might be forced to resort to violence».

In Omsk, unsuccessful attempts by specific individuals among the unemployed to rally support for organized action during the May Day demonstration – under slogans like «Give Us Food and Work» – continue to spark sympathetic comments from some groups of unemployed. Alongside this, declarations calling for a «NEW REVOLUTION», «UPRISING», destruction of Labor Exchanges, etc., persist.

Notable examples include open discussions and remarks such as:

«The Leninets' preparation failed because they rushed things. If they'd acted more carefully, May Day would've seen bloodshed. Lack of unity among leaders was also crucial, though GPU didn't miss its opportunity. Still, it's hard to defend against such actions – sparks remain dormant now». (Unemployed Terniakov Ya.)

«It's time for a fresh revolution. We've endured their rules long enough. When everyone joins together, there's nothing to fear – authorities can't arrest everyone!» (Unemployed Nikitin)

«Let's eliminate this Labor Exchange once and for all. Imagine placing machine guns outside Gorteatr theater and firing indiscriminately: one round aimed at the Exchange, then another toward the City Council – it'll cleanse everything properly». (Painter, surname pending verification, speaking amidst full agreement from fellow unemployed workers).

Another remark captured during a discussion emphasized:

«There remains only one option left – to rise in rebellion and seize control. Only then will we secure jobs. Otherwise, years spent walking aimlessly lead nowhere. One participant questioned: 'But how can we rebel with bare hands?' Another responded reassuringly: 'Don't worry! With proper organization, resources will materialize».

Since early May, walls inside the Biisk Labor Exchange have consistently displayed antirevolutionary graffiti, including messages like:

«Beat communists». «Down with Soviet Power». «Give back the power to the people».

Investigations established that these writings originated from an unemployed woman named Skorobochatova A.K., whose motives are being investigated to determine external influences.

Instances of pogrom-like attitudes are also evident among the unemployed at the Novosibirsk Labor Exchange, especially since the recent large-scale removal of registrations due to refusals to accept offered work positions.

One instance involved an unemployed carpenter named Plotnikov expressing frustration:

«It's time to act decisively. We're tired of enduring. Even if prison awaits, eliminating corrupt officials is essential. As long as nobody starts acting, silence prevails».

Demobilized farmer Ivanov expressed similar sentiments:

«They've dismissed me from the register. How much longer will they mock us? Sooner or later, the end will come, leaving nothing behind. Let's finish off everyone responsible—what difference does death make?»

On May 29th, a group of 100 unemployed workers dispatched to a timber factory for loading railway sleepers refused to perform assigned tasks upon arrival. Upon returning to the Labor Exchange, this group demanded alternative work arrangements accompanied by loud protests and shouts:

«They're deceiving us, swindlers! We should raze this place to the ground!» (Dudaev)

«We could easily subdue them. Attack these paper-pushing communists, beat them!» (Baryshev)

An unemployed worker named Krylov pointed at the Section Manager for casual laborers, yelling:

«Attack him! Drag him here! We'll show him what he deserves. Bring the manager out of his office!»

Through swift measures implemented, the incident was resolved peacefully.

General Characteristics of the Political Attitudes of Unemployed People

In general, the negative sentiments among unemployed individuals over the past period have been characterized by a noticeable increase in discontent due to several factors:

1. Harsh living conditions caused by overall material insecurity and food shortages, as well as rising costs of living.

2. Measures implemented in rural areas that put pressure on wealthier segments of the peasantry.

3. Delayed commencement of construction work.

4. Actions taken by Communists, administrative officials, and trade unions.

In addition to these widespread grievances, certain tendencies towards anti-Semitism are partially reflected in the attitudes of the unemployed, along with dissatisfaction regarding specific shortcomings in the functioning of labor exchanges and neglect from their staff members.

It is important to note that all manifestations of discontent expressed by the unemployed typically carry an extremely sharp tone and are also frequently accompanied by equally harsh criticisms directed against Soviet authorities, the party, and communists.

Numerically summarized, the predominant negative moods among the unemployed during this period can be represented by the following table, accounting for the most characteristic judgments and reactions observed across five cities in Siberia – Omsk, Novosibirsk, Irkutsk, Barnaul, and Biysk.

Pogrom Mood and Revolutionary Calls	Dissatisfaction Due to Material Insecurity	Discontent Over Food Shortages	Dissatisfaction With Government Measures Implemented in Villages	Dissatisfaction With Late Start of Construction Work	Dissatisfaction With Communists and Administrative Officials	Dissatisfaction With Trade Unions	Dissatisfaction With Trade Unions	Total
51	63	42	59	38	28	15	15	307

Dissatisfaction Due to Material Insecurity

Complaints and dissatisfaction arising from material insecurity dominate the mood of the unemployed and take on a mass character. The content of these grievances reflects significant depression bordering on despair, which in some cases leads the unemployed to talk about suicide or rebellion.

The most typical and characteristic facts related to this issue include the following statements:

«Life is miserable. Living like this is torture, not life at all. I wish there was an uprising soon; it couldn't make things worse». (Omsk)

«This life has become pure torment. If things continue like this, one might consider committing suicide or attacking those who cause our suffering». (Barnaul, jobless worker KONOPLYANNIKOV)

«It's almost a year since I've had no work, and the Labor Exchange hasn't assigned me anywhere, even for a single day. A commission investigated my situation; I'm starving, possess nothing but what I wear. They don't send me to work because they say I'm not a union member. But where am I supposed to join a union when I'm only 19 years old, went to school, then lived temporarily with a craftsman? They say we need to fight prostitution, yet they're driving us into it themselves. My mother is 70 years old, receives an 8-ruble pension, and supposedly 'two people live' off her. That's called giving opportunities to young people, yes indeed, but not through work, rather through prostitution. Freedom isn't leading to life, it's leading to death by hunger». (Irkutsk, jobless worker TARAKANOVA)

«There's no work in the village; men have been ruined, and we're given no bread. I came to the city thinking I'd find employment somewhere. Here I've been wandering around for three weeks now, working only three days total. Starve to death already, that's how bad life has gotten, just pure agony. It's all because everywhere different scoundrels sit and mock us». (Barnaul, jobless worker KONOPLYANNIKOV-batrak)

«It's impossible to find work; unemployment grows every day. Life under Tsarism was much better». (Omsk, jobless worker FEDOROVA)

«Living becomes unbearable while the government keeps promising America-like prosperity and comforting us with socialism. Just wait, they say, we'll electrify the country and everything will be fine. Are you telling us to die until then? They've struggled for twelve years and achieved nothing. What lies ahead, God alone knows». (Irkutsk, jobless worker SKURATOV)

Discontent due to food supply difficulties.

The presence of food supply problems significantly worsens the material situation of unemployed people (especially in connection with rising prices for food and essential goods), causing acute dissatisfaction among them, which is closely linked to general dissatisfaction with Soviet power and the Party. Some groups of the unemployed continue to explain their food difficulties by referring to bread exports abroad.

«Not only do they not give us work, but they don't even provide bread. And at the market, it's impossible to buy it because of high prices when there's nothing in our pockets». (Barnaul)

«There is no bread, and queues everywhere. What kind of authority is this? It's been eleven years already, and they still can't improve people's lives. Newspapers write that the industry is developing, sowing areas are increasing, but there's still a lack of bread. They distribute only six kilograms per person, and there is no work either. It was pointless for the people to overthrow Kolchak—we could have lived quietly without such hunger now». (Barnaul)

«Before we had plenty of bread, but now there's none left. These scoundrels sent everything abroad, taking away every last bit. As a result, those overseas live well while we're starving here. Our government claims they're not exporting any grain, but that's all lies, pure deception. Scoundrels, deceiving the people in every possible way. When will these sufferings end?» (Novosibirsk)

Dissatisfaction with measures taken by the authorities against villages

In most cases, according to the majority of unemployed individuals, the causes of existing food shortages lie in measures aimed at pressuring village elites. This leads to widespread peasant sentiment among the unemployed, especially among new recruits arriving from rural areas. Such moods are further fueled by active propaganda conducted by certain anti-Soviet elements within the ranks of the unemployed and mainly come down to the following points:

«Every year they confiscate bread from peasants, imprison them unjustly, sell off property earned through hard labor, yet there's still no bread available, and city workers go hungry. Oh, how sickening has this authority become to the people! When will we finally throw it off?» (Barnaul, non-party member Dervenev speaking before a group of unemployed persons; one listener added after his final words: «This will happen when we grab all communists by the throat».)

«In newspapers, they claim that farmers increased their crops this summer, but in reality, the opposite happened: farmers were forced to reduce plantations since all their grain was seized forcefully. The current situation will soon lead to mass famine». (Biysk, non-party member Vorobyev)

«Farmers today refuse to cultivate large fields, limiting themselves to planting just one or two acres. Rural life is completely ruined. Next year, an even greater number of impoverished peasants will flood into cities, standing in lines at employment exchanges. However, this will be beneficial as united with them, we'll boldly fight those who brought us to this state». (Omsk)

«The Soviets aren't merely hated by the unemployed and workers but also by peasants, particularly the latter, whom they've robbed bare and organized obscure communes and collectives living off worker profits». (Omsk)

«Nowadays, farmers reduced crop cultivation, so next year's bread shortage will be much worse than it is now. Once there's no more bread, workers and peasants will confront Soviet power, and foreign powers won't miss this opportunity to intervene». (Omsk)

«Under this regime, peasants don't live normal lives—they suffer oppression on wealthy landowners ('kulaks') and gradually ruin middle-class peasants ('serednyaki'). Poor people remain hungry. Sadly, workers aren't stepping up to defend peasants. City workers should insist on holding joint congresses of workers and peasants to demand an end to such cruel treatment towards villagers». (Barnaul, non-party member Bredin, demobilized farmer)

«If Soviet power continues its policy of grain procurement, urban hunger will increase daily. The main supplier of bread is prosperous peasants, who've been utterly ruined. Middle-class peasants grow only enough for personal consumption, poor peasants produce nothing themselves, remaining hungry, and many of them are lazy, unwilling to work. Alas, what victory did our government achieve, breaking everyone's back? We must protect peasants from this plunder, otherwise, we face inevitable death by starvation». (Barnaul, non-party member Chudinov)

«The situation in villages nowadays is unacceptable. Agricultural production is collapsing, and livestock cannot be expanded because improving one's circumstances would make one appear rich («kulak»). By next year, almost nobody will be able to farm or eat. Each day brings new challenges. Our leaders simply can't understand that the better-off the population becomes, the stronger the state benefits». (Novosibirsk, non-party member Kondratyuk)

Discontent of the unemployed due to the delay in the deployment of construction works.

The delayed opening of seasonal construction work and insufficiently intensive pace of the current year's construction deployment across almost all districts of the Siberian region naturally causes even greater resentment among the unemployed, especially those from unskilled laborers working in construction. The judgments and reactions of these people are characterized by the following statements:

«It has become impossible to live under this government. Summer is passing, but we remain jobless while officials walk around with their briefcases, bloated from luxury, not caring about how the unemployed live or bothering to open up jobs. Either they don't have a budget ready, materials are missing, or central authorities haven't approved anything. You're supposed to stand at the employment office, grinding your teeth, it's not even worth going home. When you come back, your wife complains that everyone's barefoot and hungry. It's a disaster. Everyone is dissatisfied with Soviet power. This authority only holds on through the communists. If there's another poor harvest this year, workers will smash everything and reject this power because now we're worse off than when we lived under the tsar».

«June is approaching, yet many administrators aren't thinking about starting work because all institutions are filled with former bureaucrats who deliberately delay the start of construction projects. Meanwhile, communist heads sit idly, oblivious to what's happening around them, ignoring the fact that thousands are starving, waiting for a chance to earn some bread. Why did the bourgeoisie use to begin work as soon as snow started melting? No, it seems like communists can't manage the country properly. They'll probably push things so far that workers will be forced to make another revolution out of hunger».

«What's going on here? Spring has passed, but construction work hasn't begun. And there's also a shortage of bread, which makes it impossible to buy it at the market. I might as well lie down alive in my grave. Clearly, no amount of criticism or self-criticism will help. It looks like this regime was created with such irreversible chaos that we'll never see any relief. Peasants were stripped of grain, and workers are starving».

Attacks on Communists.

Material insecurity causes the unemployed to have an extremely hostile and jealous attitude towards communists in general.

In the previous exposition, these unhealthy sentiments of the unemployed were already noted. In addition to them, the following facts about the opinions of the unemployed deserve attention:

«There is no difference between what was before and now. Who lived well earlier – it was capitalists, they tyrannized us, rode over our backs, so even now, under Soviet power it's the same, who lives well? Workers? Not at all. A small group of communists live well, while we are worse off than anyone else. We are unemployed as if we're strangers. Nowadays, all party members occupy good positions, receive high salaries, what's stopping them from living well and agitating among our kind, saying that comrades, this is your power, you should help each other, etc. Generally speaking, I can't bear looking at them. Earlier, there were no queues like today, when you stand for bread all day long and still might not get any. Before, at least we didn't starve, there was plenty of bread, but now life is miserable and sometimes we go hungry for several days. And yet they're telling us that equality and brotherhood must prevail, but where's the equality when our department heads – party members – receive 200-300 rubles, while workers earn only 30 rubles and live somewhere in a basement with their families, whereas communists occupy three or four rooms, that's how luxurious they live. No, there's no way we'll ever live well, we've suffered before and now there's no joy». (Biisk, b/r. GUNYOV).

«All communists are selfish people, they defend only their own interests, don't pay decent wages, provide everything for themselves, and fill our minds with nonsense. Take any communist out of them, put him in our shoes as unemployed, let him walk around here for six months, then he would speak differently because they've never been unemployed during the entire period of Soviet rule, haven't lived in bad conditions – that's why they find the current regime so great, they support it wholeheartedly, and live comfortably, while our brothers suffer». (N.Sibirsk).

«Soon we'll have to take up rifles and start beating communists because there's no more living with them and nothing good will come from them». (N.Sibirsk).

Antisemitism.

A partial spread of antisemitic tendencies among the unemployed due to dissatisfaction with their situation has been observed mainly in N.Sibirsk and Irkutsk cities during the reporting period.

In this case, particular attention deserves the following statement by unemployed PETELINA in the premises of the Irkutsk Big Labor among groups of unemployed individuals:

«We need to beat every Jew. At first, I supported Soviet power, but now I've realized that this government is Jewish, there are no honest communists, they're all self-seekers, thieves. I

endured it, but now my strength is gone and I'm not afraid of prison or anything, let them shoot me, I'll stop suffering».

The rest of the antisemitic judgments and conversations of the unemployed are similar to the following:

«In the past, Jews held good positions – in estates, various administrations – they oppressed our kind, and now it's exactly the same. Those who got promoted or became officials are Jews. In general, communists lack brains, which is why they trust cursed Jews so much, while our kind sit hungry year after year without seeing the light at the end of the tunnel». (N.Sibirsk.)

«You won't see a single Jewish unemployed person on job exchanges. They're all settled in warm places in the center, they don't want to come here, and if hundreds of Jews arrive here, none of them will go to the exchange, they'll all secure good jobs». (N. Sibirsk).

Discontent Among Unemployed Due to Malpractices at Job Exchanges.

Materials from the reporting period indicate abuses by some employees of the Irkutsk Job Exchange: PANNEVIN, SHEVCHENKO (Heads of Sections) and Secretary of Labour Protection LEPETISHEVA (all non-party members), who allow sending unemployed persons not according to queue order but based on personal discretion, arranging employment for acquaintances and anti-social elements. The commission established at the Job Exchange, consisting of unemployed individuals, either skillfully circumvents or itself indulges in favoritism in certain cases. Head of the Job Exchange ZOLOTUKHIN does not engage at all with issues related to assigning work to the unemployed, entrusting this task entirely to the aforementioned Section Heads.

These irregularities significantly affect the mood of the unemployed and cause sharp dissatisfaction and complaints against B.T. staff, characterized as follows:

«Nepotism and favoritism remain as strong as ever. The queue for job assignments is violated by the Job Exchange. Those who resigned later have already received jobs, while we keep waiting». (B/R TOLMACHEVA).

«The Job Exchange exists or doesn't exist since those working there get jobs through connections». (b/r GAVRONSKIY).

«Any criminal element and former people work, but we cannot wait for a job forever. Even if you manage to find one, you're not allowed in, while party members are given preferential treatment». (b/r SHEVCHENKO)

«There's chaos at the Job Exchange, and personal connections play the main role. They do it cleverly, leaving no room for criticism. To divert suspicion, they created a commission made up of unemployed individuals supposedly to check the correctness of job assignments, but who are these commission members: 1. PATENT – son of a tailor, works with his father. 2. PULEVSKI – landlord, not a union member, etc., who are these unemployed people? 3. ZORYATSKI – serves in the metalworkers' collective, etc., who are these unemployed people? It turns out that the Job Exchange formed a commission from the very people it needed, its own cronies. If someone took hold of this Job Exchange and shook it up, getting rid of half of its personnel». (B/R LAPTEV – locksmith).

June 1929

Deputy Chairman of the OGPU Special Department for South Caucasus Region

(GARIN)

No. Novosibirsk Chief of the INFO Department (LUPEKIN)

VERIFIED: AUTHORIZED OFFICER OF THE INFORMATION DEPARTMENT
(PAVLOV)¹

Conclusion

Thus, the report provides rich material for study. Based on it, it can be concluded that by mid-1929, the unemployed had developed an unfavorable attitude toward state institutions, including the ruling party, trade unions, labor exchanges, etc., and harshly criticized measures implemented in the country. Ideas of uprisings and struggles against Soviet rule emerged. These attitudes were widespread, with OGPU officers recording 307 instances of characteristic attacks against the ruling regime within just one month. The adverse circumstances faced by the unemployed, such as food shortages, lack of employment opportunities, low income, mandatory registration with labor exchanges marred by deficiencies, reforms led to various conflicts with labor exchange staff, clashes and fights with police officers, riots, and popular ideas of revolts against Soviet authority, along with calls for military action against communists.

Acknowledgments

I would like to express my gratitude to the editorial board and the reviewers for their academic support of our article.

Notes

1. Report on unemployment and the status of the unemployed in the Siberian region. State Archives of the Novosibirsk Region. Fond R-532, in. 1, f. 1513, pp. 35–45

References

- Kekalova L. *Elimination of Unemployment in Siberia (1922–1930)*. Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. Novosibirsk. 1984. 222 p.
- Potapova N. Unemployment in the USSR in the 1920s: Ideological Doctrine and Economic Reality. *Historical courier*. 2021. No.6(20), pp.134–141.
- Rogachevskaya L. *Elimination of unemployment in the USSR 1917–1930*. Moscow: Nauka. 1973. 382 p.
- The National Economy of the USSR for 70 Years: Jubilee Statistical Yearbook. In: *USSR State Statistics Committee*. Moscow: Finance and Statisticia. 1987. 766 p.
- «Top Secret»: *Lubyanka to Stalin on the situation in the country (1922–1934)*. Vol. 1, 1922–1923. Part 2. Moscow: IRI RAN. 2001. 1093 p.

Information about the author

Natalia A. Potapova – candidate of Historical Sciences, Research Fellow, Institute of History, Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Nikolaeva St., 8, Russia; Associate Professor;

Department of Theory and History of State and Law, Novosibirsk State University of Economics and Management (NSUEM), Kamenskaya St., 52/1, 630099, Novosibirsk, Russia, <https://orcid.org/0000-0001-8562-0310>, skna17talya@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Наталья Анатольевна Потапова – тарих ғылымдарының кандидаты, Ресей Ғылым академиясының Сібір бөлімшесі Тарих институтының ғылыми қызметкері, 630090, Новосибирск қ., Николаев көш., 8, Ресей; Новосибирск мемлекеттік экономика және менеджмент университетінің (НМУЭМ) мемлекет және құқық теориясы мен тарихы кафедрасының доценті, Каменская көш., 52/1, 630099, Новосибирск, Ресей, <https://orcid.org/0000-0001-8562-0310>, skna17talya@mail.ru

Сведения об авторах

Наталья Анатольевна Потапова – кандидат исторических наук, научный сотрудник Института истории Сибирского отделения Российской академии наук, Новосибирск, ул. Николаева, 8, Россия; доцент кафедры теории и истории государства и права Новосибирского государственного университета экономики и управления (НГУЭУ), ул. Каменская, 52/1, 630099, Новосибирск, Россия, <https://orcid.org/0000-0001-8562-0310>, skna17talya@mail.ru

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Received by the editorial board: 27.07.2025

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 27.09.2025

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 30.10.2025

Научная статья / Research Article

МРНТИ / IRSTI 03.20.00

<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-91-110>

Uprisings and protests of people in 1928-1932 in Kazakhstan

T. Allaniyazov

Zhezkazgan Baikonurov University, Zhezkazgan, Kazakhstan

 klia56@mail.ru

Abstract. This paper aims to study the history of uprisings and protests by the people of Kazakhstan that took place between 1928 and 1932. The objective of this scientific work is to identify the stages, numbers, dynamics, and forms of resistance, as well as to determine the driving forces, goals, and nature of uprisings and protests, and the number of participants. The relevance and novelty of the study are reflected in the in-depth critical analysis of documentary sources, most of which are being introduced into scientific circulation for the first time, in the presentation of updated statistics on uprisings and protests of people, the number of participants, as well as data on the number of repressed uprisings and protests participants. The results of the study demonstrated that the policy of the Soviet government and the state, which had been implemented in the period from 1928 to 1932, aggravated the socio-political contradictions between the government and various social strata and groups, which led to large-scale public uprisings and protests. In terms of content, they were: a) armed uprisings that led to military clashes with troops and communist detachments; b) armed migrations, accompanied by fierce military actions with OGPU forces and border troops; c) peaceful actions, expressed in opposition to the economic and political campaigns of the authorities and accompanied by demands for the abolition of grain and livestock procurement, attacks on Soyuzmyaso (Meat depot) bases, taking back socialized livestock, and the theft of grain from barns. All armed uprisings were suppressed most brutally, and their participants were subjected to criminal prosecution and large-scale repression. In the process of an in-depth study of documents and materials, data was revealed that in 1929-1931, there were not 372 unarmed uprisings, but 399 uprisings. Considering over 120 mass struggles that took place in the first half of 1932 due to food shortages, the total number of public uprisings and protests for 1928-1932 amounted to 545, including twenty-six armed actions in which more than one hundred thousand people took part. The total number of mass upheavals and folk-quakes, both armed and unarmed, included migrations, the activities of "counter-revolutionary" organizations and groups, and the actions of "gangs." Declassification of the CDA (Classified documents archives), concentrated in the SA of the RK, access to classified materials, contained in the SSA of KNB of the RK, will provide an opportunity for a thorough study of the entire set of a significant volume of materials on the history of the "gang movement" in late 1931 - 1932. This will allow us to separate protest movements from the actions of "gangs" that had either a criminal or criminal-political overtone and to expand the chronological framework of the protest movement up to and including 1932. It is necessary to develop the problem of qualifying "bandit migrations" beyond the borders of residence or abroad, which were one of the forms of protest of Kazakh Sharua (peasantry) against the agrarian policy of the Soviet government.

Keywords: Kazakhstan; popular uprisings; protests; causes; nature; stages; number; composition; weapons; tactics; repression

For citation: Allaniyazov T. Uprisings and protests of people in 1928-1932 in Kazakhstan. *Gumilyov Journal of History*. 2025. T.153, no.4, pp.91-110. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-91-110>

Народные восстания и протесты 1928-1932 гг. в Казахстане

Т. Алланиязов

Жезказганский университет имени О.А. Байконурова, Жезказган, Казахстан

Аннотация. Целью статьи является исследование истории народных восстаний и протестов, имевших место в Казахстане в период с 1928 по 1932 годы. Задача научной работы – выявить этапы, численность, динамику и формы сопротивления, а также обозначить движущие силы, цели и характер восстаний и протестов, численность их участников. Актуальность и новизна исследования отражены в углубленном критическом анализе документальных источников, большая часть которых впервые вводятся в научный оборот, в представлении обновленной статистики народных восстаний и протестов, численности их участников, а также данных о количестве репрессированных участников восстаний и протестов. Результаты исследования продемонстрировали, что политика советской власти и государства, осуществленная в период с 1928 по 1932 годы, привела к кризисной ситуации. Обострению социально-политических противоречий между властью и различными социальными слоями и группами способствовали ликвидация байских и зажиточных хозяйств, насильственная коллективизация, налоговый пресс, заготовительные кампании, обусловившие продовольственные затруднения и голод в широких масштабах, а также антирелигиозные мероприятия, вылившиеся в разрушение и закрытие мечетей, церквей, в репрессии против служителей культа. В совокупности все это привело к масштабным народным восстаниям и протестам. По содержанию они представляли собой: а) вооружённые выступления, проходившие под лозунгом свержения советской власти, руководимые повстанческими центрами, заключавшиеся в нападениях на райцентры, сопровождались разгоном аульных Советов, попытками расширения территории, охваченной выступлением, сопротивлением властям в виде активных боевых столкновений с войсками и коммунистическими отрядами; б) вооружённые откочёвки, сопровождавшиеся ожесточёнными боевыми действиями с войсками ОГПУ и погранвойсками; в) акции мирного характера, выражавшиеся в противодействии хозяйственно-политическим кампаниям властей и сопровождавшиеся требованиями отмены заготовок хлеба и скота, нападениями на базы «Союзмясо», разбором обобществлённого скота, расхищением хлеба из амбаров. Все вооружённые выступления были подавлены самым жестоким образом, а их участники подверглись уголовному преследованию и масштабным репрессиям. В процессе углубленного изучения документов и материалов были выявлены данные о том, что в 1929-1931 годы произошло не 372 выступления невооружённого характера, а 399 выступлений. С учётом свыше 120 массовых выступлений, состоявшихся в первой половине 1932 года на почве продовольственных затруднений, общая численность народных восстаний и протестов за 1928-1932 годы составила 545, в том числе 26 вооружённых выступлений в которых приняли участие более 100 тысяч человек. К общему числу массовых выступлений как вооружённых, так и невооружённых отнесены откочёвки, деятельность «контрреволюционных» организаций и групп, действия «банд». Рассекречивание АСД, сосредоточенных в АП РК, доступ к закрытым материалам, содержащимся в СГА КНБ РК, даст

возможность досконального изучения всей совокупности значительного объёма материалов по истории «банддвижения» в конце 1931-1932 годов. Это позволит отделить протестные движения от действий «банд», имевших либо криминальную окраску, либо криминально-политическую окраску, и расширить хронологические рамки протестного движения до 1932 года включительно. Необходима разработка проблемы квалификации «бандоткочёвок» за пределы проживания или за рубеж, которые являлись одной из форм протеста казахских шаруа против аграрной политики советской власти.

Ключевые слова: Казахстан; народные восстания; протесты; причины; характер; этапы; численность; состав; вооружение; тактика; репрессии

Для цитирования: Алланиязов Т. Народные восстания и протесты 1928-1932 гг. в Казахстане. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.153, no.4, с.91-110. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-91-110>

Қазақстандағы 1928-1932 жж. халық көтерілістері мен наразылықтары

Т. Алланиязов

Ө.А. Байқоңыров атындағы Жезқазған университеті, Жезқазған, Қазақстан

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – 1928-1932 жылдар аралығында Қазақстанда орын алған халық көтерілістері мен наразылықтарының тарихын зерттеу. Ғылыми жұмыстың міндеті – қарсылықтың кезеңдерін, санын, динамикасы мен формаларын анықтау, сондай-ақ көтерілістер мен наразылықтардың қозғаушы күштерін, мақсаты мен сипатын, олардың қатысушыларының санын анықтау. Зерттеудің өзектілігі мен жаңалығы көпшілігі ғылыми айналымға алғаш рет енгізіліп отырған құжаттық дереккөздердің сыни тұрғыда терең талдануында, халықтық көтерілістер мен наразылықтардың статистикасы, олардың қатысушыларының саны, сондай-ақ көтерілістер мен наразылықтарға репрессияланған қатысушылардың саны туралы деректердің жаңартылып ұсынылуында. Зерттеу нәтижелері Кеңес билігі мен мемлекетінің 1928-1932 жылдар аралығында жүзеге асырған саясаты билік пен әртүрлі әлеуметтік топтар арасындағы әлеуметтік-саяси қайшылықтарды күшейтіп, ауқымды халықтық көтерілістер мен наразылықтарға әкеп соқтырғанын көрсетті. Мазмұны бойынша олар: а) әскерилер және коммунистік отрядтар арасындағы әскери қақтығыстарға әкеп соқтырған қарулы ереуілдер; б) Біріккен мемлекеттік саяси басқарма әскерлерінің және шекара әскерлерінің қатаң әскери қимылдарымен сүйемелденген қарулы түрде мәжбүрлеп қоныс аударулар; в) нан мен мал дайындаудан бас тарту, «Союзмясо» базаларына шабуыл жасау, қоғамдық малды талан-таражға салу, қоймалардан нан ұрлау, сияқты әрекеттер арқылы биліктің шаруашылық-саяси науқандарына қарсылық көрсеткен бейбіт сипаттағы акциялар. Барлық қарулы бас көтерулер ең қатал түрде басылды, ал олардың қатысушылары қылмыстық құдалауға және жаппай қуғын-сүргінге ұшырады. Құжаттар мен материалдарды мұқият зерттеу барысында 1929-1931 жылдары қарусыз қарсылықтың саны 372 емес, 399 болғаны туралы деректер анықталды. 1932 жылдың бірінші жартыжылдығында азық-түлік тапшылығына қарсы өткен 120-дан астам жаппай қарсылықты ескерсек, 1928-1932 жылдардағы халық көтерілістері мен наразылықтарының жалпы саны 545 құрады, оның ішінде 26-сы қарулы қақтығыс болып, оған 100 мыңнан астам

адам қатысты. Қарулы да, қарусыз да жаппай қарсылықтардың жалпы санына мәжбүрлі қоныс аударулар, «контрреволюциялық» ұйымдар мен топтардың қызметі, «бандалардың» әрекеттері жатқызылды. ҚР ПА-да шоғырланған АТЖ-ны құпиясыздандыру, ҚР ҰҚК АМА-де сақталған жабық материалдарға қол жеткізу 1931-1932 жылдардың соңындағы «бандалық қозғалыстың» тарихы бойынша материалдардың едәуір көлемінің барлық жиынтығын мұқият зерделеуге мүмкіндік береді. Бұл наразылық қозғалыстарын қылмыстық бояуы немесе қылмыстық-саяси бояуы бар «бандалардың» әрекеттерінен ажыратуға және наразылық қозғалысының хронологиялық шеңберін 1932 жылға дейін кеңейтуге мүмкіндік береді. Қазақ шаруасының Кеңес өкіметінің аграрлық саясатына қарсы наразылығының бір түрі болып табылатын «бандалық қөшіқон» жіктемесі мәселесін тұрғылықты жерінен тыс немесе шетелде зерделеу қажет.

Түйін сөздер: Қазақстан; халық көтерілістері; наразылықтары; себептер; мінез; кезеңдер; сан; құрам; қарулану; тактика; репрессиялар

Введение

Конец 1920-х – начало 1930-х годов – один из наиболее драматичных этапов отечественной истории. В эти годы, когда осуществлялась силовая модернизация традиционного казахского общества за счёт принуждения к оседлости на принципах крепостничества, произошли открытые протесты в виде террористических акций в отношении представителей власти и советско-партийного актива, поджогов колхозного и совхозного имущества и отравления скота, противодействия хлебозаготовительным мероприятиям, выступлений бедноты в защиту баев и кулаков, вооруженных выступлений, откочёвок и др. Данное сопротивление охватило всю республику. В 1928-1932 годах имели место более 545 выступлений, в том числе 26 вооружённых, в которых участвовало более 127 тысяч человек. Все выступления были подавлены подразделениями РККА, войск Объединенного государственного-политического управления (ОГПУ) и коммунистических отрядов самым жестоким образом. За участие в движении несколько тысяч человек были осуждены, сотни расстреляны.

Материалы и методы

Материалом исследования послужили как опубликованные, так и неопубликованные источники. К числу первых относятся документы, представленные в сборниках: «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939», «Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939», «Ашаршылық. Голод. 1928-1934». Для написания работы привлечены архивные материалы, хранящиеся в АП РК (Архив президента Республики Казахстан), СГА КНБ РК (Специальный государственный архив Комитета национальной безопасности Республики Казахстан), РГАСПИ (Российский государственный архив социально-политической истории), РГВА (Российский государственный военный архив) и АЖК РК (Архив Жокаргы Кенеса Республики Каракалпакстан), большая часть которых впервые вводятся в научный оборот.

Методологической основой исследования является диалектико-материалистический метод познания историко-социальных явлений. В статье применены методы системного

анализа всей совокупности источников, а также принципы историзма и объективности, количественный, проблемно-хронологический и компаративистский методы, которые в своей совокупности позволили представить обобщенную картину истории народных восстаний и протестов в 1928-1932 гг.

Литературный обзор

В историографии проблемы имеются работы как отечественных (Омарбеков 1994, 1997, 2018; Алдажуманов 1998; Алланиязов 1999; Алланиязов, Таукенов 2001, 2009; Жанбосинова 2018; Жумагулов 2021; Хайдаров 2022; Стамшалов 2023), так и зарубежных исследователей (Охайон 2006; Киндлер 2017; Пианчола 2020), посвященных истории народных восстаний и протестов 1928-1932 гг. Неоднозначные по целям и задачам, разноплановые по характеру и содержанию, различные по концептуальным основаниям, эти работы самым существенным образом углубили научные представления по широкому ряду аспектов истории народных восстаний и протестов в 1928-1932 гг. Вместе с тем сохраняется потребность в обобщении и систематизации ключевых достижений историографии проблемы, уточнении и конкретизации статистических данных о количестве народных восстаний и протестов, численности их участников, масштабах репрессий.

Результаты

Политика советской власти и государства, осуществлённая в период с 1928 по 1932 годы, привела к кризисной ситуации. Обострению социально-политических противоречий между властью и различными социальными слоями и группами способствовали ликвидация байских и зажиточных хозяйств, насильственная коллективизация, налоговый пресс, заготовительные кампании, обусловившие продовольственные затруднения и голод в широких масштабах, а также антирелигиозные мероприятия, вылившиеся в разрушение и закрытие мечетей, церквей, в репрессии против служителей культа. В совокупности всё это привело к масштабным народным восстаниям и протестам.

В Казахстане народные восстания и протесты в своем развитии имеют несколько этапов, различающихся между собой содержанием, характером и направленностью. По форме народные восстания и протесты были как мирными, так и вооружёнными. По содержанию они представляли собой: а) вооружённые выступления, проходившие под лозунгом свержения Советской власти, руководимые повстанческими центрами, заключавшиеся в нападениях на райцентры, сопровождались разгоном аульных советов, попытками расширения территории, охваченной выступлением, сопротивлением властям в виде активных боевых столкновений с войсками и коммунистическими отрядами; б) вооруженные откочёвки, сопровождавшиеся ожесточенными боевыми действиями с войсками ОГПУ и погранвойсками; в) акции мирного характера, выражавшиеся в противодействии хозяйственно-политическим кампаниям властей и сопровождавшиеся требованиями отмены заготовок хлеба и скота, нападениями на базы «Союзмясо», разбором обобществлённого скота, расхищением хлеба из амбаров и др.

Протестные выступления в Казахстане имеют своё начало с весны 1928 года, с восстания в казачьей станице Аралтобе Когалинской волости Талдыкорганского уезда Жетысу 18-24 апреля 1928 года, так называемое Аралтюбинское восстание ([Стамшалов 2023:69-94](#)).

Протестные выступления по Казахстану проявлялись в различных формах и видах. За период с апреля по 15 июля 1929 года информационный отдел Полномочного представительства ОГПУ (ПП ОГПУ) в Казахстане зафиксировал 527 антисоветских проявлений по республике, за исключением Гурьевского, Кзыл-Ординского и Каркаралинского округов. В их числе: противодействия хлебозаготовительным мероприятиям – 115, злостная агитация – 180, угрозы – 69, избиения – 28, покушения на убийство и расправу – 7/42, убийство – 11, поджоги – 13, политхулиганство – 14, распространение листовок – 19, выступления бедноты в защиту кулачества – 22, забастовки рабочих – 3, банды – 4. По округам количество антисоветских проявлений распределялись следующим образом: Семипалатинский – 203, Павлодарский – 22, Петропавловский – 61, Акмолинский – 58, Кустанайский – 48, Актюбинский – 26, Уральский – 56, Сыр-Дарьинский – 25, Каракалпакская автономная область (КАО) – 8¹.

С июля по 4 ноября 1929 года было зафиксировано 11 массовых выступлений, в том числе 1 вооружённое выступление, а также 48 террористических проявлений, в том числе: убийства – 4, ранения – 6, поджоги – 7, покушения – 9, избиения – 20, имущественное вредительство – 2 ([Трагедия советской деревни 1999: 743-744](#)).

В «Справке об антисоветских проявлениях в Казахстане за 1929 – 1930 – 1931 годы» в 1929 г. зафиксировано 143 теракта в отношении представителей власти и советско-партийного актива, а также 17 случаев поджогов колхозного и совхозного имущества и отравления скота².

Следовательно, общая численность антисоветских проявлений в период с апреля по ноябрь 1929 г. составила 575. К этим проявлениям следует присовокупить 10 массовых выступлений и 3 вооружённых выступления – Тахтакупырское (КАО), Бостандыкское и Батпаккаринское (сентябрь 1929 г.)³.

В 1930 г. формой сопротивления крестьянства против политики насильственной коллективизации и раскулачивания явился физический и имущественный террор, направленный против партийно-советского актива и колхозов. Органами ОГПУ было зарегистрировано 332 факта террора ([Трагедия советской деревни 2000: 801](#)).

С февраля 1930 г. народные восстания и протесты приобретают широкий размах и повсеместный характер. В том числе: восстание в Сузакском, Сары-Суйском, Чаяновском и Таласском районах бывшего Сырдарьинского округа (февраль 1930 г.); Иргизское (Актюбинский округ) и Джетыгаринское (Кустанайский округ) выступления (март 1930 г.); выступление в Кармакчинском районе (Кзыл-Ординский округ, март – апрель 1930 г.); повстанческое движение на территории Приаральских Каракумов (Казалинский и Кармакчинский районы Кзыл-Ординского округа, март – апрель 1930 г.); повстанческое движение в Биен-Аксуйском и Саркандском районах (Алма-Атинский округ, февраль – апрель 1930 г.); выступление в Балхашском и Чокпарском районах (Алма-Атинский округ, апрель 1930 г.); выступление в Катон-Карагайском, Зыряновском и частично в Усть-Каменогорском и Кокпектинском районах (Семипалатинский округ, февраль – март 1930 г.); выступление в песках Каракум (Казалинский район Кзыл-Ординского округа, август 1930 г.)⁴.

В 1931 г. имели место 178 терактов и 68 поджогов колхозного и совхозного имущества⁵.

На февраль – октябрь 1931 г. приходится следующий этап вооружённых выступлений, когда активное противодействие властям было оказано населением Абралинского, Чингистауского, Чубартауского, Кокпектинского, Жарминского и Коунрадского районов Семипалатинского округа (февраль – март). Имели место выступления в Жангалинском районе (Уральский округ, март), в Кызыл-Кумском районе (Сыр-Дарьинский округ, март); повстанческое движение в Мангыстауском, Табынском и Жилокосинском районах (Гурьевский округ, апрель – сентябрь); выступление в Карсакпайском районе (Кзыл-Ординский округ, июнь); выступления в Кастекском и Курдайском районах (Алма-Атинский и Джамбульский округа, июнь – октябрь); в сентябре – октябре состоялись выступления в Таласском и Арысском районах Сыр-Дарьинского округа⁶.

К протестным движениям относятся и «бандоткочёвки» за пределы проживания или за рубеж, которые являлись одной из форм протеста казахских шаруа против аграрной политики советской власти. В сводных и обобщающих документах и материалах ПП ОГПУ в Казахстане откочёвки рассматриваются отдельно от вооружённых «бандвыступлений». При этом отмечается, что «откочёвки иногда принимали форму, граничащую с вооружённым выступлением против Советской власти с оказанием сопротивления при задержании откочёвок»⁷.

Точных данных о количестве откочёвок документы ПП ОГПУ в Казахстане и СПО ОГПУ СССР не содержат. Имеются лишь неполные сведения о количестве и составе хозяйств, откочевавших за пределы Казахстана или за рубеж. Так, в 1930 г. откочёвочным движением было охвачено 34977 хозяйств. В 1931 г. (по неполным данным) откочевало 45000 хозяйств. Приведенные данные касаются всех откочёвок – как внутри КАССР, так и в соседние среднеазиатские республики и за рубеж.

Особое место занимали откочёвки из приграничных районов в Китай. Так, в 1929 г. откочевало 416 хозяйств (1845 человек), в 1930 г. – 3478 хозяйств (8440 человек), в 1931 г. (с 1 января по 1 мая) – 2009 хозяйств (с неустановленным числом человек)⁸. По другим данным, за 1931 г. в Китай ушло до 40 тысяч хозяйств, в районы Средней Волги откочевало до 50 тысяч человек, в Западную Сибирь – 16 тысяч хозяйств, в Среднюю Азию – 12 тысяч хозяйств, в Таджикистан – 1 тысяча хозяйств ([Трагедия советской деревни 2001: 336](#)).

Откочёвки, осуществлявшиеся под вооружённым прикрытием, являются самостоятельным видом массовых выступлений. Таким образом, к общему числу массовых выступлений как вооружённых, так и невооружённых следует отнести и откочёвки, количество которых не поддаётся точному определению.

В состав протестных движений следует отнести и действия «банд». В Казахстане в 1929 г. действовала 31 «банда», с количеством участников в них 351 человек, в том числе в приграничных районах – 29 «банд» (293 человека). В 1930 г. насчитывалось 85 «банд» (1925 человек), в том числе в приграничных районах – 52 «банды» (1048 человек). В 1931 г. отмечено 80 «банд» (3192 человек), в том числе в приграничных районах – 41 «банда» (1103 человека)⁹. Всего в течение 1929 – 1931 гг. действовало 196 «бандгрупп» с общим количеством участников 5468 человек.

В 1932 г. наблюдается рост числа «бандгрупп». Так, по состоянию на 14 июля 1932 г. только в приграничных районах Казахстана действовало 25 «банд» (900 человек)¹⁰.

Всего по Казахстану на 15 июля 1932 г. действовало 45 «банд» (1381 человек)¹¹. На 1 октября 1932 года состояло на учёте 46 «банд», вновь было выявлено 48 «банд»¹². На 1 ноября 1932 г. на учёте состояло 55 «банд», вновь была выявлена 21 «банда»¹³. К концу 1932 г. в Казахстане наблюдается тенденция снижения количества «бандформирований». Так, на 1 января 1933 г. было ликвидировано 19 «банд», на учёте состояло 11 банд с общим количеством участников 116 человек¹⁴. Всего в 1932 г. действовало до сотни «бандформирований», в составе которых участвовало порядка 1500 человек.

В целом за 1929 – 1932 гг. в Казахстане действовало около 300 «бандформирований» с общим количеством участников примерно 7000 человек.

Ещё одной формой протестного движения в Казахстане являлась деятельность различного рода «контрреволюционных» организаций и групп. О количестве этих групп можно судить по следующим данным: ликвидировано организаций и групп, изъято участников: 1929 г. – 647 (2468), 1930 г. – 625 (1833), 1931 г. по 1 декабря – 729 (5587). Итого – 2001 (9906)¹⁵.

Имели место и действия отдельных граждан, активно выступавших против хозполиткампаний посредством различных форм и методов: устная и письменная агитация, теракты в отношении представителей партийно-советского актива, уничтожение колхозного и совхозного имущества и др. Количество арестованных в связи с хозполиткампаниями, так называемых «одиночек», составило: в 1929 г. – 3902 человека, в 1930 г. – 2555 человек, в 1931 г. по 1 декабря – 3939 человек. Итого – 10396 человек¹⁶.

Вопрос о движущих силах является ключевым для понимания социальной сущности народных восстаний и протестов. О том, что крестьянские выступления носили массовый характер, признавали сами руководители республики. Так, в докладной записке (февраль 1930 г.) уполномоченного Казкрайкома ВКП(б) Л.А. Идельсона «О положении в Сузакском районе» отмечалось широкое участие в выступлении бедняцко-середняцких масс¹⁷. Об участии широких слоёв населения аула в повстанческом движении в Тахтакупыре, Бостандыке, Батпаккаре, Сузаке, Иргизе, Сарканде и Приаральских Каракумах сообщалось и в докладной записке Ф.И. Голощекина в ЦК ВКП(б) от 24 апреля 1930 года¹⁸.

Признавая то обстоятельство, что часть трудового населения в лице бедняков и середняков принимала активное участие в вооружённых выступлениях, авторы докладных записок основной акцент делали на участие в них баев и духовенства.

Какие именно социальные слои и группы казахского аула принимали активное участие в вооружённых выступлениях? На этот вопрос в указанных выше документах также дан чёткий ответ: баи, муллы, ишаны, середняки и бедняки, то есть представители практически всех социальных слоёв и групп казахского аула.

В создаваемых в ходе вооружённого противодействия политике советской власти повстанческих отрядах основное ядро составляли представители байства и ишанства. Они же, за некоторыми исключениями, и возглавляли вооружённые отряды. Это объясняется следующими причинами.

Во-первых, баи и ишаны являлись теми слоями населения, чьи экономические интересы и социальные позиции пострадали в наибольшей степени в результате политики «Малого Октября» и насильственной коллективизации. Если баи лишались основы своего благополучия в результате конфискации скота и иного имущества, то представители мусульманского духовенства в лице мулл и ишанов изначально поддерживали баев в

их стремлении выступить с оружием в руках из-за резко антирелигиозной политики советской власти.

Во-вторых, в силу своего ключевого положения в социальной иерархии казахского традиционного общества баи обладали высоким авторитетом и влиянием среди кочевого аульного населения. Что касается авторитета и влияния представителей мусульманского духовенства в казахском ауле, то они, в силу широкого (особенно в южных районах Казахстана) распространения среди трудового населения религии ислама, были практически безусловны и непререкаемы.

В-третьих, как байство, так и ишанство в процессе организации вооружённого противодействия и вовлечения как можно более широких масс трудового населения казахского аула и, прежде всего, низших его прослоек были взаимосвязаны и действовали сообща. Это взаимодействие было обусловлено не столько тем, что они являлись представителями близких по социальному положению прослоек, сколько тем, что каждый из них широко использовал социальный и религиозный статус своего партнёра. Так, байство широко использовало представителей духовенства в своих рядах, равно как и лозунги исламского содержания, которые были весьма действенным инструментом для привлечения на свою сторону широких масс трудового населения казахского аула.

Активное участие в народных протестах и восстаниях принимали и представители различных профессиональных групп – служащих, аульных активистов, партийных и советских работников низового звена, милиционеров, учителей, торговцев, а также деклассированных элементов и лиц, изгнанных из партийных и советских органов¹⁹.

При характеристике социальной базы народных протестов и восстаний следует учитывать и региональную специфику. Так, в земледельческих районах Казахстана, в частности, в Сыр-Дарьинском округе и в КАО, основной контингент повстанцев составляли дехкане-земледельцы, в ряде районов Западного и Восточного Казахстана – крестьяне русских сёл и казачьих станиц, а в сугубо кочевых и полукочевых районах Казахстана – кочевники-скотоводы.

Касаясь национального состава участников народных протестов и восстаний, отметим следующее. В районах, населённых преимущественно казахами, национальный состав повстанцев был чисто казахским. В ряде районов, населённых, помимо казахов, представителями других среднеазиатских народов – узбеками, таджиками, киргизами – в составе участников народных протестов и восстаний наряду с казахами были узбеки (Сарысулский и Бостандыкский районы), таджики, узбеки и киргизы (Бостандыкский район). В Тахтакупырском районе участники вооружённого выступления были представлены преимущественно каракалпаками и незначительно казахами. В Усть-Каменогорском, Зыряновском и Самарском районах Восточного Казахстана в вооружённых выступлениях активно участвовали русские крестьяне – потомки переселенцев из центральных губерний царской России. Активность в боевых действиях восставших в Саркандском районе казахов проявляли русские крестьяне сёл и казачьих станиц. Аналогичным был состав действовавших на территории ряда районов Актюбинского, Акмолинского и Павлодарского округов повстанческих групп. В Казалинском районе среди восставших казахов активно действовали русские из числа бывших белогвардейцев.

Характерно, что межэтнические противоречия не являлись препятствием к объединению представителей различных национальностей для совместной борьбы против советской власти. Это было вызвано тем, что осуществляемый властями комплекс мероприятий, связанных с насильственной коллективизацией, носил сугубо социально-классовый характер и вёл к разорению крестьян без различия национальности и вероисповедования.

Таким образом, национальный состав участников народных протестов и восстаний был либо мононациональным – казахи, либо интернациональным – казахи и узбеки, казахи и русские, узбеки, таджики и киргизы, каракалпаки и туркмены.

Что касается численности участников народных восстаний и протестов, то здесь следует различать общее количество людей, выступивших на стороне повстанцев или поддержавших их, и численность собственно боевых повстанческих формирований. В первом случае следует иметь в виду, что общая численность участников массовых выступлений колебалась от нескольких сотен до десятков тысяч. Так, если в Тахтакупыре и Бостандыке активное участие в событиях принимали от 200 до 300 человек, то в повстанческом движении на Мангышлаке и в Приаральских Каракумах с учётом семей – от 10 до 20 тысяч человек. Во втором случае численность боевых формирований, непосредственно участвовавших в военных действиях, колебалась от 30 – 35 до 300 – 500 человек.

Для понимания сущности народных протестов и восстаний важное значение имеет вопрос об их политико-идеологическом характере.

В оперативных сводках и отчётах, представленных ПП ОГПУ в Казкрайком и в ОГПУ СССР, в материалах заседаний бюро Казкрайкома и докладных записках Ф.И. Голощекина в адрес ЦК ВКП(б) отсутствуют какие-либо чёткие оценки и формулировки относительно характера и существа идеологии народных протестов и восстаний. Вместе с тем, практически во всех документах делается акцент на определение характера вооружённых выступлений как «контрреволюционных», «антисоветских». При этом приводятся лозунги, которые использовались лидерами повстанческих движений. Анализ сути этих лозунгов даёт возможность определить, во-первых, политическую направленность и идеологию народных протестов и восстаний, во-вторых, какими приёмами и методами пользовались организаторы и руководители народных протестов и восстаний при вербовке своих сторонников.

В основном повстанческое движение организовывалось под лозунгами борьбы с советской властью, «борьбы за ханство», «за казахскую власть», «газават» (священная борьба против иноверцев), против русских, против налога, государственных заготовок и коллективизации, отмены советских законов против баев. В содержании лозунгов имелись и региональные различия. Например, организующим лозунгом в Сузакском восстании был религиозный – «Во имя ислама». ». В Тахтакупыре помимо лозунга «Газават», активно призывали к необходимости борьбы против батраков, коммунистов и казахов²⁰. Последнее было вызвано наличием значительного числа представителей казахского этноса в областных и районных организациях. Восставшие в Усть-Каменогорском районе провозгласили лозунги – «Свержение советской власти», «Образование независимого Сибирского государства во главе с крестьянской властью», «Долой пятилетку и колхозы»²¹. В Балхашском, Чокпарском, Жангалинском, Кызыл-

Кумском, Таласском и Арысском районах в ходе вооружённых выступлений лозунги политико-идеологического характера не выдвигались, а ставились лишь требования отмены скотозаготовок, снабжения голодного населения хлебом²². Выступления в Мангистауском, Табынском и Жилокосинском районах проходили под лозунгом «Мусульмане, объединяйтесь против русских и большевиков»²³.

Резюмируя вышесказанное, отметим, что идеологией народных протестов и восстаний 1928 – 1932 гг. в Казахстане было противодействие народных масс репрессивной политике советского государства, и эта идеология, как и сами протесты и выступления, носила ярко выраженный антисоветский характер. Это и обусловило жесточайшее отношение советской власти к народным протестам и восстаниям как в ходе их вооружённого подавления, так и в процессе репрессий в отношении руководителей и активных участников событий.

Организаторы и руководители народных протестов и восстаний использовали определённый комплекс агитационных методов и приёмов, рассчитанных на привлечение в число своих сторонников как можно большего числа населения. Практически все лидеры использовали в своей борьбе устную пропаганду. Осуществляя «политическую» работу, организуя сходы, проводя митинги, собрания и совещания, руководители народных протестов и восстаний в выгодном для себя свете «провокационно» разъясняли мероприятия советской власти, разжигали возникающее на почве перегибов и искривлений недовольство. Так, повстанцы Мукантая Саметова (Кустанайский округ) провели несколько митингов в аулах, на которых призывали к восстанию против советской власти (*Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД* 2003:322). Действенным способом вовлечения широких масс в повстанческое движение являлось распространение провокационных слухов о якобы начавшихся восстаниях и свержении советской власти в соседних районах, о движении иностранных войск, приходе из-за границы видных «контрреволюционных» деятелей и вождей, активно боровшихся с советской властью. Так, байство и духовенство ряда районов КАО распространяло слухи о скором приходе Джунаид-хана, росте басмачества в Ташаузском (Туркменская ССР) и Хорезмском (Узбекская ССР) округах²⁴. В Батпакаринском районе накануне выступления 1 ноября 1929 г. на байском совещании один из руководителей выступления заявил о том, что «по всему Советскому Союзу начались вооружённые выступления, в большинстве городов уже совершены перевороты, свергнута Советская власть и призвал немедленно начать восстание»²⁵.

Идеологи и организаторы вооружённого восстания в Сузаке заявляли: «Советской власти повсеместно приходит конец. По всей стране идут восстания. К нам на помощь придут войска из Афганистана. Советская власть пала не только в Средней Азии, но даже рядом, в Туркестане и Чимкенте, она уже свергнута. Действуйте беспощадно!»²⁶.

В силу разновременности по срокам возникновения, разбросанности по территории, а также неоднородности по целям, характеру и содержанию народные восстания и протесты не смогли стать чем-то единым целым в военно-политическом отношении из-за отсутствия единого лидера или политической организации, которые оказались бы способны синхронизировать или скоординировать эти выступления и возглавить их. Каких-либо попыток придать народным движениям хотя бы подобие организационного единства не было. Влияние на массы бывших деятелей «Алаш-

Орды» было очень слабым из-за их ареста. Значительная часть трудового населения аула, не говоря уже о городском населении, занимала в лучшем случае нейтральную, выжидательную позицию.

В результате консервативные силы в лице определённого числа представителей традиционной племенной аристократии, байства и духовенства и возглавляемая ими часть бедняцко-середняцкой массы в конечном итоге потерпели закономерное военно-политическое поражение.

Однако решающими факторами, сломившими народное сопротивление, явились меры военного характера, направленные на разгром восставших, жестокие репрессивные акции против участников вооружённых выступлений и разразившийся голод.

В системе подавления народных восстаний и протестов, осуществлявшихся мерами политического, военного, внесудебного и судебного характера, руководящая и направляющая роль принадлежала Казкрайкому ВКП(б). В этой системе ПП ОГПУ в Казахстане, его структурные подразделения на местах, войска ОГПУ, части и подразделения ПриВО и САВО, коммунистические отряды, осуществлявшие следственные мероприятия оперативные сотрудники, тройки внесудебной расправы, выездные сессии Верховного суда КАССР, расстрельные команды при окружных отделах и комендатуре центрального аппарата ПП ОГПУ, концлагеря, спецкомендатуры в местах ссылки и спецпоселений являлись лишь действенными инструментами репрессивного механизма.

Главным и основным инструментом подавления вооружённого сопротивления казахских шаруа в рассматриваемый период являлись ПП ОГПУ в Казахстане и его подразделения на местах.

Состав сил подавления, которые, будучи объединённые под общим командованием из числа руководящих работников ПП ОГПУ (Альшанский А., Белоногов А., Бак С., Журавлев В., Логачев Л., Никольский В., Рогозин М. и др.), противостояли разрозненным отрядам повстанцев, выглядел следующим образом. 1) Кавалерийский эскадрон, стрелковая рота и сводная конно-горная батарея 76 мм орудий Объединенной среднеазиатской военной школы, Киргизский национальный кавалерийский эскадрон²⁷, Казахский национальный кавалерийский эскадрон²⁸ (Бостандык, Сузак, Приаральские Кара-Кумы); части 8-й кавалерийской дивизии Приволжского военного округа и звено разведывательных самолетов²⁹ (Иргиз, Приаральские Кара-Кумы); эскадрон 84-го кавалерийского полка³⁰ (КАО); дивизионы ОГПУ – 61-й Актюбинский, 62-й Кызыл-Ординский, 63-й Акмолинский, 64-й Петропавловский, 65-й Кустанайский, 66-й Семипалатинский, 68-й Гурьевский (во всех операциях в зависимости от дислокации)³¹, Казахский национальный кавалерийский дивизион (Казалинский район, Мангыстау)³²; два дивизиона из состава 24-го полка войск ОГПУ, Бакинский полуэскадрон и дагестанский отряд, сторожевое судно «Атарбеков», имевшее на вооружение пулеметы и артиллерийское орудие (Ашаршылық 2021: 962-963, 1012, 1018), один дивизион из состава 13-го полка войск ОГПУ³³ (Мангыстау); мотомеханизированная часть Отдельной дивизии особого назначения³⁴, эскадрон 10-го кавалерийского полка войск ОГПУ (Мангыстау, Устьюрт)³⁵.

2) Оперативные группы региональных структур ОГПУ (Ашаршылық 2021: 733, 823-827), в том числе при разгроме организации Ф. Толстоухова (Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД 2001: 277).

3) Погранвойска – в Саркандском районе пограничники Лепсинской заставы³⁶, 2

взвода маневренной группы из состава 49 погранотрядов – 50 человек³⁷, объединённые отряды из числа пограничников и чекистов в количестве 90 человек под руководством командира погранзаставы Сырма³⁸, взводы Бахтинской погранкомендатуры³⁹.

4) Коммунистические отряды во главе с оперативными работниками ОГПУ ([Ашаршылык](#) 2021:736, 817, 822-824, 1017-1018).

По политическим соображениям в борьбе против повстанцев акцент делался на применении либо национальных кавалерийских частей, либо коммунистических отрядов, состоявших из числа местных партийных, комсомольских и советских работников, сотрудников милиции и уголовного розыска. Борьба против повстанцев велась всеми методами и средствами: военными, техническими, организационными, идеологическими и оперативно-разведывательными. Повстанческие отряды были резко ограничены в своих возможностях и, несмотря на отчаянное сопротивление, были обречены на неминуемое поражение.

Обсуждение

Таким образом, за 1928-1931 гг. численность вооружённых выступлений в целом по Казахстану составила 26, в том числе: в 1928 г. – 1, в 1929 г. – 3, в 1930 г. – 8, в 1931 г. – 14. Согласно справкам ПП ОГПУ в Казахстане, общая численность участников событий составила 42400 человек⁴⁰. При этом в справках не учтены сведения по Тахтакупырскому (60 человек) и Карсакпайскому (43 человека) вооружённым выступлениям. С учётом числа участников Арал-тюбинского выступления – 200 человек, общее число участников вооружённых выступлений составит 42703 человека.

Согласно справки об антисоветских проявлениях в Казахстане за 1929 – 1930 – 1931 гг., общая численность массовых выступлений невооружённого характера составила 372, в том числе в 1929 г. – 54, в 1930 г. – 241, за 11 месяцев 1931 г. – 77⁴¹. Именно эта цифра и была впервые озвучена по результатам работы Комиссии Президиума Верховного Совета Республики Казахстан по изучению обстоятельств насильственной коллективизации в начале 1990-х гг.

В процессе углубленного изучения документов и материалов нами были выявлены данные о том, что в 1930 г. произошло не 241 массовое выступление, а 266, из них 162 выступления с установленным количеством участников – 19455 ([Трагедия советской деревни](#) 2000:801, 804), в декабре 1931 г. – 2 выступления с количеством участников – 100 человек ([Трагедия советской деревни](#) 2001:350). Следовательно, общая численность массовых выступлений в период 1929 – 1931 гг. составляет 399, а число точно установленных участников – 19555 человек. Если принять во внимание, что в среднем на одно из 162 выступлений приходилось 100 – 120 человек, то примерные расчёты показывают нам, что в 399 выступлениях участвовало около 40 тысяч человек.

За первый квартал 1932 г. в Казахстане произошло 14 массовых выступлений с общим количеством участников 3176 человек ([Трагедия советской деревни](#) 2001:350). То есть в среднем на одно выступление приходилось 226 человек. Всего же за первое полугодие 1932 г. по Казахстану было учтено свыше 120 массовых выступлений на почве продовольственных затруднений ([Трагедия советской деревни](#) 2001:427). Однако количество участвовавших в этих выступлениях неизвестно, за исключением отдельных

случаев, также неизвестна и численность массовых выступлений во второй половине 1932 г. Если принять за основу среднее число участников на одно выступление в пределах 150 – 200 человек, то за первое полугодие 1932 г. общее количество участников массовых выступлений будет колебаться в пределах 18000 – 24000 человек. Следовательно, можно предполагать, что число участников 519 массовых выступлений в период с 1928 г. по середину 1932 г. составляет порядка 60000 человек.

В связи с незавершённостью процесса научного исследования всей документальной базы, связанной с историей народных протестов и восстаний по причине неполного рассекречивания всей совокупности архивно-следственных дел на участников этих событий, можно с определённой долей вероятности полагать, что с 1928 по 1932 гг. имели место:

- 1) 545 массовых народных восстаний и протестов, в том числе 26 вооружённых выступлений, в которых участвовало более 100 тысяч человек;
- 2) более 2000 «контрреволюционных» организаций и групп;
- 3) около 300 «бандформирований».

Следовательно, к 100 тысячам участникам 545 массовых народных восстаний и протестов следует присовокупить 9906 арестованных участников «контрреволюционных» организаций и групп, а также 7000 участников различного рода «бандформирований» и 10396 человек, арестованных в связи с хозяйственно-политическими кампаниями. Таким образом, общее число участников народных восстаний и протестов в Казахстане в период 1928 – 1932 гг. составит более 127000 человек.

Война, развязанная режимом, была антинародной по своим целям и кровавой по результатам. В ходе военных действий потери повстанцев, по неполным данным, составили более 2-х тысяч убитыми, около 400 ранеными. Неизвестной остаётся численность погибших мирных жителей. Сотни красноармейцев, сотрудников ОГПУ, членов коммунистических отрядов были убиты в боях, ранены и искалечены.

За участие в вооружённых восстаниях в 1928-1931 гг. по предварительным подсчётам только органами ОГПУ было привлечено к уголовной ответственности 6006 человек, осуждено 4003 человек, из которых 944 расстреляны. Численность приговорённых к ВМН с заменой на 10-летний срок лагерей составила 4 человека, численность осужденных на 10 лет – 148, на 8 лет – 3, на 6 лет – 7, на 5 лет – 282, на 3 года – 205, на 2 года – 80, на 1 год – 16, к высылке за пределы Казахстана – 92, к высылке в пределах Казахстана – 222, на спецпереселение – 106, условно – 197, умерло под следствием свыше 90 человек, оправданы несколько десятков граждан. Еще 1634 человека осуждены на сроки заключения от одного до десяти лет⁴². Итого число осужденных составляет 5637 человек.

Заключение

Народные протесты и восстания в Казахстане – важный исторический этап в истории Казахстана конца 1920 – начала 1930-х гг. Это событие представляет собой многослойное и комплексное явление, охватывающее политические, социально-экономические, военные и идеологические сферы жизни. Основные истоки этого явления вытекают из политики государства, направленной на насильственное прерывание хода естествен-

ноисторического развития традиционных социально-экономических отношений в казахском обществе, которые и обусловили глубокий антагонизм между властью и всеми социальными слоями аула и деревни. Различные по характеру и содержанию протесты и выступления в совокупности своей явились движением сопротивления народных масс антинародной политике советского государства.

Народные восстания и протесты в совокупности своей представляют крестьянский протест, эволюционировавший от борьбы верхушечных слоев аула в лице байства и религиозного духовенства с целью сохранить свои социально-политические и экономические позиции до последнего выражения отчаяния середняков и бедняков, поставленных в результате насилия, произвола и беззастенчивого обирания аула со стороны представителей власти перед реальностью физической смерти.

Acknowledgements

I would like to express my gratitude to the editorial board of the journal for the opportunity to publish this study, as well as for their attention to detail, professionalism, and valuable recommendations during the preparation of the article for publication.

Алғыс

Осы зерттеуді жариялау мүмкіндігін бергені, сондай-ақ мақалаға баспаға дайындау барысында көрсеткен мұқияттығы, кәсібилігі және құнды ұсынымдары үшін журнал редакциясына алғысымды білдіремін.

Благодарность

Выражаю благодарность редакции журнала за предоставленную возможность опубликовать данное исследование, а также за внимательное отношение, профессионализм и ценные рекомендации в процессе подготовки статьи к печати.

Примечания

1. Сводка фактов о наиболее активных антисоветских выступлениях в Казахстане за период с 1 апреля по 15 июля 1929 года по материалам ИНФО ПП ОГПУ КАССР. АП РК. ф. 141. оп. 1. д. 2874. л. 145.
2. Справка об антисоветских проявлениях в Казахстане за 1929 – 1930 – 1931 годы. СГА КНБ РК. ф. 9. оп. 1. арх. № 495. л. 171 – 172.
3. Справка о вооружённых выступлениях и восстаниях в Казахстане за период с 1929 по 1931 гг. АП РК. ф.141, оп.1, д.5052, л.315–319.
4. Там же.
5. Справка об антисоветских проявлениях в Казахстане за 1929 – 1930 – 1931 годы. СГА КНБ РК. ф.9, оп.1, д.495, л.171–172.
6. Справка о вооружённых выступлениях и откочёвках за период с октября 1930 по август 1931 г. АП РК. ф.141, оп.17, д.465а, л.1–7; Справка о вооружённых выступлениях и восстаниях в Казахстане за период с 1929 по 1931 годы. АП РК. ф.141, оп.1, д.5052, л.315–319; Оперразведсводка №474 о вооружённом выступлении в Карсакапайском районе. АП РК. ф.141, оп.1, д.5052, л.126.
7. Справка о вооружённых выступлениях и откочёвках за период с октября 1930 по август

- 1931 г. АП РК. ф.141, оп.17, д.65а, л.6.
8. Справка об антисоветских проявлениях в Казахстане за 1929–1930–1931 гг. СГА КНБ РК. ф.9, оп.1, д.495, л.171.
 9. Там же. л.172–173.
 10. Боевое расписание действующих банд в приграничных районах территории Казахстана и за рубежом по состоянию на 14 июля 1932 г. СГА КНБ РК. ф.9, оп.1, д.495, л.10–21.
 11. Список банд, состоящих на учёте на 15 июля 1932 г. СГА КНБ РК. ф.9, оп.1, д.495, л.23–28.
 12. Оперативно-разведывательная сводка №40 ОО ПП ОГПУ в Казахстане на 1 ноября 1932 г. СГА КНБ РК. ф.9, оп.1, д.500, л.146–180.
 13. Оперативно-разведывательная сводка №11 ОО ПП ОГПУ в Казахстане на 1 декабря 1932 г. СГА КНБ РК. ф.9, оп.1, д.500, л.190–209.
 14. Оперативно-разведывательная сводка №12 ОО ПП ОГПУ в Казахстане на 4 января 1933 г. СГА КНБ РК. ф.9, оп.1, д.500, л.216–230.
 15. Справка об антисоветских проявлениях в Казахстане за 1929–1930–1931 гг. СГА КНБ РК. ф.9, оп.1, д.495, л.173.
 16. Там же.
 17. Докладная записка уполномоченного Казкрайкома ВКП(б) Л. Идельсона «О положении в Сузакском районе». АП РК. ф.141, оп.1, д.2968, л.141–142.
 18. О положении в казахском ауле. АП РК. ф.141, оп.1, д.2948, л.108–109.
 19. Постановление бюро Казкрайкома ВКП(б) от 7 января 1930 г. «Политическая оценка контрреволюционных выступлений в Каракалпакии, Бостандыкском и Батпакаринском районах». РГАСПИ. ф.17, оп.25, д.43, л.22об.
 20. Протокол № 166 закрытого заседания бюро Казкрайкома 2 января 1930 г. АЖК РК. ф.1, оп.2, д.753, л.22, 32.
 21. Справка о вооружённых выступлениях и восстаниях в Казахстане за период с 1929 по 1931 гг. АП РК. ф.141, оп.1, д.5052, л.317; Предварительные итоги оперативной работы органов ОГПУ по борьбе с контрреволюцией в деревне с 1 января по 15 апреля 1930 г. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. Т.3. Кн. 1. С. 318.
 22. Справка о вооружённых выступлениях и восстаниях в Казахстане за период с 1929 по 1931 гг. АП РК. ф.141, оп.1, д.5052, л.317–319.
 23. Там же. л.318.
 24. Докладная записка по вопросу о каракалпакской контрреволюционной организации и Тахтакупырском выступлении. АЖК РК. ф.1, оп.2, д.661, л.20.
 25. Справка о вооружённом бандитском восстании в Батбакаринском, Тургайском и Наурзумском районах Кустанайской области. СГА КНБ РК. ф.9, оп.1, д.527. л.16–17.
 26. Оперативная сводка ОГПУ №4119 от 12 февраля 1930 г. РГАСПИ. ф.62, оп.2, д.2203, л.56.
 27. Оперсводка о вооружённом выступлении в Бостандыкском районе. РГАСПИ. ф.62, оп.2, д.1811, л.227–228; Оперразведсводка №4119 о восстании в Сузакском районе. РГАСПИ. ф.62, оп.1, д.2203, л.56об.
 28. Доклад «О боевых действиях Особой оперативной группы в Казахстане в марте, апреле и мае 1930 г.». АП РК. ф.141, оп.1, д.2953, л.52, 81.
 29. Там же. л. 38–76.
 30. Приказ командиру 2 эскадрона 84-го кавалерийского полка об «уничтожении бандгрупп на левом берегу Аму-Дарьи в районе участка Кунград – Ходжейли»; Оперсводка №24/оп штаба 84 кавалерийского полка о боевых задачах полка. РГВА. ф.8296, оп.1, д.28, л.15,

- 18, 19; Оперсводка №13/оп штаба 84 кавалерийского полка о боевых действиях против повстанческого отряда Клычбая. РГВА. ф. 8296, оп.1, д.31, л.18.
31. Справка СОУ ОГПУ об участии войск ОГПУ в операции по кулачеству // Трагедия Советской деревни. Т.2. С.406; Оперсводка о вооружённом выступлении в Бостандыкском районе. РГАСПИ. ф.62, оп.2, д.1811, л.228; Оперразведсводка №4119 о восстании в Сузакском районе. РГАСПИ. ф.62, оп.2, д.2203, л.56об.; Доклад «О боевых действиях Особой оперативной группы в Казахстане в марте, апреле и мае 1930 г.». АП РК. ф.141, оп.1, д.2953, л.44–45; Оперразведсводка №3 ОО ПП ОГПУ в Казахстане об обстановке в округах Казахстана с 1 по 15 марта 1931 г. АП РК. ф.141, оп.1, д.5049, л.22а.
32. Оперразведсводка №9 КРО ПП ОГПУ по КССР; Оперразведсводка №14 КРО ПП ОГПУ по КССР по состоянию на 5 сентября 1930 г.; Оперразведсводка №19 КРО ПП ОГПУ по КССР по состоянию на 10 сентября 1930 г. СГА КНБ РК. ф.9, оп.1, д.479, л.51–55, 56–61, 68–69; Оперразведсводка ПП ОГПУ по КАССР по состоянию на 10 августа 1931 г. Ашаршылық. Голод. 1928-1934. Документальная хроника. Сб. док. Т.2. С.1012.
33. Предварительные итоги операции по ликвидации бандитизма в Мангиставском районе. АП РК. ф.141, оп.1, д.5052, л.61.
34. Там же. л.64, 65.
35. Материалы по борьбе с басмачеством за 1931 год. РГВА. ф.25895, оп.1, д.873. л.20–21.
36. Телеграфное донесение Тарутиса и Орумбаева в ПП ОГПУ Казахстана 5 апреля 1930 г. АП РК. ф.141, оп.17, д.471, л.178–180.
37. Телеграфное донесение Ковалёва Даниловскому 7 апреля 1930 г. АП РК. ф.141, оп.17, д.471, л.305.
38. Бандсводка от 28 апреля 1931 г. за подписью Даниловского. РГАСПИ. ф.62, оп.2, д.2203, л.169об.
39. Оперразведсводка №3 ОО ПП ОГПУ в Казахстане с 1 по 15 марта 1931 г. АП РК. ф.141, оп.1, д.5049, л. 25.
40. Справка о вооружённых выступлениях и восстаниях в Казахстане за период с 1929 по 1931 гг. АП РК. ф.141, оп.1, д.5052, л.315–319; Справка о бандитизме в Казахстане. 1932 г. СГА КНБ РК. ф.9, оп.1, д.95, л.235–244.
41. Справка об антисоветских проявлениях в Казахстане за 1929–1930–1931 гг. СГА КНБ РК. ф.9, оп.1, д.495, л.171 – 173.
42. Обзорные справки. СГА КНБ РК. ф.9. оп.1. д.527, 528. Подсчитано на основании сведений, содержащихся в обзорных справках, а также данных, содержащихся в монографии Хайдарова Е. Батыс Қазақстан облысындағы халық көтерілістері (1928 – 1932 ж.ж.). – Орал қаласы, «DANA» баспасы, 2002 ж. 93 – 114 б. и сведений, содержащихся в статье Стамшалова Е. 1928 жылғы Жетісудағы Аралтөбе көтерілісі. Кеңестік Қазақстандағы әлеуметтік және этникалық қақтығыстар тарихының тағылымы (1920-1991 ж.ж.): Ұжымдық монография / Қ. Алдажұманов, М. Қалыбекова, Г. Көкебаева, О. Қоңыратбаев, С. Борбасов, Е. Стамшалов, С. Шілдебай, А. Қали. Алматы: «Литера-М» ЖШС. 2023. 320 б. 69–94 б.

Список литературы

- Ohayon I. *La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline*. Collectivisation et changement social (1928-1945). Paris: Maisonneuve et Larose. 2006. 416 p.
- Pianciola N., Zharassov A. *Elusive Rebels: Researching the Uprisings on the Eve of the Great Famine*

- in Kazakhstan (1929–1931). *Al-Farabi Kazakh National University. Journal of history*. Almaty. 2020. No.2(97), с.34–43.
- Алдажуманов К. Крестьянское движение сопротивления. *Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы*. Алматы: «Арыс» – Казахстан. 1998. С.66–92.
- Алланиязов Т. «Контрреволюция» в Казахстане: Чимбайский вариант. Алматы: Фонд XXI век. 1999. 219 с.
- Алланиязов Т., Таукенов А. *Шетская трагедия*. Из истории антисоветских вооружённых выступлений в Центральном Казахстане в 1930–1931 гг. Алматы: Фонд XXI век. 2000. 164 с.
- Алланиязов Т., Таукенов А. *Последний рубеж защитников номадизма*. История вооружённых выступлений и повстанческих движений в Казахстане (1929–1931 годы). Алматы: ОО «OST – XXI век». 2009. 424 с.
- Ашаршылық. *Голод. 1928–1934*. Документальная хроника. Сб. док. В 5 т. Отв.ред. Б. Әбдіғалиұлы. Алматы: Атамұра. 2021. Т.2: 1930–1931. 1240 с.
- Жанбосинова А. Толстоуховский мятеж в источниках и материалах. *Отечественная история*. 2018. No.3(83), с.192–203.
- Жумагулов Б. *Сұрқия саясат сойқаны*. Алматы: Үш Қиян. 2021. 312 б.
- Киндлер Р. *Сталинские кочевники*. Власть и голод в Казахстане. Пер. с нем. Л. Пантиной. Москва: Политическая энциклопедия. 2017. 382 с.
- Омарбеков Т. *Зобалан*. Алматы: Санат. 1994. 270 б.
- Омарбеков Т. *20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті*. Алматы: Санат. 1997. 320 б.
- Омарбеков Т. *1929-1931 жылдардағы халық көтерілістері: Зерттеу*. Алматы: Арыс баспасы, 2018. 480 б.
- Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД*. 1918-1939. Документы и материалы. В 4 т. Т.3, кн. 1: 1930–1931. Москва: РОССПЭН. 2003. 864 с.
- Трагедия советской деревни*. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939. Документы и материалы. В 5 т. Т. 1: Май 1927 – ноябрь 1929. Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: РОССПЭН. 1999. 880 с.
- Трагедия советской деревни*. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т.: Ноябрь 1929 – декабрь 1930. Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: РОССПЭН. 2000. 927 с.
- Трагедия советской деревни*. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5 т. Т.3: Конец 1930 – 1933. Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва: РОССПЭН. 2001. 1008 с.
- Стамшалов Е. *1928 жылғы Жетісудағы Аралтөбе көтерілісі*. Кеңестік Қазақстандағы әлеуметтік және этникалық қақтығыстар тарихының тағылымы (1920–1991 жж.): Ұжымдық монография. Қ. Алдажұманов, М. Қалыбекова Г. Көкебаева және т.б. Алматы: «Литера-М» ЖШС. 2023. 320 б.
- Хайдаров Е. *Батыс Қазақстан облысындағы халық көтерілістері (1928–1932 ж.ж.)*. Орал қаласы: «DANA» баспасы. 2002 ж. 200 б.

Reference

- Ohayon I. *La sédentarisation des Kazakhs dans l'URSS de Staline*. Collectivisation et changement social (1928–1945). Paris: Maisonneuve et Larose. 2006. 416 p. (in English)
- Pianciola N., Zharassov A. *Elusive Rebels: Researching the Uprisings on the Eve of the Great Famine*

- in Kazakhstan (1929–1931). *Al-Farabi Kazakh National University. Journal of history*. Almaty. 2020. No.2(97), c.34–43. (in English)
- Aldazhumanov K. *Krestianskoe dvizhenie soprotivleniia*. Deportirovannye v Kazakhstan narody: vremia i sudby. Almaty: Arys – Kazakhstan. 1998. Pp.66-92. (in Russian)
- Allaniyazov T. «Kontrrevoliutsiia» v Kazakhstane: *Chimbaiskii variant*. Almaty: XXI Century Foundation. 1999. 219 p. (in Russian)
- Allaniyazov T., Taukenov A. *Shetskaia tragediia*. Iz istorii antisovetskikh vooruzhennykh vystuplenii v Tsentralnom Kazakhstane v 1930–1931 gg. Almaty: XXI Century Foundation. 2000. 164 p. (in Russian)
- Allaniyazov T., Taukenov A. *Poslednii rubezh zashchitnikov nomadizma*. Istoriia vooruzhennykh vystuplenii i povstancheskikh dvizhenii v Kazakhstane (1929–1931 gody). Almaty: NGO "OST – XXI century". 2009. 424 p. (in Russian)
- Asharshylyk. Golod. 1928-1934. *Dokumentalnaia khronika*. Sb. dok. V 5 t. Otv.red. B. Əbdıfaliyly. Almaty: Atamura. 2021. Vol.2: 1930-1931. 1240 p. (in Russian)
- Zhanbossinova A. Tolstoukhovskii miatezh v istochnikakh i materialakh. *National History*. 2018. No.3(83), pp.192–203. (in Russian)
- Zhumagulov B. *Sūrqiia saiasat soiqany*. Almaty: Three Sorrows. 2021.312 p. (in Russian)
- Kindler R. *Stalinskie kochevniki*. Vlast i golod v Kazakhstane. Per. s nem. L. Pantinoi. Moscow: Political Encyclopedia. 2017. 382 p. (in Russian)
- Omarbekov T. *Zobalan*. Almaty: Category. 1994. 270 p. (in Kazakh)
- Omarbekov T. *20-30 jylardaǵy Qazaqstan qasıretı*. Almaty: Category. 1997. 320 p. (in Kazakh)
- Omarbekov T. *1929-1931 jylardaǵy halyq köterılısterı: Zertteu*. Almaty: Arys Publ. House. 2018. 480 p. (in Kazakh)
- Sovetskaia derevnia glazami VChK-OGPU-NKVD*. 1918–1939. Dokumenty i materialy. V 4 t. T.3, kn.1: 1930-1931. Moscow: ROSSPEN. 2003. 864 p. (in Russian)
- Tragediia sovetskoi derevni*. Kollektivizatsiia i raskulachivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy. V 5 t. T. 1: Mai 1927 – noiabr 1929. Pod red. V. Danilova, R. Manning, L. Violy. Moscow: ROSSPEN. 1999. 880 p. (in Russian)
- Tragediia sovetskoi derevni*. Kollektivizatsiia i raskulachivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy. V 5 t. T. Noiabr 1929 – dekabr 1930. Pod red. V. Danilova, R. Manning, L. Violy. Moscow: ROSSPEN. 2000. 927 p. (in Russian)
- Tragediia sovetskoi derevni*. Kollektivizatsiia i raskulachivanie. 1927–1939. Dokumenty i materialy. V 5 t. T.3: Konets 1930 – 1933. Pod red. V. Danilova, R. Manning, L. Violy. Moscow: ROSSPEN. 2001. 1008 p. (in Russian)
- Stamshalov E. *1928 jylǵy Jetisudaǵy Araltöbe köterılısı*. Keñestik Qazaqstandaǵy äleumettik jáne etnikalyq qaqtyǵystar tarihyńyń taǵylymy (1920-1991 jj.): Üjymdyq monografiia. K. Aldazhumanov, M. Kalybekova, G. Kokebaeva et. Almaty: Litera-m LLP. 2023. 320 p. (in Kazakh)
- Khaidarov E. *Batys Qazaqstan oblysyndaǵy halyq köterılısterı* (1928–1932 j.j.). Uralsk publ. House "DANA". 2002. 200 p. (in Kazakh)

Information about the author

Turganbek K. Allaniyazov – Candidate of Historical Sciences, Zhezkazgan Baikonurov University, Zhezkazgan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-6761-1525>, klio56@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Турганбек Кайпназарович Алланиязов – тарих ғылымдарының кандидаты, Ө. Байқоңыров атындағы Жезказған университеті, Жезказған, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-6761-1525>, klio56@mail.ru

Сведения об авторах

Турганбек Кайпназарович Алланиязов – кандидат исторических наук, Жезказганский университет имени О.А.Байконурова, Жезказган, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-6761-1525>, klio56@mail.ru

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 14.08.2025

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 10.09.2025

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 30.10.2025

The history of Genghis Khan in the Jami' at-Tawarikh and his Political and sociogenetic legacy in the Kazakh steppe

G. Assanova^a✉, J. Kaliyev^b

^aAstana International University, Astana, Kazakhstan

^bL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

✉agk569@mail.ru

Abstract. This article explores the history of Genghis Khan and his political as well as socio-genetic legacy in the Kazakh steppe, based on the historical work Jāmi' at-Tawārīkh («Compendium of Chronicles») authored by Rashid ad-Din. Rashid ad-Din was a high-ranking statesman and vizier of the state Hulaguids, who obtained information directly from official Mongol chronicles and the oral narratives of the nobility. As such, his work constitutes a unique historical source that offers profound and comprehensive insight into the origins and life of Genghis Khan, the political landscape of the time, and intertribal relations on the eve of the Mongol invasion. The aim of this study is to employ Jāmi' at-Tawārīkh as a key narrative source for the ethnopolitical history of Kazakhstan during the 13th-century Mongol conquest and to reconstruct the ethnic processes that took place during that period. Findings and conclusions. The research confirms that Jāmi' at-Tawārīkh is an exceptionally significant written source for studying the Mongol invasions in 13th-century Central Asia, as well as for understanding the ethnopolitical transformations that occurred in the territory of modern-day Kazakhstan. Based on specific historical data, the study investigates the origins, migrations, and political histories of tribes and clans that played a pivotal role in shaping the ethnic foundation of the Kazakh people - such as the Naimans, Kereits, Kipchaks, Jalairs, Qongyrats, Argyns, and others. The article also addresses the genealogy and historical role of Genghis Khan and his descendants - the niruns - from whom all Kazakh khans (the Töre dynasty) eventually emerged. Furthermore, the study examines the political and ethno-social processes of the 13th–14th centuries, a formative period that significantly influenced the development of Kazakh statehood. Genghis Khan is portrayed not only as a conqueror but also as a historic figure who established a system of state governance within the turko-mongol world. The article also discusses the historical role of his descendants in Central Asia and their contribution to the formation of the Kazakh khanate. The intertribal relations, systems of power, governance models, and legal norms described in Jāmi' at-Tawārīkh served as foundational elements for the future political culture of the Great Steppe, including that of the Kazakh khanate. The unique information preserved in Rashid ad-Din's work provides a deeper understanding of the processes of origin and ethnogenesis of the Kazakh people. This article represents an attempt at conceptual re-evaluation of the legacy of Genghis Khan from the standpoint of contemporary scholarship, in the context of ethnogenetic and political changes brought about by the Mongol conquest in the territory of present-day Kazakhstan.

Keywords: Keywords: Rashid ad-Din; Genghiskhan; Mongols; nirun; Kazakhs; Uzbek; Jochi; genetics; genealogy; succession

For citation: Assanova G., Kaliyev J. The history of Genghis Khan in the Jami' at-Tawarikh and his Political and sociogenetic legacy in the Kazakh steppe. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.153, no.4, pp.111-128. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-111-128>

Funding. This work was carried out with the financial support of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the framework of program-targeted funding under the project «Illustrated Biographical Encyclopedia on the History of Kazakhstan» № BR24993173

История Чингисхана в «Джами ат-таварих» и его политическое и социогенетическое наследие в казахской степи

Г. Асанова^а, Д. Калиев^б

^аМеждународный университет Астана, Астана, Казахстан

^бЕвразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматривается история Чингисхана и его политическое, а также социально-генетическое наследие на территории казахской степи на основе исторического труда Рашид ад-Дина «Джами ат-таварих» («Собрание летописей»). Рашид ад-Дин был высокопоставленным государственным деятелем и визирем государства Хулагуидов, который получал информацию непосредственно из официальных монгольских летописей и устных преданий знати. Поэтому этот труд является уникальным источником, содержащим глубокую и всестороннюю информацию о происхождении и истории Чингисхана, политической ситуации того времени, а также об отношениях между племенами и народами накануне монгольского нашествия. Цель данного исследования - комплексное использование сочинения Рашид ад-Дина «Джами ат-таварих» в качестве ключевого нарративного источника по этнополитической истории Казахстана в период монгольского завоевания XIII века и реконструкции этнических процессов того времени. Результаты и выводы. В результате исследования было установлено, что труд Рашид ад-Дина «Джами ат-таварих» представляет собой исключительно важный письменный источник для изучения периода монгольского нашествия XIII века в Центральной Азии, а также для понимания этнополитических трансформаций на территории современного Казахстана. На основе конкретных данных исследованы: процессы происхождения, расселения и политической истории племён и родов, сыгравших ключевую роль в формировании этнической основы казахского народа: найманы, керей, кипчаки, жалайыры, коньраты, аргыны и др.; история происхождения и деятельности Чингисхана и его потомков - нирунов, из которых впоследствии происходили все казахские ханы (династия торе); политические и этносоциальные процессы XIII–XIV веков - эпохи, которая во многом предопределила формирование казахской государственности. Чингисхан представлен не только как завоеватель, но и как историческая фигура, сформировавшая систему государственного управления в тюрко-монгольском мире. Также описывается историческая роль его потомков в пространстве Средней Азии и в процессе формирования Казахского ханства. Описанные в сочинении межплеменные отношения, структуры власти, модели управления и правовые нормы стали основой для будущей политической культуры Великой степи, включая Казахское ханство. Уникальные сведения, содержащиеся в «Джами ат-таварих» позволяют глубже понять процессы происхождения, этногенеза казахов.

Статья представляет собой опыт концептуального переосмысления наследия Чингисхана с позиции современного научного понимания, в контексте этногенетических и политических изменений, вызванных монгольским нашествием на территории нынешнего Казахстана.

Ключевые слова: Рашид ад-Дин; Чингисхан; монголы; нирун; казах; узбек; Джучи; генетика; родословная; преемственность

Шыңғыс ханның «Жамиғ ат-тауарихтағы» тарихы мен қазақ даласындағы саяси және әлеуметтік-генетикалық мұрасы

Г. Асанова^а, Д. Қалиев^б

^а*Астана Халықаралық университеті, Астана, Қазақстан*

^б*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*

Аңдатпа. Бұл мақалада Рашид әд-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» («Шежірелер жинағы») атты тарихи еңбегі негізінде Шыңғыс ханның тарихы мен оның қазақ даласындағы саяси, сондай-ақ әлеуметтік-генетикалық мұрасы зерттелген. Рашид әд-Дин – Хулагуидтер мемлекетінің жоғары дәрежелі мемлекет қайраткері, әрі уәзірі болған тұлға. Ол өз еңбегінде ресми моңғол жылнамаларынан және ақсүйектердің ауызша шежірелерінен тікелей ақпарат алған. Сондықтан бұл шығарма – Шыңғыс ханның шығу тегі мен тарихы, сол дәуірдегі саяси жағдай, сондай-ақ моңғол шапқыншылығы қарсаңындағы тайпалар мен халықтар арасындағы өзара қатынастар туралы терең әрі жан-жақты мәлімет беретін бірегей дереккөз болып табылады. Бұл зерттеудің мақсаты – Рашид әд-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» шығармасын XIII ғасырдағы моңғол шапқыншылығы кезеңіндегі Қазақстанның этносаяси тарихы мен сол кезеңдегі этникалық үдерістерді қалпына келтіруге арналған негізгі нарративтік дерек ретінде кешенді түрде пайдалану. Нәтижелер мен қорытындылар. Зерттеу нәтижесінде Рашид әд-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» еңбегі XIII ғасырдағы Орталық Азиядағы моңғол шапқыншылығы дәуірін және қазіргі Қазақстан аумағындағы этносаяси трансформацияларды зерттеуге арналған аса маңызды жазбаша дереккөз екені анықталды. Нақты мәліметтер негізінде қазақ халқының этникалық құрамының қалыптасуына маңызды үлес қосқан найман, керей, қыпшақ, жалайыр, қоңырат, арғын және басқа да тайпалардың шығу тегі, қоныстануы мен саяси тарихы зерттелді. Сонымен қатар, Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарының - кейінгі қазақ хандары шыққан нирундардың - шығу тегі мен тарихи рөлі зерттелді. Мақалада XIII-XIV ғасырлардағы саяси және этносоциологиялық үдерістерге, сондай-ақ бұл дәуірдің Қазақ хандығының құрылуына тигізген ықпалына ерекше назар аударылады. Шыңғыс хан тек жаулаушы ретінде емес, сонымен бірге түркі-моңғол әлемінде мемлекеттік басқару жүйесін қалыптастырған тарихи тұлға ретінде сипатталады. Оның ұрпақтарының Орта Азия кеңістігіндегі және Қазақ хандығының құрылуындағы тарихи рөлі де талданады. Шығармада сипатталған тайпалар арасындағы қарым-қатынастар, билік құрылымдары, басқару үлгілері мен құқықтық нормалар кейінгі Ұлы дала саяси мәдениетінің, соның ішінде Қазақхандығының негізін қалаған. «Жамиғ ат-тауарих» еңбегінде сақталған бірегей деректер қазақ халқының шығу тегі мен этногенездік үдерістерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Мақала Шыңғысхан мұрасын қазіргі ғылыми таным аясында, моңғол шапқыншылығы нәтижесінде қазіргі Қазақстан аумағында орын алған этногенетикалық және саяси өзгерістер контекстінде тұжырымдамалық тұрғыда қайта пайымдауға бағытталған.

Түйінді сөздер: Рашид әд-Дин; Шыңғысхан; моңғолдар; нирун; қазақ; өзбек; Жошы; генетика; шежіре; сабақтастық

Сілтеме жасау үшін: Асанова Г., Калиев Ж. Шыңғыс ханның «Жамиғ ат-тауарихтағы» тарихы мен қазақ даласындағы саяси және әлеуметтік-генетикалық мұрасы. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.153, no.4, 6.111-128. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-111-128>

Қаржыландыру: Бұл жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыруы аясында «Қазақстан тарихы бойынша иллюстрацияланған өмірбаяндық энциклопедия жазу» № BR24993173 тақырыбындағы жоба шеңберінде қаржылық қолдауымен орындалды.

Кіріспе

Ұлттық құрылтайдың төртінші отырысында (14.03.2025) Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев тарихи ғылымның ұлттық бірегейлікті нығайтудың маңызды факторы ретіндегі ерекше рөлін атап өтіп, «халқымыздың тәжірибесінің бірегейлігі мен әмбебаптығын толықтай ашу» қажеттігін баса айтты ([Тоқаев 2025: URL](#)).

Орталық Азиядағы, соның ішінде қазіргі Қазақстан аумағында моңғол шапқыншылығы кезеңіндегі оқиғалар – XIII ғасырдағы Еуразиялық кеңістіктегі этносаяси трансформацияларды зерттеудегі басты тақырыптардың бірі. Шыңғыс хан жүргізген әскери жорықтардың барысын, Моңғол империясының саяси құрылымын және өңірдегі этникалық өзгерістерді қалпына келтіруге мүмкіндік беретін дереккөздер ішінде парсы тарихшысы Рашид әд-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» («Шежірелер жинағы») еңбегі ерекше орын алады. XIV ғасырдың басында Хулагуидтер әулетінің тапсырысы бойынша жазылған бұл шығарма – моңғол тайпаларының, Таяу және Орта Шығыс елдерінің, сондай-ақ Шығыс Еуропа мен Орталық Азия халықтарының тарихын қамтитын ауқымды хроника болып табылады. Бұл дереккөздің өзектілігі - ресми құжаттарға, ауызша дәстүр мен замандастарының куәліктеріне сүйене отырып жазылған. Бұл еңбекті Қазақстан аумағында моңғол шапқыншылығы дәуірінде болған процестерді зерттеуде мазмұны бай, сенімді негіз ретінде қолдануға болады. Мақалада «Жамиғ ат-тауарих» еңбегі тарихи-нарративтік дереккөз ретінде қарастырылады, ол жорықтардың барысын ғана емес, сонымен қатар сол жорықтарға ілесе жүрген этносаяси өзгерістерді де сипаттайды.

Материалдар мен әдістер

Зерттеудің негізгі дереккөзі ретінде Рашид әд-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» атты тарихи еңбегі алынды – бұл XIV ғасырдың Хулагуидтер мемлекетінде жазылған көлемді хроника, ол моңғолдар, түркі тайпалары, Орталық Азия, Таяу Шығыс және Шығыс Еуропа мемлекеттерінің тарихын қамтиды. Мәтін парсы тілінен жасалған академиялық аудармалар арқылы талданған, оған хрониканың толық корпусымен қатар тақырыптық бөлімдер де кіреді. Сондай-ақ: Джиованни Дель Плано Карпини «Моңғолдар тарихы»; [Фазлаллах](#) ибн Рузбихан Исфакхани Михман-наме-йи Бухара; Шоқан Уәлиханов

«Қырғыз шежіресі»; Савельев П.С. Бухара 1835 жылы...» атаулы жазбаша дереккөздер пайдаланылды.

Зерттеудің әдістемелік негізі – дереккөзтанулық талдау, тарихи-салыстырмалы әдіс және нарративтік талдаудан тұратын кешенді тәсіл. Еңбек нарративтік дереккөз ретінде қарастырылады, ол фактологиялық ақпаратпен қатар авторлық интерпретация элементтерін де қамтиды. Сонымен қатар, хроникадағы мәліметтерді сол дәуірдегі басқа жазбаша деректермен, археологиялық, генетикалық және этнографиялық материалдармен салыстыруға мүмкіндік беретін контекстуалды әдіс те қолданылды.

Әдеби шолу

Бұл тақырыпты зерттеудің тарихнамасында теориялық-әдіснамалық ұстанымдарына байланысты төрт негізгі кезеңді бөліп көрсетуге болады: 1917 жылғы төңкеріске дейінгі, кеңестік, посткеңестік және қазіргі кезең.

1917 жылғы төңкеріске дейінгі кезең. Бұл кезеңде Қазақстан тарихын моңғол шапқыншылығы аясында зерттеу шектеулі болды, ал моңғол шапқыншылықтарына тікелей арналған арнайы еңбектер іс жүзінде болмады. Сол кезде қалыптасқан көзқарасқа сәйкес, қазақтар өздерін Алтын Орданың мұрагері санады. XIX ғасырдың өзінде-ақ Шоқан Уәлиханов: XV ғасырдағы бүліктер мен тәртіпсіздіктер салдарынан өздерінің байырғы қоныстарынан қозғалып, белгісіз, бейберекет қозғалысқа ұшыраған Алтын Орда мен Жошы ұлысы тайпаларының бірлестігі ретінде қарастырды (Валиханов 1985: 148-166). Шоқан Уәлиханов Қазақстан тарихын еуразиялық өркениет контекстінде қарастырып, Алтын Ордадан Қазақ хандығына дейінгі мәдени сабақтастық идеясын алғаш ұсынған қазақ ғалымдарының бірі болды. Оның еңбектерінде Алтын Орданың мемлекеттік, этникалық және мәдени құрылымдарының қазақ тарихындағы жалғастығы туралы тұжырым көрініс табады.

Кеңестік кезең. Кеңес дәуірінде Алтын Орда тарихын зерттеу қатаң идеологиялық шектеулермен шектелді. 1944 жылы большевиктер БКП ОК қаулысы бойынша бұл тақырып «хандық-феодалдық мәнге ие» деп танылып, Алтын Орда Қазақстан ұлттық тарихынан шеттетілді. Қаулыда келесі тармақтар қамтылды: Алтын Орданы «мадақтауға» тыйым салынды; тарихшыларға «халықтардың шетелдік басқыншылыққа қарсы бірлескен күресін» көрсетуге баса назар аудару ұсынылды. Бұл тармақ кейінгі кеңестік тарихнамада Ақ Орда мен орыс князьдіктері Алтын Ордаға қарсы бірге күрескен деген тұжырымның үстем болуына әсер етті. Осы қаулыдан кейін Қазақ КСР-дағы ғылыми әдебиетте Алтын Орда туралы зерттеулердің негізгі бағыты белгіленіп, тарихи жадының бұрмалануы мен үнсіз қалу кезеңі басталды.

Посткеңестік кезең – жаңа тұрғыдан қарастыру және 1980-жылдардың басынан, әсіресе қайта құру кезеңінде, моңғол дәуірі мен Алтын Орда мұрасына қызығушылық қайта жанданды. Жазушы Илияс Есенберлин «Алтын Орда» тарихи трилогиясында Алтын Орданы қазақ халқы тарихындағы маңызды кезең ретінде көрсетті.

1990-жылдары қазақстандық ғалымдар Алтын Орда дәуірін этногенез бен мемлекеттіліктің қалыптасуын түсіну тұрғысынан белсенді зерттей бастады. Академик Қозыбаев М. еңбектерінде Алтын Орда мен оның этномәдени, саяси тұтастығын қарастыруда дәстүрлі кеңестік стереотиптерден ерекшеліне отырып, дәлірек әрі әділ

көзқарас ұсынады. Ол Алтын Орда мен Ақ Орда сияқты ортағасырлық мемлекеттердің моңғол шапқыншылығынан кейін ішкі даму жолдарын қарастырғанын, сондай-ақ қазақ этносының қалыптасуына олардың терең әсері барын ерекше атап өтеді..

Қазіргі кезең - моңғол және Алтын Орда мұрасын тарихымызға енгізу. 2000-жылдардан бастап Қазақстан тарихнамасында моңғол кезеңі мен Алтын Орда мұрасын ұлттық тарихқа енгізу үрдісі күшейе түсті. Бұл бағытта Кинаятулы З., Үскенбай К., Сабитов Ж., Қушқумбаев А. еңбектері ерекше мәнге ие. Бұл еңбектер Алтын Орданы түркі мемлекеттері мен Қазақ хандығы арасындағы тарихи көпір ретінде, сондай-ақ материалдық мәдениет пен археологиялық ескерткіштер арқылы қазақ этникалық болмысына тигізген ықпалы тұрғысынан бағалауға мүмкіндік береді. Сондай-ақ, қазақтардың нирун-моңғолдармен генетикалық байланысын көрсететін халықаралық және отандық зерттеулер этногенез процесін тереңірек түсінуге мүмкіндік берді (Сабитов, Баймуханов 2014; Жабагин, Сабитов, Тарлыков және т.б. 2020).

Институционалдық бастамалар және халықаралық ынтымақтастық. Сонымен қатар, Қазақстанда Алтын Орда мұрасын зерттеуге бағытталған институционалдық бастамалар белсенді дами бастады. 2019 жылы Рашид ад-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» еңбегі 5 том болып қазақ тіліне аударылып жарық көрді. Сонымен қатар, «Моңғолдардың құпия шежіресі» қазақшаға аударылып басылды. ЮНЕСКО-мен бірлесіп «Ұлы дала: мәдени мұра және әлем тарихындағы рөлі» атты халықаралық форум, көптеген ғылыми конференциялар, зерттеулер мен жобалар ұйымдастырылды. Бұл бастамалар Алтын Орда мұрасын халықаралық деңгейде танытуға және оны «варварлық мемлекет» деген стереотиптерден арылтуға және бұл күрделі тарихи мәселе терең зерттелуіне септігін тигізді.

Нәтижелер мен талқылау

Тарихи-саяси контекст. XIII ғасырдың басында түркі және моңғол тектес тайпалар мекендеген Орталық Азия мен қазіргі Қазақстан кеңістігінде моңғол шапқыншылығы күрделі тарихи-саяси контексте жүзеге асты. Бұл кезде аталған кеңістікте бірнеше мемлекеттік құрылымдар мен ірі тайпалық бірлестіктер орын алды:

Қарақытайлар (Батыс Ляо), Жетісу, Маньчжурия, Моңғолия және Ұлы Қытай қорғанына дейінгі Қытайдың бір бөлігін бақылауда ұстады. Рашид әд-Дин олардың иеліктерін «Хитай» (қидандар мемлекеті) деп атайды (Рашид әд-Дин 1952: 8).

Хорезмшахтар мемлекеті, «Орта Азиядағы ежелгі мәдени оазис. Ол Аму Дария өзенінің төменгі ағысында орналасқан. Хорезм туралы алғашқы мәліметтер Ахемен әулетінің сына жазуларында және «Авеста» кітабында кездеседі. Орта ғасырларда бұл өңірде алдымен Кят қаласында, кейіннен Гургенчте (қазіргі Көне Үргеніш) орналасқан орталығы бар, жеке династиялар билік жүргізген Хорезмшахтар мемлекеті өмір сүрді. Моңғол шапқыншылығынан кейін Хорезмде XVI ғасырдың басында өзбектер Хиуа хандығын құрғанға дейін тәуелсіз династиялар болған жоқ» (Рашид әд-Дин 1952: 80). XIII ғасырдың басында Хорезмшахтар мемлекеті Орта Азиядағы ең қуатты және ірі мұсылман мемлекеттерінің бірі болды. «Хорезм, Ирак, Хорасан және Ғазнаны сұлтан Мұхаммед Хорезмшах бағындырған еді. Осы мемлекеттердің сұлтандары толықтай жойылғандықтан, ол толық билікке ие болып, жалғыз дара билеушіге айналды. Оның ісі

ұлылықтың ең жоғарғы дәрежесіне жетіп, ол өз билігіне Түркістан мен Мауереннахрдың кейбір иеліктерін де қосты» (Рашид әд-Дин 1952: 186). Алайда ол Моңғолиядан күшейіп келе жатқан жаңа қауіп - Шыңғыс хан бастаған моңғолдарға қарсы дайын болмады. 1218 жылы Шыңғыс хан мен Хорезмшах арасында алғашқы қақтығыстар басталды. Бұл қақтығыстардың себебі - саудагерлер керуенінің өлтірілуі мен Шыңғыс ханның елшілерін қорлау еді. 1219-1221 жылдары моңғолдардың Хорезмшахтарға қарсы жорығы басталып, мемлекет толығымен күйреді (Рашид әд-Дин 1952: 187-188, 198-199).

Қыпшақтар, түркі көшпелі тайпа болып, бастапқыда Қыпшақ одағына кірген, кейінірек Қыпшақ хандығына қосылған. Оғыз қаған туралы Рашид әд-Дин келтірген аңызға сәйкес, қыпшақтар оғыздардың 24 тайпасының бірі болған. Аңыз бойынша, Оғыз қаған «Қыпшақ» деп атаған мифтік ұл бала құрған тайпаны оның есімімен атаған. Бұл баланы оғыздар ит-барак тайпасына қарсы сәтсіз жорық жасаған кезде, ағаш қуысының ішінен тауып алған. Осы жағдай оның атына да әсер еткен. «Бұл сөз — «кобук» деген сөзден шыққан, ол түркі тілінде «ішкі бөлігі шіріген ағаш» дегенді білдіреді» (Рашид әд-Дин 1952: 83-84).

XIII ғасырдың басында қыпшақтар Ұлы даланың ең ықпалды күштерінің бірі болған. Алайда моңғолдардың келуімен (1219–1237 жж.) Дешт-и Қыпшақты Шыңғыс хан мен оның қолбасшылары жаулап алған. Көптеген қыпшақтар моңғол әскерінің құрамына енген немесе Моңғолия, Русь еліне қарай қашты. Моңғолдар «содан кейін олар Русь еліне және сол жақта жүрген қыпшақтарға шабуыл жасады. Бұл кезде қыпшақтар одақтастар тауып, үлкен қол жинап үлгерген еді. Моңғолдар олардың көп екенін көріп, шегіне бастады. Қыпшақтар мен орыстар оларды қорқып қашты деп ойлап, он екі күн бойы арттарынан қуып отырды. Кенеттен моңғол әскері кері бұрылып, шабуыл жасап, қыпшақтар мен орыстар бірігіп үлгермей тұрып, олардың көбін қырып салды. Олар бір апта бойы соғысты. Соңында қыпшақтар мен орыстар жеңіліп, қашуға мәжбүр болды. Моңғолдар оларды қуып, көптеген қалаларды қиратып, жерлерін халықсыз қалдырды. Осыдан кейін моңғолдар ол жақтан кетіп, Шыңғыс ханмен қайта қауышты» (Рашид әд-Дин 1952: 229).

Наймандар, Шыңғыс ханға күшті қарсылық танытқан, моңғол мемлекеттігінің және жазуының қалыптасуына елеулі ықпал еткен рулық одақ. «Найман» сөзі моңғолша «сегіз» санынан шыққан - яғни сегіз тайпалық одақ. Шыңғыс хан тұсында наймандар Ертіс, Көк-Ертіс (Қара Ертіс), Орхон бойында, Үлкен Алтай тауларында, Қарақорымда: Орхоннан Колбин және Шыңғыс жоталарына дейін мекен еткен. Оларға Тайан-хан билік жүргізген. «...Бұл – далалық тайпа: бірі тау-тасты жерде, бірі далада... Үлкен Алтайда, Қарақорымда... Алуй-Серас және Көк-Ертіс тауларында... Найман тайпаларының өз беделді, мықты хандары болған; оларда көп және жақсы әскер болған; әдет-ғұрыптары моңғолдарға ұқсас. Ежелгі заманда олардың хандары Кушлук-хан - күшті, ұлы хандар деп аталған...» (Рашид әд-Дин 1952: 136-137). Шыңғыс хан найман мемлекетін жаулап алғаннан кейін олардың территориясының көп бөлігін моңғолдар, оның ішінде хори-буряттар мекендеді. XIII ғасырда армян патшасы Гайтавар куәгерлігі бойынша олар Ертістің шығыс жағалауында тұрды (Грумм-Гржимайло 1926: 522).

Керейіттер, Шыңғыс хан билікке келмей тұрып, Моңғолиядағы ең ықпалды рулардың қатарында керейіттер болған. Керейіттердің иелігінің орталығы Орхон өзенінің жоғарғы ағысы бойында орналасқан. Олардың жерінің шығысы Тула өзенімен, ал оңтүстігі Оңғын

өзенімен шектелген. Керейіттер, наймандар және меркіттер сияқты монғол дәуіріне дейінгі этностардың шығу тегі жөнінде негізінен екі түрлі көзқарас бар. Зерттеушілердің басым көпшілігі шынайы моңғол, парсы және қытай дереккөздеріне сүйене отырып, бұл рулардың моңғол тегінен шыққанын мойындайды. Ал басқа бір зерттеушілер болса, Рашид әд-Дин керейіттерді, наймандар мен меркіттерді XI-XII ғасырлардағы «түпкі моңғол тайпаларының» қатарына қоспағанына сүйеніп, оларды түрік текті деп санайды (Ушницкий 2009: 88). «Олар (керейіттер) саны көп, әскерімен және ежелгі хандарының даңқымен әйгілі болған, моңғол тайпаларына ұқсас келетін ру болған. Олардың әдет-ғұрпы, мінез-құлқы, диалектілері мен сөздік құрамы (луғат) - бір-біріне жақын» (Рашид әд-Дин 1952: 108). Сонымен қатар, қазақтың Орта жүзі құрамындағы ру-тайпаларды зерттеген ғалым М.С.Мұқанов керейіттер туралы былай деп жазған: «XIII ғасырдың басында керейіттер Шыңғыс ханның соққыларынан қашып, Солтүстік Қазақстанның даласына қарай көшті... Моңғолдардың қаталдығы керейіттердің бір бөлігінің өздерінің ежелгі қоныстарынан көшуіне себеп болды. Керейіттердің көптеген рулары Ертіс бойымен оның бастауынан Омь өзеніне дейін төмен қарай қозғалып, Ертіс алқабының әртүрлі бөліктеріне, сондай-ақ батысқа – арғын мен қыпшақ тайпаларының жайылымдарына дейін қоныстанды...» (Муканов 1974: 50).

Меркіттер, Рашид әд-Дин меркіттерді көне моңғол тайпасы деп санаған, дегенмен олар Бөрте-Чино мен Гоа-Маралдың ұрпағы болып табылатын шынайы моңғол тайпаларының тізімінде аталып өтпейді. XIII ғасырдағы Батыс Еуропа авторлары моңғолдардың төрт тайпасы болғанын жазады: йека-монгал, су-монгал, үшінші халық меркіт деп аталған, ал төртіншісі - мекрит. Бұл тайпалардың барлығы сырт келбеті жағынан ұқсас болған, сондай-ақ тілі де бірдей еді, бірақ олар аймақтары мен билеушілеріне қарай бөлінген (Карпини 1997: 43). Шыңғыс хан әуелі меркіттермен шайқасып, оларды өзіне бағындырған. Меркіттердің жері татарлар елінің маңында орналасқан еді. Оларды жеңген соң, мекриттерге қарсы аттанып, оларды да жаулап алған (Карпини 1997: 44). Рашид әд-Диннің мәліметі бойынша, меркіттер мен мекриттер – бір этносқа жатады: «Оларды удұйыт тайпасы деп те атайды, алайда кейбір моңғолдар меркіттерді мекриттер деп атайды, екі атаудың да мағынасы бір» (Рашид әд-Дин 1952: 114).

Қаңлылар, С. Ахинжановтың зерттеуіне (Ахинжанов 1989) сәйкес, қаңлы тайпасы моңғол шапқыншылығына дейін негізінен қыпшақтардың Сығанақ иелігінде мекендеген. Жаз мезгілінде олар Ертіс бойында көшіп-қонып жүрсе, қыста Сырдария, Шу және Талас өзендерінің аңғарларына қарай көшкен. Қаңлылар Қыпшақ хандығының құрамына елеулі этносаяси күш ретінде енген. XII ғасырда Арал маңы мен Сырдарияның төменгі ағысында қаңлы тайпалары қыпшақ хандарына формалды түрде бағынған ірі тайпалық бірлестік құрды (Рашид әд-Дин 1952: 136-137).

Сонымен, XIII ғасырдың басында Орталық Азия мен қазіргі Қазақстан кеңістігін мекендеген түркі және моңғол тектес тайпалардың ешқайсысы бір орталықтанған және қуатты билікке бағынбаған, әр тайпаның өз ханы мен әмірі болған. Көп жағдайда олар бір-бірімен соғыс жағдайында өмір сүрді. Осылайша, қазіргі Қазақстан аумағы мен оған шекаралас аймақтарда моңғол шапқыншылығы қарсаңында саяси бытыраңқылық орын алып, бұл жағдай өңірді сыртқы экспансияға осал етті. Нәтижесінде, «Түрік елі» толық бағындырылды.

Шыңғыс ханның шыққан тегі туралы. Нирундар

Шежірешілердің айтуынша, Шыңғыс ханның шыққан тегі – нирун тайпасынан. Бұл тайпаның бастауын Добун-Баян мен Алан-Гоа есімді әулетті тұлғалардан тарайтын үш ұл құрайды. Дәстүрлі аңызға сәйкес, Добун-Баян ерте қайтыс болған. Алайда, құдайдың еркімен ерекше оқиға орын алып, Алан-Гоа күйеуінен кейін де жүкті болып, үш ұл дүниеге әкеледі. Моңғолдардың сенімі бойынша, бұл балалар еркекпен байланыссыз, некесіз Алан-Гоа анасының «таза құрсағынан» туған және «құдайлық нұрмен» озарған ерекше жаратылыстар болған: «Бұл ұлдардың дүниеге келуі - сирек кездесетін, ғажайып құбылыс еді» (Рашид әд-Дин 1952: 12). Осы үш ұлдан тараған ұрпақтар - нирун деп аталған, яғни «таза тектен шыққандар». Бұл әулет көптеген тармақтар мен тайпаларға бөлініп, олардың барлығы өз тегін нақты білуімен ерекшеленді. Моңғол салтында әр адам ата-бабасының шежіресін білуі керек болған. Сол себепті әрбір моңғол өз руы мен шыққан тегін білген: «Олар өз ата-бабаларының шежіресін есте сақтап, әр жаңа туған балаға үйретіп отырған» (Рашид әд-Дин 1952: 13).

Нирун тайпалары барлық басқа тайпалардан жоғары бағаланып, ерекше мәртебеге ие болған. Олар шежірелік тұрғыдан - «маржан секілді бағалы», «ең асыл жеміс» ретінде сипатталған. Аңыз бойынша, осы атақты әулеттің ішінен ең көрнектісі – Шыңғыс хан шықты, «ол - осы белгілі рудың ең көрнекті өкілі» болып саналды. Нирунға кірмейтін басқа моңғол тайпалары дарлекин деп аталды.

Осылайша, нирун - моңғол халқының негізгі этностық тармақтарының бірі болып саналды. Дарлекиндермен бірге олар моңғол этникалық қауымдастығының негізін құрды. «Үш өзен өңірі» қауымдастығының (Онон, Керулен және Тола өзендері) негізін құрды, моңғол халқының мәдени дәстүрлері мен дүниетанымының қалыптасуына зор ықпал етті. Кейіннен дәл осы нирун тайпалары әлем тарихындағы ең қуатты империялардың бірін - Моңғол империясын құруда шешуші рөл атқарды.

Нирундардың қазіргі ұрпақтары

Нирундардың қазіргі ұрпақтарын Орталық Азиядағы әртүрлі этникалық топтардың арасынан кездестіруге болады. Бұл байланысты көрсететін негізгі генетикалық маркер – C2-ST гаплогруппасы, ол қазіргі қазақтардың бірқатар ру-тайпаларында, әсіресе үйсіндер арасында жоғары жиілікте анықталған. Сонымен қатар, кенегес, маңғыт, қатаған секілді руларда да C2-ST гаплогруппасының таралу деңгейі жоғары, бұл олардың нирун-моңғолдардан тарағанын көрсетеді. Осы тұрғыда негізгі зерттеулерге мыналар жатады:

Ү-хромосоманың филогенетикалық талдауы (үйсіндер мысалында):

Оңтүстік Қазақстандағы 490 және басқа генетикалық жобалардан алынған 133 үлгі негізінде жүргізілген зерттеулер үйсін тайпасына жататын қазақ руларының ортақ генетикалық тамырлары бар екенін көрсетті. Мұнда шешуші рөлді C2-ST гаплогруппасы (SNP F3796) атқарады. Бұл гаплогруппа аясында XIII–XIV ғасырларда пайда болған үш негізгі генетикалық кластер анықталған, олар тарихи тұрғыдан Моңғол империясы кезеңіне және Майқы бидің өмір сүрген уақытына сәйкес келеді. Бұл деректер нирун-моңғолдардың Ұлы жүз құрамындағы қазақ руларына қосылғаны жөніндегі теорияны қуаттайды (Жабагин, Сабитов, Тарлыков және т.б. 2020: URL).

Ежелгі ДНҚ және археологиялық деректер:

Қазақстанның орталығындағы Қарасайыр қорымынан табылған ежелгі ДНК үлгілері

Моңғол империясы өкілдерімен генетикалық ұқсастыққа ие болған. Ең көне C2-ST үлгісі XIII ғасырға жататын Жошы ұлысы қорымынан табылған, бұл үйсіндердің сол кезеңдегі моңғол тайпаларымен тікелей байланысы болғанын көрсетеді.

Ежелгі үйсіндермен салыстырмалы талдау:

Жетісудағы Түрген қорымынан алынған жалғыз ежелгі үйсін үлгісі ирандық тамыры бар R1a1a-Z93 гаплогруппасына жататыны анықталған. Бұл гаплогруппа қазіргі қазақ үйсіндерінде небәрі 6% ғана кездеседі. Бұл факт ежелгі үйсіндер мен қазіргі қазақ үйсіндерінің генетикалық тұрғыдан әртүрлі тектерден шыққанын көрсетеді.

Бұл зерттеулер қазақ халқының, әсіресе Ұлы жүз құрамындағы кейбір рулардың, нирун-моңғолдармен генетикалық байланысын айқындап, қазақ этногенезі үдерістерін тереңірек түсінуге көмектеседі ([Сабитов](#), Баймуханов 2014: 1-9).

Шыңғыс ханның тарихы

Есугей баһадүр – Шыңғыс ханның әкесі – өз дәуіріндегі ең беделді және құдіретті тұлғалардың бірі болды. Өз заманында Есугей баһадүр нирун тайпасының, өзінің туыстары мен ағайындарының көсемі болған. Рашид ад-диннің айтуынша, Есугей баһадүрді туыстары бір ауыздан көсем етіп сайлап, оған толықтай бағынған. Басқа тайпалар да оны мойындап, құрмет көрсеткен. Оның әртүрлі тайпалардан бірнеше әйелі болған, солардың ішіндегі үлкені - Оэлүн-фуджин (кейде Оэлүн-эке деп те аталған), ол олқұнұт тайпасынан шыққан. «Фуджин» – қытай тіліндегі «әйел» деген сөз, ал Есугейдің тайпалары Қытай шекарасына жақын орналасқандықтан, сол тілдің терминдерін қолданған ([Рашид әд-Дин](#) 1952: 50-51).

Есугей баһадүр өзінен бұрынғы ұрпақтар бағындырған барлық тайпаларға билік жүргізіп, оларды өзіне қаратып, басшылық жасаған ([Рашид әд-Дин](#) 1952: 74). 547 хижра (1152-1153 жж.) жылы ол татарларға қарсы жорыққа шыққан кезде, Оэлүн-эке Шыңғыс ханды құрсағында көтеріп жүрген. Татарлардың билеушілері сол кезде Тэмуджин-Угэ және Кори-Бұқа болатын. Есугей баһадүр олармен шайқасып, жеңіске жетіп, олардың мал-мүлкін, қоныстарын талан-таражға салды. Жеңісінен кейін Дэлүн-Болдак аймағына тоқтаған. Көп ұзамай Шыңғыс хан осы жерде дүниеге келген. Дүниеге келген сәтінде, Шыңғыс хан оң қолында кепкен қанның ұйындысын, бауырға ұқсас кесек күйінде ұстап туған. Бұл жеңісті ерекше белгі мен жақсылықтың нышаны деп қабылдаған Есугей баһадүр өз ұлын татар билеушісі Тэмуджиннің атымен атаған ([Рашид әд-Дин](#) 1952: 75-76).

Есугей баһадүр нирун тайпасының, өзінің туыстары мен ағайындарының көсемі болғанмен, кейбір тайпалардың хандары және әмірлерімен арасында жаулық пен өшпенділік орнаған. Әсіресе татар тайпасымен қақтығыс қатты болған, өйткені бұрын әр тайпаның өзіндік атауы, жеке билігі болған, ал кейін барлығы бірігіп, «моңғолдар» деп атала бастаған. Есугей баһадүр олардың көбісін бағындырғанымен, олар іштей оған өшіккен. Кейбір туыстарыда ішкі өшпенділік пен қызғаныштан оны жек көріп, күштері жетпегендіктен, іштерінен ғана кек сақтап жүрген. Ақыры Есугей баһадүр қайтыс болғанда, тайджиут тайпасы бағынудан бас тартып, дұшпандық көрсетті. Бұл рулар Шыңғыс ханның әкесінің өлімінен кейін оған жау болған. Шыңғыс хан әкесі қайтыс болған кезде 13 жаста еді, және оның бауырлары да бала болатын. Рашид ад-диннің мәліметі бойынша, әкесінің өлімінен кейін олардың тағдыры біршама бұлыңғыр болып, өмірбаяндары туралы деректер белгісіз күйінде қалған ([Рашид әд-Дин](#) 1952: 75).

Шыңғыс ханның күшеюі және биліктің орнығуы

Шыңғыс хан бала кезінде оның әкесіне бағынған көптеген тайпалар оған қарсы шығып, тарай бастады. Оның анасы Оэлүн-эке – өте зерек әрі парасатты әйел болғандықтан, ол мүмкіндігінше балаларын, мал-мүлкін, әскери күшін және әкесінің артынан қалған қолдаушыларын қорғап, қамқорлық көрсетті. Бірақта, Шыңғыс ханның жағдайы нашарлап тұрды, әсіресе тайджиут тайпалары Тэмуджинге (Шыңғыс ханға) дұшпан болып, оның көсемдік талаптарын қабылдамай, оны жас әрі әлсіз деп санап, қолайлы сәтте қамауға алды. Дегенмен, барлық қиындықтарға қарамастан, Тэмуджин батыл, ержүрек, зерек және дарынды болып өсті. Оның атағы мен даңқы жақын маңдағы тайпалар арасында тез таралып, оған көп тайпа жақындаса бастады. Осылайша ол күшейіп, ықпалды тұлғаға айналды. Күш пен билікке қол жеткізген соң, Тэмуджин ең алдымен өзіне қызғанышпен қараған, әсіресе тайджиут тайпаларына шабуыл жасап, олардың көпшілігін жойды, қалғандарын құлдыққа айналдырды. Содан кейін ол өзіне жақын моңғол тайпаларын бағындырды. Рашид-ад-Диннің айтуынша, Тэмуджиннің туыстас бір тайпасы – кераиттердің ханы Он-ханмен жанжалдасып, ол мен Тэмуджин арасында бұрыннан достық және әкесінен ұлына берілген қатынастар болған. Алайда олардың қоныстары өзара жақын орналасқандықтан, қақтығыс туындап, бірнеше рет соғыс жүріп, ақырында Тэмуджин жеңіске жетіп, дұшпандарын жойды (Рашид әд-Дин 1952: 65). Содан кейін ол өз жұртындағы, яғни маңайындағы моңғол тайпаларын да бағындырды, өйткені кез келген көрші көбіне жау мен қызғаныштың көзі болады.

Кейін наймандардың хандары мен олардың аумақтарын бағындырып, қарсылас тайпаларды жойды. Қытайдағы бірнеше аймақтар – қарақытайлар (қидандар) – жеңіліп, олардың билеушілері жойылды. Бес жылдан кейін ол сол аумақтарға әскер қалдырып, өз жұртына қайтты.

Одан соң Тибет пен Тангут мемлекеттерін бағындырып, қайтадан Қытайға жорық жасауға дайындалып, Караджан аймағын да бағындыруды мақсат етті. Бұл аймақ Қытай мен Моңғолияға жақын орналасқан. Жергілікті үнділер мен басқа халықтар бұл аймақты «Кандар» деп атаса, тәжіктер оны «Кандахар» деп атайды (Рашид әд-Дин 1952: 66-67).

1204 жылы Тэмуджин наймандарды жойып, олардың ханы Таян-ханды өлтіргеннен кейін, 50 жас шамасында, аса жоғары мәртебе мен билікке ие болды. 1206 жылы барлық моңғол хандарының құрылтайында Тэмуджинге «Шыңғыс хан» – «Ұлы хан» деген атақ берілді (Рашид әд-Дин 1952: 51). Ол моңғол және нирун тайпаларын біріктіріп, батысқа, атап айтқанда ортаазиялық бай жерлерге жаулап алуға бет алды.

Осылайша, шын мәнінде күш-қуатқа жеткен соң, Шыңғыс хан барлық түркі және моңғол тайпаларын және жақын жатқан халықтарды бағындырды. Рашид-ад-Дин атап өткендей, Шыңғыс хан «барлық халықтардың ішінен асқан ерекше асыл тастай ерекшеленді, оларды билігіне бағындырып, ұлы басқару билігінің тұтқасын қолына алды. Оның ұрпақтары әлемнің тақ мұрагерлері және бақытты мемлекеттердің билеушілері болды» (Рашид әд-Дин 1952: 64).

Шыңғыс ханның балалары туралы

Барлық әйелдерінің ішіндегі ең беделді, үлкені және төрт үлкен ұлдың, сондай-ақ бес қызының анасы – Борте-Фуджин болды. Ол қонырат тайпасының ханы әрі мукаддамды Дай-нойонның қызы еді. Оның үлкен ұлы – Жошы болды. Жошы ұрпақтарынан Дешті Қыпшақтың барлық хандары мен билері шықты. Жошы ұрпақтары (Алтын және Ақ

Орда хандары) Дешті Қыпшақтағы түркі тайпаларын билеген.

Екінші ұлы – Шағатай, Мавераннахрдағы Шағатайлар әулетінің негізін қалаушы болып, 1227-1358 жылдар аралығында билік жүргізді. Оған Түркістаннан Аму Дарияның сағасына дейінгі аймақ бағынышты болды.

Үшінші ұлы – Үгедей, ол Шыңғыс ханнан кейін моңғол империясының жоғарғы билеушісі (қаған) болды. 1227-1241 жылдар аралығында қаған ретінде 13 жыл билік жүргізді.

Төртінші ұлы – Төле (Тұлуй). Оның «Еке-нойон» және «Ұлуғ-нойон» деген лақап аттары болған. Шыңғыс хан оны өзінің нөкері деп атаған. Көп уақытын әкесінің қасында өткізіп, оның жорықтарында бірге болған. Шыңғыс хан ұлдарына жер бөліп берген кезде, оған Моңғолия жері тиесілі болды.

Бұл төрт ұл Шыңғыс ханның сенімді тірегі, ақыл-парасаты мол, қасиеттерге толы, батыл әрі қайратты азаматтары еді. Оларды әкесі, әскерлері және халқы жоғары бағалаған. Олар Шыңғыс хан мемлекетінің төрт негізгі тірегі болды ([Рашид әд-Дин](#) 1952: 69-70).

XIII-XV ғасырларда қазіргі Қазақстан аумағындағы этносаяси үдерістер

XIII ғасырда Шыңғыс ханның қолбасшылығымен жүргізілген моңғол шапқыншылықтары нәтижесінде ортағасырлық Қазақстанның аумағы Ұлы Моңғол империясының құрамына енді. Осы уақыттан бастап Қазақстан тарихында жаңа ұлыстық басқару жүйесі енгізілді. Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы Ертістен Жайыққа (Оралға) дейінгі қыпшақ даласының билеушісі болды. Кейін оның ұрпақтары Жошы ұлысының аумағын кеңейтіп, оны Батыс Еуропа шекарасына дейін жеткізді. Осылайша, ортағасырлық тарихи әдебиеттерде Дешті Қыпшақ деп аталатын кең байтақ дала өңірі Жошы ұлысы деп атала бастады. Кейін Жошы ұлысы Алтын Ордаға (ал XV ғасырда Қазақ хандығына) айналды. Қазақ рулары (шежіре бойынша) Шыңғыс ханнан (тікелей - төре), оның ұлдарынан және ұлыстар құрамына енген түркі-моңғол тайпаларынан тарайды.

Кеңес дәуірінің тарихшылары Б. Греков пен А. Якубовский өздерінің «Алтын Орда және оның құлауы» атты зерттеуінде былай деп жазады: «XIV ғасырдың басына дейін Алтын Орданың аумағы мұсылман дереккөздерінде «Жошы ұлысы» деген атаумен белгілі жерлермен сәйкес келген. Алайда, XIV ғасырдың басынан бастап Жошы ұлысы екі мемлекетке – Көк Орда мен Ақ Ордаға бөлінді, олардың ішінде соңғысы біріншісіне вассалдық тәуелділікте болды... Ақ Орда бөлініп шыққаннан кейін «Алтын Орда» термині негізінен Көк Орданың жерлеріне қатысты қолданылды...» ([Греков, Якубовский](#) 1950: 261). Бұл зерттеуде алғаш рет Ақ Орданың тарихы Жошы мемлекетінің жалпы тарихы контекстінде қарастырылды. Ақ Орда - XIV ғасырдағы мемлекет, қазіргі Шығыс Қазақстан, Қазақстанның орталық бөлігі, Батыс Сібірдің кейбір аймақтарын қамтыған және Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошының ұрпақтары негізін қалаған мемлекет.

XV ғасырдың бірінші жартысында Ақ Орда ыдырағаннан кейін, оның жерлері ішінара өзбек хандарының қол астына өтті. Қазақ хандығының құрылуы – Ұрыс ханның ұрпақтары (қазақ чингизидтері) мен өзбек хандары арасындағы саяси күреспен тығыз байланысты болды. Бұл күрес – Ақ Орданың соңғы кезеңіндегі ішкі саяси үдерістердің жалғасы еді ([Қинаятұлы](#) 2004: 180).

Нәтижесінде, 1465-1466 жылдары Ұрыс ханның ұрпақтары – Жәнібек пен Керей

– көшпелі тайпалардың бір бөлігін бастап бөлініп шығып, Жетісу жерінде Қазақ хандығының негізін қалады. Осылайша, Қазақ хандығы Ақ Орданың тікелей мұрагері болды ([Қинаятұлы](#) 2004: 180, 325). Атап айтқанда, қазақ хандарының династиялық сабақтастығы туралы белгілі ресейлік зерттеуші М.П. Вяткин: «Жәнібек пен Керей - алғашқы қазақ хандары – Барақ ханның ұрпақтары еді, ал Барақ Ордадан жетінші ұрпақ» деп жазған ([Вяткин](#) 1941: 77).

Осыған орай, өзбектер мен өзбек-қазақ терминологиясы мен шығу тегін қарастырған жөн деп санаймыз.

Өзбек және өзбек-қазақ терминологиясының шығу тегі

«Өзбек» термині бастапқыда этностық атау емес, көшпелі өмір салтын білдіретін «өзі бек» – «өзіне ие» деген мағынада болған. Жошы ұлысында географиялық тұрғыдан екі бөлік қалыптаған: отырықшы және көшпелі. Отырықшы аймақтарға Кавказ, Ресейдің шығыс бөлігі, Қырым, Хорезм, Мауераннахр жатты. Ал көшпелі бөлікке Ақ Орданың иеліктері – Дешті Қыпшақ далалары кірді. Сондықтан, бастапқыда «өзбек» термині этносты емес, көшпелі өмір салтын білдірген – «өзі бек» – «өз билігі өзінде», «өз еркі өзінде», яғни «еркін адам» деген мағынада қолданылған ([Вернадский](#) 1997; [Савельев](#) 1836:17; [Қинаятұлы](#) 2004: 206-207; [Ахмедов](#) 1965: 13-17).

Осылайша, «өзі бек» (өзбек) ұғымы Ақ Орда халқының барлығына қатысты қолданылған. Ал тарихи әдебиетте кейін пайда болған «Көшпелі өзбектер хандығы» деген термин тарихи шындыққа сәйкес келмейді. Себебі бұл атау «өзі бек» – «өз еркі өзінде» деген мағынадағы ұғымға этносаяси емес, әлеуметтік-экономикалық мән жүктеген. Біріншіден, өзбектер – ертерек отырықшы мәдениет қалыптастырған түркі халықтарының бірі; екіншіден, тарихи әдебиетте «өзбек-қазақтар» термині қатар қолданылады, бұл аталмыш терминологияның екіұштылығын тағы да дәлелдей түседі. Бұл мәліметтерді ортағасырлық шығармалар да растайды, атап айтқанда, Фазаллах ибн Рузбихан Исфханидің Михман-наме-и Бұхара («Бұхара мейманнамасы») атты еңбегі ([Фазаллах](#) ибн Рузбихан Исфхани 1976: 32).

Қорытынды

Осы зерттеу барысында XIII ғасырдағы моңғол экспансиясы кезеңіндегі Қазақстанның этносаяси тарихына қатысты маңызды нарративті дереккөздердің бірі – Рашид әд-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» шежіресі қарастырылды. Жүргізілген талдау бұл еңбектің XIV ғасырдың басында Хулагуидтер мемлекетінде жазылғанымен, тек ресми моңғол тарихнамасының жинағы ғана емес, тарихи сипаттама, этнографиялық бақылау және саяси талдауды ұштастырған дербес туынды екенін көрсетті.

Аталмыш шежіре Шыңғыс ханның Орта Азияға жасаған жаулап алу жорықтары мен Қазақстан далаларының Моңғол империясы ұлыстарының құрамына қосылу үдерісін зерттеу үшін ерекше құнды. Онда Оңтүстік Қазақстан қалаларының қиратылуы, түркі және моңғол тайпаларының қоныс аударуы мен әлеуметтік трансформациясы туралы егжей-тегжейлі мәліметтер беріліп, қазақ этносының қалыптасуына дейінгі өңірлік саяси бірігудің үдерісін қадағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері «Жамиғ ат-тауарих» еңбегінің археологиялық және басқа да

жазба деректерді толықтырып қана қоймай, Қазақстан мен жалпы Орталық Азияның тарихи дамуына шешуші ықпал еткен оқиғаларды түсіндіруге теориялық негіз ұсына алатын кешенді әрі бірегей дереккөз екенін растайды.

Рашид әд-Диннің «Жамиғ ат-тауарих» («Жылнамалар жинағы») атты еңбегінің бірегейлігі – ол әлем тарихын жан-жақты қамтып, бұған дейін ислам тарихнамасында кеңінен баяндалмаған халықтар, аймақтар мен оқиғалар туралы мәліметтер беруінде. Бұл шығарма өз дәуіріндегі тарихи ғылымның дамуына елеулі үлес қосты.

Жалпы алғанда, XIII ғасырдың басында түркі және моңғол тектестер тайпалар мекендеген Орталық Азия мен қазіргі Қазақстан кеңістігінде күрделі этносаяси үрдістер орын алды. Осы өңірдің қойнауында жаңа этникалық құрылымдар пайда болып, Орталық Азияның этникалық бейнесі бірнеше мәрте өзгерді. XIII ғасырда Шыңғыс ханның жорықтарынан кейін көптеген моңғол тайпалары, соның ішінде нирун тектілер, қазіргі Қазақстан аумағына қоныс аударды. Бұл тайпалар Алтын Орда құрамына еніп, кейіннен Дешті Қыпшақ халқының, соның ішінде қазақ халқының этногенезіне әсер етті. Алтын Орда ыдырауынан кейін олар жаңа түркі тілдес халықтардың құрамына енді: Қазан, Сібір және Қырым татарлары, қазақтар, қарақалпақтар, өзбектер, башқұрттар, қарашай-балқарлар мен құмықтар.

Тарихи және генетикалық сабақтастық

Қазақстан тарихында Шыңғыс хан – орталық тұлға, әсіресе Қазақ хандығының құрылуы мен төре әулеті (Шыңғыс ханның ұрпақтары) контекстінде. Шыңғыс ханның «Жасақ» заңнамасында: тек Шыңғыс ханның еркек кіндікті ұрпақтары (борджигиндер) ғана хан атанып, ұлыстарды басқаруға құқылы деп бекітілген. Бұл дәстүр қазақ хандығында және Моңғол империясы құлағаннан кейін пайда болған барлық түркі-моңғол мемлекеттерінде саяси тәжірибеге айналды. Төре әулеті Қазақстанда жеке әлеуметтік топ ретінде сақталып, хан тағына отыру құқығына ие болды. Қазақ рулары мен нирундар арасындағы байланыс - тікелей тарихи, этникалық және генеалогиялық қатынастар арқылы жүзеге асқан. Шыңғыс хан дәуіріндегі нирун тайпаларының бір бөлігі кейіннен қазақ этносының қалыптасуына қатысып, кейбір руларға еніп кетті.

Ақ Орда билеушілері де, Қазақ хандығының негізін қалаушылар да – Шыңғыс хан әулетінің бір тармағынан, Жошының үлкен ұлы Орда Еженнің ұрпақтары еді. Хроникалар мен жылнамаларда (мысалы, Мұхаммед Хайдар Дулатида) Ақ Орда билеушілері мен Қазақ хандығы арасындағы сабақтастық атап өтіледі. Династиялық сабақтастықтан бөлек, аумақтық сабақтастықты да атап өту қажет: Қазақ хандығы бұрын Ақ Орда иелік еткен Жетісу, Сырдария бойы, Шығыс Дешті Қыпшақ секілді аумақтарда құрылды. Ақ Орда халқы – кейін қазақ халқының құрамына енген түркітілдес көшпелі тайпалардан тұрды. Бұл тайпалар – арғын, найман, қыпшақ, қаңлы, дулат және басқалар – кейін үш жүздің құрамына енді. Яғни, қазақ халқының этникалық негізі Ақ Орда дәуірінде-ақ қалыптаса бастаған. Ақ Орда Алтын Ордадан тәуелсіздік үшін күрес жүргізді. Қазақ хандығы бұл бағытты жалғастырып, дербес, тәуелсіз мемлекет құрып өмір сүрді.

Сонымен, бұл дәуірде:

Этникалық бірегейлік – ортақ ата-тек (Жошы, Шыңғыс хан), тіл мен мәдениет негізінде қалыптасты;

Мемлекеттік институттар – Шыңғыс хан енгізген әскери-әкімшілік жүйе Қазақ ханды-

ғында түрлендіріліп жалғасты;

Мәдени сабақтастық – құқықтық нормалар (мысалы, «Жасақ» заңы), әкімшілік басқару, рухани және жазба дәстүрлер арқылы берілді;

Генетикалық және тарихи сабақтастық – қазіргі қазақ руларында нирундық шығу тегінің элементтері бар екені дәлелденіп отыр.

Бұл сабақтастықты түсіну – қазіргі заманғы Қазақстанның тарихи жады мен ұлттық санасын қалыптастыруда шешуші рөл атқарады.

Acknowledgments

The authors of the article express their gratitude to the editorial staff and reviewers

Алғыс

Мақала авторлары редакция ұжымына және рецензенттерге алғысын білдіреді

Благодарность

Авторы статьи выражают благодарность коллективу редакции и рецензентам

Әдебиеттер тізімі

- Ахинжанов С. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата: Наука. 1989. 293 с.
- Ахмедов Б. Государство кочевых узбеков. Москва: Наука. 1965. 196 с.
- Валиханов Ч. Киргизское родословие. *Собрание сочинений в пяти томах*. Том 2. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии 1985. 2-е изд. доп. и перер. 416 с.
- Вернадский Г. Монголы и Русь. Тверь: ЛЕАН, Москва: АГРАФ. 1997. 480 с.
- Вяткин М. *Очерки по истории Казахской ССР с древнейших времен по 1870 г.* Том 1. Академия наук СССР, Институт истории и Казахстанский филиал. Москва: ОГИЗГосполитиздат. 1941. 368 с.
- Греков Б., Якубовский А. *Золотая орда и ее падение*. Москва; Ленинград. 1950. 478 с.
- Грумм-Гржимайло Г. *Западная Монголия и Урянхайский край*. Ленинград. 1926. Т. II. 900 с.
- Жабагин М., Сабитов Ж., Тарлыков П. и др. Средневековые монгольские корни Y-хромосомных линий из Южного Казахстана. *BMC Genetics*. 2020. Т.21. Приложение 1.87. (2020). <https://doi.org/10.1186/s12863-020-00897-5>
- Карпини Плано Дж. Дель. *История монголов*. Г. де Рубрук. Путешествие в восточные страны. 4-е изд. Москва: Мысль. 1997. 461 с.
- Қинаятұлы З. *Қазақ мемлекеті және Жошы хан*. (Тарихи-сараптамалық зерттеу). Астана: Елорда. 2004. 344 б.
- Муканов М. *Этнический состав и расселение казахов Среднего Жуза*. Алма-Ата. 1974. 200 с.
- Рашид-ад-Дин Джамии ат-тауарих. *Сборник летописей*. Том 1. Книга вторая. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР. 1952. 315 с.
- Сабитов Ж., Баймуханов Н. Нируны и субклад C2a3-F4002 (старккластер) *Российский журнал генетической генеалогии*. 2014. Т.6, no.2.; 2015. Т.7, no.1, с.1-9.
- Савельев П. Бухара в 1835 году: *С присоединением известий обо всех европейских путешественниках, посещавших этот город до 1835 года включительно*. П. Савельева. Санкт-Петербург: тип. Н. Греча. 1836. 26 с.

- Тоқаев Қ. 2025 жылғы 14 наурыздағы Қасым-Жомарт Тоқаевтың төртінші Ұлттық құрылтайдың төртінші отырысында сөйлеген сөзі. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-ulttyk-kuryltaydyn-tortinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-14242>
- Ушницкий В. *Средневековые народы Центральной Азии* (вопросы происхождения и этнической истории тюрко-монгольских племен). Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ. 2009. 116 с.
- Фазлаллах ибн Рузбихан Исфাহани. *Мухман-наме-йи Бухара* (Записки бухарского гостя). Пер. Р. Джалиловой. Москва: Наука. 1976. 526 с.

References

- Akhinzhanov S. *Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazakhstana*. Alma Ata: Science Publ. 1989. 293 p. (in Russian)
- Akhmedov B. *Gosudarstvo kochevykh uzbekov*. Moscow: Nauka Publ. 1965. 196 p. (in Russian)
- Valikhanov Ch. *Kirgizskoe rodoslovie*. Collected works in five volumes. Vol.2. Alma-Ata: Main edition of the Kazakh Soviet Encyclopedia, 1985. 2nd ed. additional and revised. Pp.148-166 (in Russian)
- Vernadskii G. *Mongoly i Rus'*. Tver: LEAN, Moscow: AGRAF. 1997. 480 p. (in Russian)
- Vyatkin M. *Ocherki po istorii Kazakhskoi SSR s drevneishikh vremen po 1870 g.* Vol. 1. USSR Academy of Sciences, Institute of History and Kazakhstan branch, Moscow: OGIZGospolitizdat. 1941. 368 p. (in Russian)
- Grekov B., Iakubovskii A. *Zolotaia Orda i ee padenie*. Moscow-Leningrad. 1950. 478 p. (in Russian)
- Grumm-Grzhimailo G. *Zapadnaia Mongoliia i Uriankhaiskii krai*. Leningrad. 1926. Vol.II. 900 p. (in Russian)
- Zhabagin M., Sabitov Zh., Tarlykov P. et al. Srednevekovye mongol'skie korni Y-khromosomnykh liniy iz Iuzhnogo Kazakhstana. *BMC Genetics*. 2020. Vol.21. Suppl.1. Art.87. <https://doi.org/10.1186/s12863-020-00897-5> (in Russian)
- Karpini Plano Dzhovanni del. *Istoriia mongolov*. de Rubruk G. Puteshestvie v vostochnye strany. 4th ed. Moscow: Mysl'. 1997. 461 p. (in Russian)
- Kinayatuly Z. *Qazaq memleketi jäne Joşy han*. (Tarihi-saraptamalyq zertteu). Astana: Elorda. 2004. 344 p. (in Kazakh)
- Mukanov M. *Etnicheskii sostav i rasselenie kazakhov Srednego Zhuza*. Alma Ata: Nauka Publ. 1974. 200 p. (in Russian)
- Rashid ad-Din Dzhami' at-tavarih. *Sbornik letopisei*. Vol.1. B.2. Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences. 1952. 315 p. (in Russian)
- Sabitov Zh., Baimukhanov N. Niruny i subklad C2a3-F4002 (starklaster). *Russian Journal of Genetic Genealogy*. 2014. Vol.6, no.2. 2015. Vol.7, no.1, pp.1-9. (in Russian)
- Savelev P. *Bukhara v 1835 godu: S prisoyedineniem izvestii obo vskh evropeiskikh puteshestvennikakh, poseshchavshikh etot gorod do 1835 goda vkluchitel'no*. P. Savelyev. St. Petersburg: N. Grecha Printing House. 1836. 26 p. (in Russian)
- Tokayev K. *Toqaevtyñ törtinshi Ulttyq quryltai otýrysyndagy sóilegen sózi, 14 naýryz 2025*. Accessed via: <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-ulttyk-kuryltaydyn-tortinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-14242> (in Kazakh)
- Ushnitskii V. *Srednevekovye narody Tsentral'noi Azii* (voprosy proiskhozhdeniia i etnicheskoï istorii tiurko-mongol'skikh plemen). Kazan: Publishing house "Fen" of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. 2009. 116 p. (in Russian)

Fazlallah ibn Ruzbikhan Isfahani Mikhman-name-yi Bukhara (Zapiski bukharskogo gostia). Translated by R. P. Dzhaliylova. Moscow: Nauka Publ. 1976. 526 p. (in Russian)

Information about authors

Gulmira K. Assanova – candidate of Historical Sciences (PhD), Astana International University, 8 Kabanbay Batyr Ave., 020000, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0008-5404-8313>, agk569@mail.ru
Jabai N. Kaliev – candidate of Pedagogical Sciences, Kazakstan-Belarus Center for scientific and technical cooperation, Kanysh Satbayev 2 Str., 010000 Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7469-0396>, kaliev_zhabai@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Гульмира Кабыланкызы Асанова – тарих ғылымдарының кандидаты (PhD), Астана Халықаралық университеті, Қабанбай батыр даңғылы, 8, 020000, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0008-5404-8313>, agk569@mail.ru
Джабай Нұрмақұлы Қалиев – педагогика ғылымдарының кандидаты, Қазақстан-Беларусь ғылыми-техникалық ынтымақтастық орталығы, Қаныш Сәтбаев көшесі, 2, 010000, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-7469-0396>, kaliev_zhabai@mail.ru

Сведения об авторах

Гульмира Кабыланкызы Асанова – кандидат исторических наук (PhD), Международный университет Астана, пр. Кabanбай батыра, 8, 020000, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0008-5404-8313>, agk569@mail.ru
Джабай Нурмакович Калиев – кандидат педагогических наук, Казахстанско-Белорусский центр научно-технического сотрудничества, ул. К. Сатпаева, 2, 010000 Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-7469-0396>, kaliev_zhabai@mail.ru

Authors' Contributions

The sequence of names of the authors involved in the study was determined depending on their contribution to the writing of the article. Asanova G.K., Candidate of Historical Sciences, PhD, formed the idea of the study, as well as developed the concept of the article and defined the goals and objectives. In addition, she made a significant contribution to the analysis and interpretation of the data obtained, writing the text of the article, results and conclusions, and approving the final version of the article for editing and publication. Kaliev J.N., Candidate of Pedagogical Sciences, participated in collecting the initial data and writing the text of the article. During the writing of the article, he developed the methodology, methods and sources of research, participated in the formation of the scientific basis of the work, as well as in the formulation of the problem, and the systematization of historiography data obtained during the research.

Авторлардың қосқан үлесі

Зерттеуге қатысқан авторлардың есімдерінің тізбегі мақаланың жазылуына қосқан үлесіне қарай анықталған. Асанова Г.К., тарих ғылымдарының кандидаты, PhD, зерттеудің идеясын

қалыптастырды, сондай-ақ мақала концепциясын әзірлеп, мақсаттар мен міндеттерді анықтады. Сонымен қатар, алынған деректерді талдау мен интерпретациялауға, мақаланың мәтінін, нәтиже мен қорытынды жазуда елеулі үлес қосты, оларды өңдеп, жариялауға арналған мақаланың финалдық нұсқасы ретінде бекітті. Қалиев Д.Н., педагогика ғылымдарының кандидаты, бастапқы деректерді жинауда және мақаланың мәтінін жазуда қатысты. Мақала жазу барысында зерттеу әдістемесін, деректер мен тәсілдерін белгілеуге жауапты болды, жұмыстың ғылыми негізін қалыптастыруға үлес қосып, сонымен қатар проблеманы қою, зерттеу барысында алынған тарихнама деректерін жүйелендіруде тең дәрежеде қатысты.

Вклад авторов

Последовательность имен авторов, участвовавших в исследовании, определялась в зависимости от их вклада в написание статьи. Асанова Г.К., кандидат исторических наук, PhD, сформировала идею исследования, а также разработала концепцию статьи и определила цели и задачи. Кроме того, внесла значительный вклад в анализ и интерпретацию полученных данных, написание текста статьи, результатов и выводов, утверждение финальной версии статьи для редактирования и публикации. Калиев Д.Н., кандидат педагогических наук, участвовал в сборе исходных данных и написании текста статьи. В ходе написания статьи он разрабатывал методологию, методы и источники исследования, участвовал в формировании научной основы работы, а также в постановке проблемы, систематизации данных историографии, полученных в ходе исследования.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / **Раскрытие информации о конфликте интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. / **Disclosure of conflict-of-interest information.** The author claims no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 26.06.2025

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 11.09.2025

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 30.10.2025

Научная статья / Research Article

МРНТИ / IRSTI 03.20.00

<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-129-146>

The Invisible Front: Anti-Epidemic Commissions and the Struggle Against Infectious Diseases in the Kazakh SSR During the War Years (1941-1945)

R. Zharkynbayeva^a, A. Abdiraiymova^b, A. Zhanabaya^a^aAl-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan^bALT University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. This article explores the specific features of Soviet healthcare during the Second World War by analysing one of its key components — the fight against infectious diseases. Wars and other large-scale social disruptions often led to outbreaks and the rapid spread of infectious diseases. Providing proper medical and sanitary services to the general population, and particularly to workers in industries of strategic importance to the front, was among the highest priorities of Soviet healthcare in the rear. Based on a wide range of archival materials and published sources, some of which are introduced into scholarly circulation for the first time, this study identifies the main factors that contributed to the deterioration of the sanitary and epidemiological situation in the Kazakh SSR during 1941–1945. The authors analyse state measures aimed at maintaining minimal sanitary conditions, controlling infection spread, and preserving labour resources essential for wartime. Special attention is devoted to the role of medical institutions, sanitary-epidemiological services, and the party and Soviet administrative bodies of the republic, which coordinated and unified all available efforts in the fight against epidemics. The contribution of scientific and research institutions, particularly the Kazakh Institute of Epidemiology and Microbiology, is highlighted for its work in preventing highly contagious diseases and in the localization and elimination of infection outbreaks. Due to resource shortages, local populations were actively involved in sanitary measures, while the supervisory role of judicial and law enforcement agencies was significantly strengthened. Despite the severe wartime conditions, endemic plague regions, and limited social infrastructure, the Kazakh SSR successfully avoided mass epidemics. The study emphasizes that this achievement was made possible through the coordinated efforts of state, medical, and research institutions. This article is dedicated to the commemoration of the 80th anniversary of the end of the Second World War and honours the selfless work of thousands of Soviet medical and scientific professionals who made invaluable contributions to the prevention and eradication of epidemic threats.

Keywords: Kazakhstan; war; healthcare; migration; social infrastructure; sanitation system; epidemics

For citation: Zharkynbayeva R., Abdiraiymova A., Zhanabaya A. The Invisible Front: Anti-Epidemic Commissions and the Struggle Against Infectious Diseases in the Kazakh SSR During the War Years (1941-1945). *Gumilyov Journal of History*. 2025. T.153, no.4, pp.129-146. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-129-146>

Funding. The article was prepared within the framework of the research project “Labour Mobilization of the Population of the Kazakh SSR in 1941–1945: State Policy and Adaptation Practices” funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (IRN of the project: AP23490680)

«Невидимый фронт» тыла: вклад противоэпидемических комиссий в борьбе с инфекционными заболеваниями в КазССР (1941-1945 гг.)

Р. Жаркынбаева^а, А. Абдирайымова^б, А. Жанабай^а

^аКазНУ им.аль-Фараби, Алматы, Казахстан

^бАЛТ университет им.М.Тынышпаева, Алматы, Казахстан

Аннотация. Данная статья посвящена особенностям функционирования советской системы здравоохранения в условиях военного времени через анализ одной из ее составляющих – борьбы с инфекционными заболеваниями. Как правило, войны и другие социальные катаклизмы приводили к вспышкам и массовому распространению инфекционных заболеваний. Важнейшей задачей советского здравоохранения в тылу являлось обеспечение должного медико-санитарного обслуживания населения в целом и рабочих стратегически важных для фронта отраслей народного хозяйства, в частности. На основе широкого круга источников, часть из которых впервые вводятся в научный оборот, авторами исследованы основные факторы, способствовавшие ухудшению санитарно-эпидемической ситуации в Казахской ССР в военные годы (1941–1945 гг.) и вклад противоэпидемических комиссий в борьбе с инфекционными заболеваниями. Проанализированы предпринятые государством с разной степенью эффективности меры по поддержанию минимальных санитарных условий для сдерживания распространения инфекционных заболеваний среди населения и воспроизводства трудовых ресурсов. Рассмотрены роль и значение медицинских учреждений и санитарно-эпидемиологических служб, а также партийно-советских органов республики, которые объединяли и координировали все совместные усилия в борьбе с эпидемиями. Особо отмечен вклад научно-исследовательских учреждений республики, в частности, Казахского института эпидемиологии и микробиологии, в предотвращение высококантогизных заболеваний, в локализацию и ликвидацию очагов инфекций. В статье показано, что в результате нехватки ресурсов к санитарным мероприятиям стало активно привлекаться местное население и усилилась надзорная роль судебно-правоохранительных органов. Подводя итоги, авторы приходят к выводу, что в республике удалось предотвратить массовое распространение эпидемий, несмотря на крайне сложную материально-экономическую ситуацию военных лет. Масштабные миграционные процессы — эвакуация, депортации, трудовая мобилизация – значительно усилили нагрузку на санитарно-эпидемиологическую систему, усугубив существующие проблемы, связанные с недостаточным развитием социальной инфраструктуры и наличием ряда эндемичных по чуме районов. Тем не менее усилия медицинских и санитарных служб позволили избежать катастрофических последствий и обеспечить относительную стабильность эпидемиологической обстановки. 2025 год во всем мире отмечен коммеморацией 80-летия окончания Второй мировой войны. Настоящая статья представляет собой дань памяти самоотверженному труду тысяч работников медико-санитарных, научно-исследовательских и иных советских учреждений и организаций, которые в условиях военного времени проявили высокий профессионализм и гражданскую ответственность, предпринимая усилия для предупреждения, локализации и ликвидации вспышек эпидемий.

Ключевые слова: Казахстан; война; здравоохранение; миграции; социальная инфраструктура; санитарная система; эпидемии

Для цитирования: Жаркынбаева Р., Абдирайымова А., Жанабай А. «Невидимый фронт» тыла: вклад противозэпидемических комиссий в борьбе с инфекционными заболеваниями в КазССР (1941-1945 гг.). *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.153, no.4, с.129-146. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-129-146>

Финансирование. Статья подготовлена в рамках реализации научно-исследовательского проекта «Трудовая мобилизация населения Казахской ССР в 1941-1945 гг.: государственная политика и практики адаптации» по гранту Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН проекта: AP23490680)

Тылдағы «беймәлім майдан»: ҚазКСР-де жұқпалы індеттерге қарсы күрестегі эпидемиялық комиссиялардың қызметі (1941-1945 жж.)

Р. Жаркынбаева^а, А. Абдирайымова^б, А. Жанабай^а

^а*әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*

^б*АЛТ университеті, Алматы, Қазақстан*

Андатпа. Бұл мақала соғыс жағдайындағы кеңестік денсаулық сақтау жүйесінің қызмет ету ерекшеліктерін, оның маңызды құрамдас бөлігі – жұқпалы ауруларға қарсы күрес мысалында талдауға арналған. Көпжағдайдасоғыстармен өзге де әлеуметтік күйзелістер жұқпалы аурулардың өршуі мен кеңінен таралуына әкеліп соқты. Халықты жалпы және майдан үшін стратегиялық маңызы бар халық шаруашылығы салаларының жұмысшыларын тиісті медициналық және санитарлық қызметтермен қамтамасыз ету кеңестік денсаулық сақтау жүйесінің тылдағы басты міндеттерінің бірі болды. Кең ауқымды дереккөздердің негізінде, оның бір бөлігі алғаш рет ғылыми айналымға енгізіліп отырған бұл зерттеуде 1941–1945 жылдардағы соғыс кезеңінде Қазақ КСР аумағындағы санитарлық-эпидемиологиялық жағдайдың нашарлауына әсер еткен негізгі факторлар және жұқпалы ауруларға қарсы күрес комиссиясының жұқпалы аурулармен күресудегі үлесі жөніндегі эпидемияға қарсы комиссиялардың рөлі қарастырылады. Ғылыми айналымға алғаш рет енгізілетін дереккөздердің кең ауқымы негізінде авторлар Қазақ КСР-ында соғыс жылдарындағы (1941-1945 жж.) санитарлық-эпидемиялық ахуалдың нашарлауына ықпал еткен негізгі факторларды және жұқпалы аурулармен күрес жөніндегі комиссияның онымен күресуге қосқан үлесі туралы зерттеді. Мақалада мемлекеттің әртүрлі тиімділік дәрежесінде жүзеге асырған шаралары талданады. Олар халық арасында жұқпалы аурулардың таралуын тежеу және еңбек ресурстарының сақталуын қамтамасыз етуге бағытталған. Сондай-ақ, Республикадағы медициналық мекемелер мен санитарлық-эпидемиологиялық қызметтердің, сондай-ақ эпидемияға қарсы күресті үйлестіріп, ұйымдастырған партиялық-кеңестік органдардың эпидемияға қарсы күрес қызметі қарастырылады. Медициналық мекемелер мен санитарлық-эпидемиологиялық қызметтердің, сондай-ақ эпидемияға қарсы күресте барлық бірлескен күш-жігерді біріктірген және үйлестірген республикадағы партиялық-кеңестік ұйымдардың рөлі және маңызы туралы қарастырылады. Республикадағы ғылыми-зерттеу

мекемелерінің, соның ішінде Қазақ эпидемиология және микробиология институтының аса жұқпалы аурулардың алдын алудағы, жұқпа ошақтарын оқшаулау мен жоюдағы үлесі ерекше атап өтіледі. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, ресурстардың тапшылығы жағдайында санитарлық шараларға жергілікті халық белсенді тартылды, ал сот және құқық қорғау органдарының қадағалау рөлі күшейтілді. Қорытындылай келе, авторлар соғыс жылдарындағы жаппай көші-қон (эвакуация, депортация, еңбекке жұмылдыру және т.б.), санитарлық жүйеге түскен ауыр жүктемеге, әлеуметтік инфрақұрылымның жеткіліксіз дамуына, оба ауруы бойынша бірқатар эндемиялық аймақтардың болуына және республикадағы ауыр материалдық-экономикалық жағдайға қарамастан, эпидемиялардың жаппай таралуына жол берілмеді деген қорытындыға келеді. 2025 жыл – Екінші дүниежүзілік соғыстың аяқталғанына 80 жыл толуына арналған жаһандық еске алу жылы. Бұл мақала эпидемиялардың таралуын азайту, оқшаулау және жою жолында жанқиярлықпен еңбек еткен мыңдаған медициналық, ғылыми-зерттеу және өзге де кеңестік мекемелер қызметкерлерінің еңбегіне тағзым ретінде ұсынылады.

Түйін сөздер: Қазақстан; соғыс; денсаулық сақтау; қоныс аудару; әлеуметтік инфрақұрылым; санитарлық жүйе; індеттер

Введение

В справке Наркомздрава КазССР в СНК республики о работе органов здравоохранения в годы войны от 8 февраля 1945 г. отмечалось, что благодаря принятым мерам в республике не было допущено крупных эпидемий инфекционных заболеваний. Отдельные вспышки немедленно ликвидировались» (*Эпидемический «пожар» удалось предотвратить 2015: 14*). Тем не менее, несмотря на все предпринимаемые, порой титанические, усилия медицинских и санитарных учреждений республики, обстановку нельзя было назвать с эпидемической точки зрения в общем и целом благополучной, фиксировались риски возникновения и вспышки разного рода инфекционных заболеваний.

Железнодорожные и морские (речные) перевозки тысяч людей (эвакуированных, спецпереселенцев, заключенных и военнопленных) для обеспечения нужд военной экономики через территорию всей страны приводили к вспышкам потенциально опасных заболеваний. Особо следует отметить сыпной тиф – неизбежный спутник массовых перемещений людей в условиях невозможности соблюдения базового уровня личной гигиены. Большую опасность представляли другие высококантогиозные заболевания, как брюшной тиф, холера, дизентерия, малярия. Крайне тревожной была обстановка в республике и в отношении чумы. На начало 1942 г. на территории Алма-Атинской, Гурьевской и Западно-Казахстанской областей имелась эндемичность чумы, которая сохранялась на грызунах. В Гурьевской области были обнаружены эпизоотии чумы на мышевидных грызунах в Ново-Богатинском районе в 16 различных точек и Денгизском районе в 10 точках¹.

В исследовании предпринята попытка рассмотреть особенности функционирования советской системы здравоохранения в условиях военного времени через анализ ее составной части – борьбы с инфекционными заболеваниями. Для реализации этой цели ставятся следующие задачи: рассмотреть факторы, приводившие к ухудшению санитарно-эпидемической ситуации в КазССР; проанализировать ход и характер противоэпидемических мероприятий по борьбе с инфекционными заболеваниями.

Материалы и методы

Источниковой базой послужили опубликованные и неопубликованные документы ряда центральных и региональных архивов РК. В частности, Центрального государственного архива РК (ЦГА РК), Центрального государственного архива научно-технической документации (ЦГА НТД), Государственного архива Туркестанской области (ГАТО) – это документы Наркомата здравоохранения (далее Наркомздрав), Чрезвычайных противоэпидемических комиссий по борьбе с инфекционными заболеваниями и др. Высокой информативной ценностью обладают документы Архива Президента РК (АП РК), в том числе материалы так называемых «Особых папок», Комиссии Партийного контроля (далее КПК) и др. Применение комплексного подхода к формированию источниковой базы исследования, введение в научный оборот новых архивных свидетельств представляют возможность определить особенности санитарно-эпидемической ситуации и противоэпидемических мероприятий в КазССР в военные годы.

В основе методологии исследования лежат принципы историзма, системности и объективности. Принцип историзма позволяет рассмотреть заявленную проблему в соответствии с конкретно-историческими условиями, обусловленными природно-географическими и социально-демографическими особенностями республики. Принципы системности и объективности представляют возможность проанализировать функционирование советского института здравоохранения во взаимосвязи с другими институтами и происходившими процессами, показав не только успехи и достижения, но и сложности и противоречия в борьбе с эпидемиями. Анализ опубликованных исследований и архивных документов был осуществлен с помощью общенаучных и специально-исторических методов.

Литературный обзор

Проблемы медико-санитарного благополучия на фронте и в тылу нашли широкое отражение в советской историографии в контексте истории медицины. Одной из первых работ, посвящённых становлению отечественной системы здравоохранения, являлся труд Наркома здравоохранения Чеснокова С.А. (Чесноков 1946). Работа была издана сразу после окончания войны и являлась своего рода подведением «выдающихся успехов» в сфере охраны здоровья трудящихся в контексте 25-летия КазССР. В 1957 г. вышли «Очерки истории здравоохранения СССР» под ред. М.И. Барсукова. В работе на основе архивных документов, периодической печати, мемуаров деятелей советской медицины и исследований был обобщён опыт строительства здравоохранения в СССР (Барсуков 1957). Спустя год были опубликованы «Очерки истории здравоохранения Казахстана» Р.И. Самрина, где одна из глав посвящена состоянию здравоохранения в годы войны. Работа написана на документах ряда центральных и республиканских архивов и являлась, по мнению автора, «первой попыткой систематизированного изложения истории здравоохранения Казахстана» (Самрин 1958). Особо следует выделить исследование В.С. Кожурина как серьёзную попытку рассмотреть санитарно-эпидемическое и лечебно-профилактическое обслуживание советских рабочих с позиций социальной истории (Кожурин 1990).

Отмечая характерные черты советской историографии проблемы, следует отметить, что наряду с ценным фактическим материалом, работы были направлены на демонстрацию достижений советской политики в области здравоохранения по сравнению с дореволюционным периодом, соответственно, многие серьезные проблемы не находили своего отражения.

Отмечая характерные черты советской историографии проблемы, следует отметить, что наряду с ценным фактическим материалом, работы были направлены на демонстрацию достижений советской политики в области здравоохранения по сравнению с дореволюционным периодом, соответственно, многие серьезные проблемы не находили своего отражения.

Зарубежная и отечественная историография последних десятилетий в связи с расширением доступа к архивным документам и плюрализмом в выборе исследовательских подходов представлена целым рядом серьезных работ: от влияния эпидемий на ход истории до эпидемической ситуации в отдельных странах и регионах. В данном обзоре мы остановимся лишь на некоторых, наиболее релевантных, согласно заявленной цели, исследованиях, в которых нашли отражение как позитивные, так и негативные аспекты функционирования советской системы здравоохранения в области борьбы с инфекционными заболеваниями.

Анализ становления советской системы здравоохранения приводит западных историков к выводу, что в условиях демографического кризиса и стремления к созданию устойчивой легитимности власти забота о здоровье населения рассматривалась советским государством как один из важнейших инструментов социальной политики (Starks 2017).

В одном из своих последних исследований известные ученые В. Голдман и Д. Фильцер отмечают, что в годы войны советское государство не было способно полностью или хотя бы частично устранить причину высокого уровня заболеваемости населения, поэтому прибегало к базовым мерам по охране здоровья. Выявление и изоляция заболевших, установление контактировавших лиц и карантин, дезинфекция фактических и потенциальных очагов заражения были намного дешевле, как считают авторы, чем инвестиции в санитарию и жилье. Однако эти меры отличались большой трудозатратностью, требовали слаженной системы диагностики, оповещения и реакции, что не всегда удавалось осуществить. Тем не менее, несмотря на трудности в начале войны, впоследствии система работала достаточно эффективно (Goldman, Filtzer 2021:273).

Особую ценность для освещения санитарно-эпидемической ситуации в советском государстве в 1940-х гг. представляют работы Д. Фильцера. В исследованиях автора устанавливается прямая связь между большинством хронических и острых заболеваний с комплексом социальных проблем (Фильцер 2011) и продвигаются идеи о том, что жилищные условия, доступ к канализационным системам и к безопасному водоснабжению, чистота в городах, возможность населения мыться и соблюдать базовый уровень личной гигиены не являлись вопросами личного комфорта, а превращались в ключевые факторы, определявшие вероятность заболевания инфекционными болезнями (Фильцер 2011: 20).

Фокусируясь на истории развития биомедицины в Казахстане, Паола Майклс, основываясь на широкий круг репрезентативных источников, продемонстрировала

разрушительное воздействие войны на санитарную систему республики и на те ограниченные достижения, которые были достигнуты в предвоенные годы. Автор считает, что бессистемный анализ сбора статистических данных и случаи «преднамеренного обмана» со стороны медицинских работников и чиновников не позволяют сделать выводы о состоянии здоровья населения в годы войны и эффективности советских инициатив в области медицины и общественного здравоохранения. П. Майклс отмечает, что в лучшем случае можно констатировать общее медленное снижение заболеваемости инфекционными болезнями в военные и послевоенные годы, что позволяет предположить, что государство добилось, по крайней мере, некоторого скромного успеха в этой борьбе, за исключением малярии. Малярия, согласно только официальным данным, удвоилась в республике с 1940 по 1948 гг. (Michaels 2003:125)

В современной российской историографии можно выделить исследования, посвященные организации медицинской помощи населению, борьбе с эпидемиями и сохранении санитарного благополучия в различных регионах России (Красноженова 2012; Усольцева 2016), выявлению основных научных направлений в развитии советской эпидемиологической науки в 1941-1945 гг. (Горшенин 2025). В работе российского исследователя М.Ю. Ким проанализированы наиболее острые социальные проблемы советской индустриализации на примере Карагандинского угольного бассейна, в частности, жилищно-коммунальные проблемы, борьба с эпидемиями и развитие системы медико-санитарного обеспечения рабочих (Ким 2017).

В исследовании проблем общественного здравоохранения и санитарно-эпидемической ситуации КазССР в 1930-1940 гг. большую работу проводят отечественные архивы и историки. Так, АП РК издан сборник рассекреченных документов, куда вошли и документы о санитарно-эпидемиологической ситуации военного времени (Рассекреченная война: «особые папки» ЦК КП(б) Казахстана 2010). ЦГА НТД РК опубликован сборник архивных документов и материалов по истории медицинских учреждений в годы войны (Из истории научных медицинских учреждений 2015). ЦГА РК в 2023 г. был подготовлен сборник ценных документов и материалов, извлечённых из фондов ряда архивов республики, посвященный истории становления и развития системы здравоохранения в 1917-1937 гг. (Советский Казахстан 2023). Вкладу медицинских работников, истории медицинских и санитарно-эпидемиологических служб в 1941-1945 гг. в 2015 г. был посвящен круглый стол ЦГА НТД РК (Эпидемический «пожар» удалось предотвратить 2015).

В целом в современной казахстанской историографии можно выделить работы, рассматривающие распространение и борьбу с инфекционными болезнями в Казахстане в первой трети XX в. (Кокебаева 2021), особенности медико-санитарного обслуживания отдельных групп населения в годы войны (Жаркынбаева 2025), состояние развития системы здравоохранения отдельных регионов республики в послевоенный период (Сактаганова 2015; Мухамбетгалиева 2021).

Таким образом, проблемы санитарно-эпидемической ситуации в республике рассматривались преимущественно в контексте довоенных и послевоенных десятилетий.

Санитарно-эпидемическая обстановка в годы войны (1941-1945 гг.)

Начавшаяся война обострила все имеющиеся проблемы и в разы усилила нагрузку

на санитарную систему республики. В качестве одного из существенных факторов ухудшения санитарно-эпидемической ситуации в КазССР можно назвать миграционные потоки в республику.

В течение второй половины 1941 г. и первой половины 1942 г. в республику, наряду с Уралом и Сибирью, из прифронтовой зоны была перебазирована промышленность и ее кадры, а также значительное количество эвакуированного населения. Основная часть эвакуированного населения прибыла в течение первых двух лет войны (1941-1942 годы) и по состоянию на 1 марта 1943 г. по республике были учтены 481 696 человек². По данным переписи 1939 г., численность населения составляла 6 155 170 человек. К 1946 г. спецпереселенцев и ссыльно-высланных насчитывалось 987 533 человека. Кроме того, в республике проживало около 200 тыс. человек бывших ссыльно-высланных (срок ссылки которых закончился) и 49 229 чел. военнопленных³. Такой значительный рост населения не мог не отразиться на медико-санитарных учреждениях республики, и без того работавших на пределе своих возможностей. Наряду с эвакуацией и депортацией осуществлялась трудовая мобилизация и перемещение населения как внутри, так и за пределы республики.

Таким образом, для обеспечения фронта всем необходимым в непрерывном движении находились большие потоки людей – эвакуированных, призванных в промышленность, строительство и на транспорт военнообязанных, выпускников школ ФЗО и ремесленных училищ и мобилизованного облісполкомаи незанятого в промышленности населения. Отдельно следует отметить передвижения спецпереселенцев, заключенных и военнопленных в республике. Обеспечение должного санитарно-эпидемического благополучия всех этих групп превращалось в труднодостижимую задачу.

Первые случаи инфекционных заболеваний в поездах начали фиксироваться в сентябре-октябре 1941 г. Инфраструктура станций и вокзалов не была рассчитана на обслуживание столь больших миграционных потоков. В результате скопления тысяч людей на железнодорожных станциях, невероятной переполненности вагонов в поездах, в которых отсутствие воды и удобств для совершения базовых гигиенических процедур было больше правилом, чем исключением, стали усиливаться условия для возникновения и распространения инфекционных заболеваний. Серьезной проблемой на вокзалах была и организация питания, отсутствие кипятка и горячей пищи. Большие очереди в несколько сотен человек становились распространенным явлением.

Осенью 1941 года на Туркестано-Сибирской железной дороге организовали дополнительные эпидемические койки в количестве 460, используя внутренние ресурсы дороги. Было начато обследование населения на наличие педикулеза и активизированы меры по борьбе с сыпным тифом. Также была проведена реорганизация работы бань, пропускных пунктов и дезинфекционных камер, за короткий отрезок времени были поострены 29 сухожаровых камер⁴. В целом на 24 железнодорожных узлах были организованы санитарно-контрольные пункты, а на крупных станциях созданы здравпункты (Эпидемический «пожар» удалось предотвратить 2015: 20). Однако, учитывая масштабы передвижений, этих пунктов было явно недостаточно. После прибытия в республику большинство людей столкнулись с переуплотненностью в местах расселения, отсутствием или низкой пропускной способностью бань, дезокамер, нехваткой мыла, что привело к распространению различных инфекционных заболеваний и среди местного населения. В 1941 г. по республике насчитывалось всего 43 санитарно-

эпидемиологических станций⁵.

Таким образом, транспортировка не обеспечивала потокам людей необходимых условий для сохранения жизни и здоровья, а условия расселения способствовали впоследствии распространению инфекций.

Деятельность чрезвычайных противоэпидемических комиссий по борьбе с инфекционными заболеваниями

Советское государство осознавало важность сохранения санитарно-эпидемического благополучия тыла как важного фактора успехов на фронте. Главная роль в этом вопросе отводилась Наркомату здравоохранения. В 1942 г. Нарком здравоохранения СССР Г.А. Митреев был назначен уполномоченным ГКО по противоэпидемическим мероприятиям. В круг его обязанностей входило централизованное руководство и координирование всей противоэпидемической работы, проводимой в ведомствах и организациях (Барсуков 1957: 286). Учитывая обстановку строгой секретности военного времени, острозаразные заболевания в документах имели свои зашифрованные названия – коды, к примеру, сыпной тиф назывался – «форма №4», холера – «форма №30» и т.д.

Во всех советских республиках были созданы противоэпидемические комиссии, которые координировали деятельность различных эпидемиологических служб: государственной санитарной инспекции, санитарных эпидемических станций, дезактивационных, малярийных, молочно-контрольных, бруцеллезных станций и пунктов, а также разрабатывали планы санитарных и противоэпидемических мероприятий. Как верно отметила Красноженова Е.Е., в годы войны происходила тенденция усиления внеотраслевого управления здравоохранения со стороны партийных и советских органов (Красноженова 2012: 142)

В феврале 1942 г. Совнаркомом и ЦК КП(б)К в качестве особенно неблагоприятных по сыпному тифу были названы Южно-Казахстанская, Джамбульская, Актюбинская и Кызыл-Ординская области. В областях был освобожден ряд ответственных должностных лиц, а также проведены повсеместные проверки выполнения постановлений, связанных с противоэпидемическими и другими мерами. Первые секретари обкомов и председатели облсоветов указанных областей были предупреждены об их персональной ответственности за проведение противоэпидемических мероприятий и за быструю ликвидацию инфекционных заболеваний, прежде всего сыпного тифа⁶.

Рассмотрим на примере борьбы с сыпным тифом, какова была степень эффективности санитарно-противоэпидемической работы, все ли зависело от исполнительности советских и медико-санитарных органов, общественности?

Сразу следует отметить, что проблемы, связанные с нехваткой кадров, помещений, мягкого и твердого инвентаря, работой бань и дезокамер или топлива как главного фактора для работы санпропускников были системными и не могли быть решены усилиями чрезвычайных противоэпидемических комиссий в силу существовавших объективных обстоятельств. В этой связи главный упор в их деятельности ставился на организацию и контроль выявления и лечения заболевших, работы по расчистке территории и своевременной дезинфекции очагов заболеваний.

К примеру, несмотря на строгое указание обеспечить 100 % госпитализацию больных, добиться этого оказалось крайне сложно. В объяснительной записке зав. облздравотделом Южно-Казахстанской области Макарова сообщала Председателю

областной чрезвычайной комиссии о невозможности полной 100% госпитализации больных. Это было обусловлено тем, что решение Чрезвычайной Комиссии от 8 февраля 1942 г. закончить приспособление 16-тиквартирного дома хлопкового завода под больницу в г. Чимкенте к 19 февраля не было выполнено. Кроме того, не удалось организовать санпропускник, поскольку «совершенно» отсутствовал необходимый инвентарь, несмотря на неоднократные запросы к Наркомздраву. Аналогичная ситуация была и в районах: например, на 24 февраля в Сайрамском районе не было выделено помещение для сыпно-тифозной больницы, и больные лежали на дому уже в течение нескольких дней⁷.

С накоплением определённого опыта ситуация с сыпным тифом начала постепенно улучшаться. По данным Наркомздрава, в первом полугодии 1943 г. заболеваемость инфекционными заболеваниями снизилась по всем основным инфекциям по сравнению с этим же периодом 1942 г. Так, число случаев сыпного тифа уменьшилось с 24600 до 10743. В целом заболеваемость сыпным тифом снизилась в 2,3 раза, хотя в некоторых областях заболеваемость возросла. Вспышки фиксировались в местах заключения в Караганде, Кустанае, Уральске, Алма-Ате и совхозе Пахта-Арал. В Южно-Казахстанской и Актюбинской областях значительные вспышки происходили за счет военнопленных⁸.

Несмотря на ограниченные экономические и кадровые ресурсы, противоэпидемические комиссии пытались найти все возможные меры для купирования заболеваний. Так, в Тюлькубасском районе ЮКО Чрезвычайной комиссией было решено выделить постоянных санитарных уполномоченных на каждые 10 дворов и с 20 января 1942 г. проводить систематические подворовые обходы жителей для проведения противоэпидемических мероприятий и выявления больных, передать Балыкчинский санаторий под больницу сыпно-тифозных больных, отремонтировать бани и дезокамеры и обеспечить их бесперебойную работу. В случае отказа в предоставлении колхозами транспорта для перевозки больных, подвергнуть их штрафу до 100 руб. Всем медпунктам установить профилактический день – вторник для проведения противоэпидемических мероприятий⁹.

Летом 1942 г. в этом же районе для полной ликвидации в летний период и для предупреждения в осенний период оставшихся сыпно-тифозных очагов было постановлено, прежде всего, обеспечить бесперебойную работу бань и санпропускников (вошебоек) к 1 сентября, райисполкому в 10-дневный срок найти средства для приобретения топлива. Сельисполкомам и райздравотделу обеспечить 100% госпитализацию больных брюшным тифом, паратифом, дизентерией, сохранить полностью помещения, используемые под изоляторы. Привлекать население к систематической уборке станций, учреждений и населённых пунктов под контролем милиции, поливать улицы с 7 до 8 и с 18 до 19. Организовать охрану источников водоснабжения от загрязнений, обеспечить каждый колодец крышкой, постоянным ведром и т.д.¹⁰.

В целом в годы войны выработался следующий, достаточно успешный, стандартный протокол борьбы с сыпным тифом. К примеру, после появления первого очага сыпного тифа на промысле Кульсары в феврале 1944 г. руководство района приняло ряд мер. Была создана противоэпидемическая комиссия в составе председателя райисполкома, секретаря райкома по кадрам, зав. райздравотделом, начальника РО

НКВД, райпрокурора и начальника санэпидемстанции. Райздравотделу было поручено в течение суток направить 3 бригады медработников по колхозам для выявления больных среди сельского населения района; «переключить» больницу райцентра на инфекционное отделение; провести подворовые обходы населенных пунктов с целью выявления больных с температурой и завшивленности, также провести санобработку во всех общежитиях, домах приезжающих и общежитиях ФЗО, организовать лекции о сыпном тифе и обеспечить круглосуточное дежурство в райздраве и амбулатории. Руководители нефтепромыслов, предприятий, учреждений, колхозов обязаны были поддерживать санитарный порядок. Райпрокурор и начальник РО НКВД должны были помогать в эпидемиологической работе, оперативно рассматривать дела по вопросам срыва санитарных и противоэпидемиологических мероприятий и привлекать виновных к строгой уголовной ответственности по законам военного времени¹¹.

Таким образом, при появлении очагов инфекционных заболеваний предпринимались экстренные меры для локализации и ликвидации вспышки. К противоэпидемической работе привлекались не только органы здравоохранения, но и население, а также судебно-правоохранительные органы.

Важную роль в локализации и ликвидации очагов инфекций сыграли научно-исследовательские и санитарно-бытовые учреждения республики. Казахский институт эпидемиологии и микробиологии (далее КИЭМ) производил в годы войны все бактериальные препараты, необходимые для противоэпидемической работы. В сентябре 1942 г. СНК было поручено КИЭМ к 15 октября 1942 г. организовать производство сухого дизентерийного бактериофага и сыпнотифозной вакцины в кратчайшие сроки¹². Несмотря на сжатые сроки, институт выработал эти бактериальные препараты и они спасли впоследствии множество жизней. В 1943 г. было вакцинировано против брюшного тифа 1 461 596, против дизентерии – 750 260, против дифтерии – 389 083 человека (Самрин 1958:135). Под руководством директора института Д.Ф. Цимбалиста были освоены производство сухих вакцин, скарлатинозных вакцин и токсинов, дифтерийный анатоксин, вакцина БЦЖ, жидкий и сухой бактериофаг, сыпнотифозная, тифозно-паратифозная, дизентерийная вакцины, холерная моновакцина и холерный жидкий и сухой бактериофаги. (Из истории научных медицинских учреждений 2015: 44). Особо следует отметить вклад санинспекторов, которые проводили очень большую и ненормированную по времени работу, совершали обходы в отведенных им участках, выявляли больных, проводили дезинфекцию очагов инфекционных заболеваний и т.д. Нуждается в отдельном рассмотрении работа парикмахерских и банно-прачечных служб республики.

Внесли свой вклад в санитарное благополучие населения республики Красный Крест и Красный Полумесяц, активисты которых обследовали санитарное состояние около четверти миллиона дворов и привлекли к санобработке около 100 тыс. чел., помогали открывать бани и парикмахерские (Чесноков 1946: 69).

Одной из распространенных практик борьбы с эпидемиями на протяжении всего периода войны являлось направление специальных бригад в очаги инфекционных заболеваний. Так, решением Совнаркома КазССР от 3 января 1942 г. в начале января во все области Казахстана были направлены бригады специалистов Наркомздрава и других ответственных работников в целях оказания практической помощи местным

органам здравоохранения и проверки постановлений Совнаркома о санитарной и противоэпидемической работе. В первом квартале 1944 г. СНК и ЦК КП(б)К приняли ряд мер в помощь местным советским органам, органам здравоохранения, командировав во все области 32 ответственных работника, 11 вагонов с бактериологическим препаратом, дезинфицирующими средствами и мягким инвентарем для развертывания эпидемических коек и отправлены до 3 тыс. комплектов белья. 19 апреля дополнительно направлены в наиболее неблагополучные районы уполномоченные СНК. Всего Наркомздравом республики, по состоянию на 1 апреля было развернуто 12 тыс. инфекционных коек¹³.

В годы войны в очаги эпидемических вспышек ежегодно выезжали до 500 медицинских работников, а в 1944-1945 гг. работали около 130 отрядов (Самрин 1958: 134). Нередко врачи, командированные для ликвидации вспышки одной из эпидемий, попутно оказывали помощь в борьбе с другими, не менее опасными заболеваниями. В частности, врач Рубина в мае 1944 г., помимо работ по ликвидации сыпного типа в Жарминском районе Семипалатинской области, оказала помощь и в борьбе с септической ангиной¹⁴.

Командировки специалистов способствовали улучшению ситуации. Так, после приезда в Павлодарскую область в 1943 г. руководителя Противоэпидемического управления Наркомздрава и врача-эпидемиолога КИЭМ сразу же была налажена работа бань и дезокамер. Областная чрезвычайная комиссия стала работать более интенсивно и началось снижение сыпнотифозных больных, была проведена 100% госпитализация больных¹⁵.

Заключение

В начальный период войны в республике не удалось оперативно развернуть сеть санитарно-пропускных пунктов, предоставляющих возможность помыться, продезинфицировать одежду и получить необходимую медицинскую помощь многим тысячам людей. Это способствовало быстрому распространению инфекций в 1942 г.

Приток эвакуированных из прифронтовой зоны, спецпереселенцев, заключенных и военнопленных стал одним из факторов, усиливших распространение инфекционных болезней. Однако рост заболеваемости не всегда был связан с миграционными потоками, а был обусловлен общим физическим состоянием населения и невозможностью соблюдать основные санитарно-гигиенические нормы. Социальная инфраструктура городов и сел не могла обеспечить поддержание базового уровня личной гигиены растущего населения республики. Проблемы с водоснабжением, отсутствие канализационной системы, доступ к которой имела лишь небольшая часть населения, недостаточное питание и многочасовой рабочий день вместе с другими трудностями военного времени становились благоприятной средой для распространения инфекционных заболеваний.

Партийно-советские органы республики стремились не допустить случаев массовых инфекционных заболеваний населения в тылу, обеспечивавшего фронт всем необходимым. Для снижения уровня заболеваемости и недопущения ухудшения эпидемической ситуации применялся целый комплекс мер. Одной из наиболее распространённых практик борьбы с инфекциями стали плановые мероприятия, организуемые местными властями, такие, как «месячники чистоты», а также экстренные

«расчистки территории» силами населения.

В годы войны также возросла ответственность организаций и частных лиц за нарушение санитарных и противоэпидемиологических мероприятий, вплоть до привлечения к уголовной ответственности. Большую помощь в ликвидации заболеваний, помимо усилий местных органов здравоохранения, оказали специалисты Наркомздрава и КИЭМ, которые выезжали в самые опасные очаги инфекционных заболеваний. Особо следует отметить вклад КИЭМ, вырабатывавшего все бактериальные препараты, необходимые для предотвращения заболеваний.

Подводя итоги, следует признать, что невзирая на войну и кризис, партийно-советские и медико-санитарные органы приложили беспрецедентные усилия по выявлению и изоляции заболевших, дезинфекции фактических и потенциальных очагов заражения, очистке населённых пунктов и т.д.

Выбранная стратегия борьбы с инфекционными заболеваниями в целом, на наш взгляд, была наиболее возможной в условиях военного времени и позволила избежать еще более масштабного распространения наиболее опасных эпидемий.

Acknowledgments

The authors of the article express their gratitude to the editorial team and the reviewers.

Алғыс

Мақала авторлары редакция ұжымына және рецензенттерге алғысын білдіреді.

Благодарности

Авторы статьи выражают благодарность редакционной коллегии и рецензентам.

Примечания

1. Докладная записка народного комиссара здравоохранения КазССР «О противочумных мероприятиях в Казахской ССР» 7 января 1942 г. Особая папка. Архив Президента РК (далее АП РК), ф. 708, оп. 1/1, д. 4, л. 6-10.
2. Сводка о количестве прибывшего эвакуированного населения в Казахскую ССР и его трудоустройству по состоянию на 1 марта 1943 г. АП РК, ф. 708, оп. 7/1, д. 748, л. 2.
3. Справка о работе с кадрами ЦК КП (б) Казахстана за 1944-1946 гг. АП РК, ф. 725, оп. 4, д. 632, л. 1-47, л. 1-2.
4. Секретарю ЦК КП (б)К по транспорту тов. Кадырбекову. АП РК, ф. 708, оп. 6/1, д. 976, л. 66-69.
5. Сеть санитарно-профилактических и противоэпидемических учреждений за 1941 г. Центральный Государственный архив Республики Казахстан (далее ЦГА РК), ф.1473, оп. 1, д. 203, л. 25.
6. Постановление СНК и ЦК КП(б)К «О ходе выполнения постановления ГКО от 2 февраля и решений СНК и ЦК КП(б)К от 3 января и 8 февраля 1942 г. о санитарно-противоэпидемических мероприятиях» 24 февраля 1942 г. Особая папка. АП РК, ф. 708, оп. 1/1, д. 4, л. 129-133.
7. Председателю чрезвычайной комиссии тов. Сагинтаеву. Объяснительная записка.

- Государственный архив Туркестанской области (далее ГАТО), ф. 134, оп. 1, д. 79, л. 6.
8. Справка по инфекционной заболеваемости и проведенных профилактических мероприятиях за 6 месяцев 1943 г. в КазССР. АП РК, ф. 708, оп. 7/1, д. 748, л. 120.
 9. План работы Чрезвычайной комиссии по Тюлькубасскому району по борьбе с эпидемией сыпного тифа с 15/1.-42 по 16.2.42. ГАТО, ф. 134, оп. 1, д. 79, л. 95.
 10. Постановление районной Чрезвычайной противоэпидемической комиссии Тюлькубасского района ЮКО 29 июля 1942 г. ГАТО, ф. 134, оп. 1, д. 79, л. 12.
 11. Постановление Исполкома Жилоксинского райсовета депутатов трудящихся и бюро РК КП(б)К от 12.02.1944 «О мероприятиях по борьбе с распространением сыпного тифа среди населения» Особая папка. АП РК, ф. 708, оп. 8, д. 83, л. 52-53.
 12. Распоряжение СНК КазССР о расширении производства медико-биологического материала для нужд Красной Армии 19 сентября 1942 г. Центральный государственный архив научно-технической документации (далее ЦГА НТД), ф. 85, оп. 3-6, д. 35, л. 33.
 13. Справка о заболеваемости сыпным тифом в республике в первом квартале 1944 г. Особая папка. АП РК, ф. 708, оп. 8, д. 96, л. 62.
 14. Справка по спецсообщению №0527 от 26 мая 1944 г. О заболевании септической ангиной в Семипалатинской области. АП РК, ф. 708, оп. 8, д. 97, л. 100.
 15. Справка о заболеваемости сыпным и брюшным тифом и дизентерией по Восточно-Казахстанской и Павлодарской областям за время с 1.8.42 г. по 1.3.43 г. АП РК, ф. 708, оп. 7/1, д. 748, л. 3-4.

Список литературы

- Fortress dark and stern: the Soviet home front during World war.* Goldman W.Z., Filtzer D.A. New York: Oxford University Press. 2021. 428 p.
- Michaels P. Curative Powers: Medicine and Empire in Stalin's Central Asia.* Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. 2003. 250 p.
- Starks T.A. Propagandizing the Healthy, Bolshevik Life in the Early USSR. American journal of public health.* 2017. Vol.107, no.11, pp.1718-1724. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2017.304049>
- Барсуков М.И. *Очерки по истории здравоохранения СССР.* Москва: Медгиз. 1957. 393 с.
- Горшенин А.В. Советская эпидемиология в период Великой Отечественной войны: краткий обзор основных научных направлений. *Манускрипт.* 2025. Т.18, no.1, с.140-147. <https://doi.org/10.30853/mns20250022>
- Жаркынбаева Р., Жанабай А., Байгунаков Д. Женская трудовая повседневность в тылу: условия и медико-санитарное обеспечение (на материалах Казахской ССР). *Quaestio Rossica.* 2025. Т.13, no.2, с.459-475. <https://doi.org/10.15826/qr.2025.2.977>
- Из истории научных медицинских учреждений. Казахстан: 1941-1945 гг. *Сборник документов и материалов.* Отв. редактор Сарсенова Г. Сост. коллектив: Богданова О., Жуматаева Б., Грибанова Е., Печерских В. Алматы. 2015. 534 с.
- Красноженова Е. Здравоохранение Нижнего Поволжья в период Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.). *Известия Алтайского государственного университета. История.* 2012. Т.76, no.4-1, с.140-143.
- Ким М. *Караганда. Жизнь людей в городе угля. 1931-1941 гг.* Москва: РОССПЭН. 2017. 216 с.
- Кокебаева Г., Шилдебай С. Борьба с эпидемиями в Казахстане в первой трети XX в. *Oriental Studies.*

2021. Т.14, no.4, с.673–684. <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2021-56-4-673-684>

Кожурин В. *Неизвестная война. Деятельность Советского государства по обеспечению условий жизни и труда рабочих в годы Великой Отечественной войны*. Москва: Академия общественных наук при ЦК КПСС. 1990. 288 с.

Мухамбетгалиева А., Хисамутдинова Р. Состояние медицинских учреждений и проблемы здоровья населения в период позднего сталинизма (на материалах Актюбинской области Казахской ССР). *Известия Юго-Западного государственного университета. Серия: История и право*. 2021. Т.11, no.6, с.213–224. <https://doi.org/10.21869/2223-1501-2021-11-6-213-224>

Сактаганова З., Абдрахманова К. Повседневность Центрального Казахстана в послевоенное десятилетие: проблемы здоровья городского населения и системы здравоохранения. *Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»*. 2015. Т.8, no.4, с.90–99.

Самрин Р. *Очерки истории здравоохранения Казахстана*. Алма-Ата: Казгосиздат. 1958. 161 с.

Рассекреченная война: «особые папки» ЦК КП (б) Казахстана. 1941-1945 гг. Сборник документов. Грибанова Е. (ответ.), Зулкашева А., Мурзагалиева Г., Чиликова Е. Алматы: Эдельвейс. 2010. 604 с.

Советский Казахстан: становление и развитие здравоохранения (1917-1937 гг.). Сборник документов и материалов. Сост.: Шилдебай С., Толенова З., Жүнісбаев А., Оразов Р., Абилдос Р. Алматы: ҚР Орталық мемлекеттік архиві. 2023. 520 с.

Усольцева Н. Обеспечение санитарно-эпидемического благополучия Южного Урала в годы Великой Отечественной войны. *Электронный журнал по историческим наукам и археологии «magistravitaejournal.ru»*. 2016. no.1, с.128-137.

Фильцер Д. *Советские рабочие и поздний сталинизм. Рабочий класс и восстановление сталинской системы после окончания Второй мировой войны*. Москва: РОССПЭН. 2011. 359 с.

Чесноков С. *Здравоохранение в Казахстане*. Алма-Ата: КазОГИЗ. 1946. 71 с.

Эпидемический «пожар» удалось предотвратить. Сборник материалов Круглого стола. Алматы: Центральный государственный архив научно-технической документации. 2015. 140 с.

References

Fortress dark and stern: the Soviet home front during World war. Goldman W.Z., Filtzer D.A. New York: Oxford University Press. 2021. 428 p. (in English)

Michaels P. *Curative Powers: Medicine and Empire in Stalin's Central Asia*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press. 2003. 250 p. (in English)

Starks T. Propagandizing the Healthy, Bolshevik Life in the Early USSR. *American journal of public health*. 2017. Vol.107, no.11, pp.1718-1724. <https://doi.org/10.2105/AJPH.2017.304049>. (in English)

Barsukov M.I. *Ocherki po istorii zdравooohraneniya SSSR*. Moscow: Medgiz. 1957. 393 p. (in Russian)

Gorshenin A. Sovetskaya epidemiologiya v period Velikoi Otechestvennoi voiny: kratkii obzor osnovnyh nauchnyh napravlenii. *Manuskript*. Vol.18, no.1, pp.140-147. <https://doi.org/10.30853/mns20250022> (in Russian)

Zharkynbaeva R., Zhanabai A., Baigunakov D. Zhenskaya trudovaya povsednevnost v tylu: usloviya i mediko-sanitarnoye obespechenie (na materialah Kazahskoi SSR). *Quaestio Rossica*. 2025. Vol.13, no.2, pp.459–475. <https://doi.org/10.15826/qv.2025.2.977> (in Russian)

Iz istorii nauchnyh medicinskih uchrezhdenii. Kazakhstan: 1941–1945 gg. *Sbornik dokumentov i materialov*. Otв. redaktor Sarsenova G. Sost. kollektiv: Bogdanova O., Zhumataeva B., Griбанова E., Pecherskih V.

- Almaty. 2015. 534 p. (in Russian)
- Krasnozhenova E. Zdravoohranenie Nizhnego Povolzhya v period Velikoi Otechestvennoi voyny (1941–1945 gg.). *Izvestiya of Altai State University. History*. 2012. Vol.76, no.4-1, pp.140-143. (in Russian)
- Kim M. Karaganda. *Zhizn lyudei v gorode uglya. 1931-1941 gg.* Moscow: ROSSPEN. 2017. 216 p. (in Russian)
- Kokebaeva G., Shildebai S. Borba s epidemiyami v Kazahstane v pervoi treti XX. *Oriental Studies*. 2021. Vol.14, no.4. pp.673–684. <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2021-56-4-673-684> (in Russian)
- Kozhurin V. *Neizvestnaya voina. Deyatel'nost Sovetskogo gosudarstva po obespecheniyu uslovii zhizni i truda rabochih v gody Velikoi Otechestvennoi voyny*. Moscow: Akademija obshchestvennykh nauk pri CK KPSS. 1990. 288 p. (in Russian)
- Muhambetgalieva A., Hisamutdinova R. Sostoyanie medicinskih uchrezhdenii i problemy zdorovya naseleniya v period pozdnego stalinizma (na materialah *Aktyubinskoi oblasti Kazahskoi SSR*). *Izvestiya of the South-West State University. Series: History and Law*. 2021. Vol.11, no.6, pp.213–224. <https://doi.org/10.21869/2223-1501-2021-11-6-213-224> (in Russian)
- Saktaganova Z., Abdrakhmanova K. Povsednevnost Centralnogo Kazahstana v poslevoennoe desyatiletie: problemy zdorovya gorodskogo naseleniya i sistemy zdavoohraneniya. *Bulletin of Omsk University. Series «Historical Sciences»*. 2015. Vol.8, no.4, pp.90–99. (in Russian)
- Samrin R. *Ocherki istorii zdavoohraneniya Kazahstana*. Alma-Ata: Kazgosizdat. 1958. 161 p. (in Russian)
- Rassekrechennaya voina: «osoby papki» CK KP(b) Kazahstana. 1941–1945 gg.* Sbornik dokumentov. Gribanova E. (otvet.), Zulkasheva A., Murzagalieva G., Chilikova E. Almaty: Edelweis. 2010. 604 p. (in Russian)
- Sovetskii Kazahstan: stanovlenie i razvitie zdavoohraneniya (1917-1937 gg.)*. Sbornik dokumentov i materialov. Sost.: Shildebai S., Tolenova Z., Zhunisbaev A., Orazov R., Abildos R. Centralnyi Gosudarstvennyi arhiv RK. 2023. 520 p. (in Russian)
- Usol'tseva N. Obespechenie sanitarno-jepidemiicheskogo blagopoluchija Juzhnogo Urala v gody Velikoi Otechestvennoi voyny. *Electronic scientific journal «magistravitaejournal.ru»*. 2016. no.1, pp.128–137. (in Russian)
- Filtzer D. *Sovetskie rabochie i pozdnii stalinizm*. Rabochii klass i vosstanovlenie stalinskoi sistemy posle okonchaniya Vtoroi mirovoi voyny. Moscow: ROSSPEN. 2011. 359 p. (in Russian)
- Chesnokov S. *Zdravoohranenie v Kazahstane*. Alma-Ata: KazOGIZ. 1946. 71 p. (in Russian)
- Epidemicheskii «pozhar» udalos predotvratit*. Sbornik materialov Kruglogo stola. Almaty: Centralnyi gosudarstvennyi arhiv nauchno-tehnicheskoi dokumentacii. 2015. 140 p. (in Russian)

Information about authors

Roza S. Zharkynbayeva – Doctor of Historical Sciences, Professor, Department 'History of Kazakhstan', Al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Avenue, 050040, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-8560-1654>, roza.zharkynbayeva@gmail.com

Ardak S. Abdiraimova – Candidate of Historical Sciences, Professor, Department of Social and Humanitarian Disciplines and Physical Education, ALT University, Shevchenko St. 97, 050012, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7896-418X>, ardak.abdiraimova@gmail.com

Ainur P. Zhanabay – 1st year doctoral student, Al-Farabi Kazakh National University, 71 al-Farabi Avenue, 050040, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0009-3411-1458>, zhanabay.ainur@gmail.com

Авторлар туралы мәліметтер

Роза Сейдалиевна Жаркынбаева – тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, әл-Фараби даңғылы, 71, 050040, Алматы қ., Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-8560-1654>, roza.zharkynbayeva@gmail.com

Ардак Серикбаевна Абдирайымова – тарих ғылымдарының кандидаты, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер және дене тәрбиесі кафедрасының профессоры, АЛТ университеті, Шевченко көшесі 97, 050012, Алматы қ., Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-7896-418X>, ardak.abdiraiymova@gmail.com

Айнұр Полатқызы Жаңабай – 1 курс докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, әл-Фараби даңғылы, 71, 050040, Алматы қ., Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0009-3411-1458>, zhanabay.aynur@gmail.com

Сведения об авторах

Роза Сейдалиевна Жаркынбаева – доктор исторических наук, профессор КазНУ им. аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0001-8560-1654>, roza.zharkynbayeva@gmail.com

Ардак Серикбаевна Абдирайымова – кандидат исторических наук, профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин и физического воспитания, АЛТ университет, Шевченко, 97, 050012, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-7896-418X>, ardak.abdiraiymova@gmail.com

Айнур Полатқызы Жанабай – докторант 1 курса КазНУ им. аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, 050040, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0009-3411-1458>, zhanabay.aynur@gmail.com

Author Contributions

Roza S. Zharkynbayeva – proposed the idea and overall concept of the article, carried out the collection, systematization, and analysis of archival sources, reviewed the historiography, and formulated the structure and main findings of the study.

Ardak S. Abdiraiymova – collected sources from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan and the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, and participated in the preparation and editing of the sections “Methods and Materials”, “Results” and “Conclusion”.

Ainur Zhanabay – collected archival materials in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the Central State Archive of Scientific and Technical Documentation, and the State Archive of the Turkestan Region, processed primary data and participated in writing the “Results” section.

Авторлардың үлесі

Жаркынбаева Р.С. – мақаланың идеясы мен жалпы тұжырымдамасын ұсынды. Мұрағат деректерін жинақтау, жүйелеу және талдау жұмыстарын жүргізді, тарихнамаға шолу жасады, мақаланың құрылымы мен негізгі нәтижелерін тұжырымдады.

Абдирайымова А.С. – ҚР ПМ және ҚР ОММ деректер жинады, «Әдістер мен материалдар», «Нәтижелер», «Қорытынды» бөлімдерін дайындауға және редакциялауға қатысты.

Жанабай А. – ҚР ОММ, ҒТҚ ОММ және ТОМА-да мұрағаттық материалдар жинады, бастапқы деректердің өңделуін жүзеге асырды. «Нәтижелер» бөлімін жазуға қатысты.

Вклад авторов

Жаркынбаева Р.С. – предложила идею и общую концепцию статьи. Осуществила сбор, систематизацию и анализ архивных источников, обзор историографии, сформулировала структуру и основные результаты статьи.

Абдирайымова А.С. – осуществляла сбор источников в АП РК, ЦГА РК, участвовала в подготовке и редактировании разделов: «Методы и материалы», «Результаты», «Заключение».

Жанабай А. – проводила сбор архивных материалов в ЦГА РК, ЦГА НТД, ГАТО, осуществляла обработку первичных данных. Принимала участие в написании раздела «Результаты».

Раскрытие информации о конфликте интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. / **Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу.** Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / **Disclosure of conflict-of-interest information.** The author claims no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 14.08.2025

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 10.09.2025

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 30.10.2025

S.Seifullin's novel "Thorny Path" (Tar Zhol, Taigak Keshu): aspects of personality

G. Ibrayeva^a✉, K. Seitkazina^a, A. Taşağıl^b

^aL.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

^bYeditepe University, Istanbul, Turkey

✉gulnaz_0976@mail.ru

Abstract. The 21st century marks a period of unprecedented scientific advancement on a global scale. This is due to the emergence and development of modern technologies, which have led to the creation of innovative technologies and professions that serve humanity. Furthermore, various scientific fields are interconnected, resulting in groundbreaking research. In this context, the field of history is increasingly intertwined with other disciplines, leading to an abundance of new data and the development of theoretical and methodological approaches. Consequently, new scholarly works have emerged in the field of personology, a branch of historical science. Authors in this field emphasize the historical significance of personology in national history from a scientific perspective. This is because every moment and event in life involves people, and as a result, these periods become history. From this perspective, this scientific article conducts theoretical and methodological analyses at a scientific level in the field of personology. Moreover, the researcher's focus on systematically examining and analyzing the past is of particular importance. The article examines a historical and textual analysis of Saken Seifullin's novel "Thorny Path" (Tar Zhol, Taigak Keshu), a prominent figure of Alash who fought for the country's independence. The history of writing and publication of the novel is analyzed, especially the original manuscript written in Arabic script in Kyzylorda in 1927, and compared with the editions of 1936, 1960, 1977, 1988, 2009, and 2012, highlighting textual differences among the later editions. The impact of Soviet ideology on the content of the novel through alterations introduced in later editions is thoroughly investigated. Additionally, the article discusses information about Alash figures and the author's viewpoints presented in the work. The study reveals that this novel is not only a work of fiction but also a significant source of historical and political events in Kazakhstan in the early 20th century. Editorial revisions that distorted the author's intent are identified, and the importance of achieving historical justice is emphasized. A theoretical and methodological analysis was conducted within the framework of personality studies. The exploration of Saken Seifullin's work holds significant value not only for the field of literary studies but also as an essential source for the history of Kazakhstan. The results of this research represent an important and relevant step toward restoring historical justice and fostering an objective understanding of the past. This study highlights the importance of textual analysis and the necessity for precision in working with historical sources. Furthermore, it emphasizes the contribution of personality studies to the development of historical knowledge. This work represents a meaningful scholarly effort in the pursuit of an accurate evaluation of the past and the formation of national consciousness.

Keywords: Saken Seifullin; "Thorny Path"; textual analysis; Alash movement; Soviet ideology; historical source

For citation: Ibrayeva G., Seitkazina K., Taşağıl A. S.Seifullin's novel "Thorny Path" (Tar Zhol, Taigak Keshu): aspects of personality. *Gumilyov Journal of History*. 2025. T.153, no.4, pp.147-169. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-147-169>

Роман С. Сейфуллина «Тернистый путь» в контексте изучения роли личности в истории

Г. Ибраева^а, К. Сейтказина^а, А. Ташагыл^б

^а*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

^б*Университет Йедитепе, Стамбул, Турция*

Аннотация. XXI век – период, когда наука достигла своего расцвета на мировом уровне. Появление и развитие современных технологий привели к возникновению новых специальностей и технологических решений, активно служащих человечеству. Кроме того, различные научные дисциплины тесно взаимодействуют, способствуя появлению новых исследований. В этом контексте историческая наука, находясь в интеграции с другими областями знаний, обогащается новыми источниками и совершенствует теоретико–методологические подходы. Одним из значимых направлений исторической науки является персоналистика, в рамках которой были созданы новые научные труды. Исследователи в данной области акцентируют внимание на исторической значимости персоналистики в отечественной истории, поскольку каждый момент и каждое событие прошлого связаны с деятельностью конкретных личностей, превращая тем самым их эпоху в часть истории. В связи с этим в данной научной статье проводится теоретико–методологический анализ персоналистики на научном уровне. Важность исследований в этой области заключается в необходимости системного осмысления и анализа прошлого. В статье рассматривается исторический и текстологический анализ романа–эссе «Тар жол, тайғақ кешу» видного деятеля – Сакена Сейфуллина, посвятившего свою деятельность борьбе за независимость страны. Исследуется история создания и публикации произведения, начиная с его оригинальной версии 1927 года, опубликованной в Кызылорде арабским шрифтом, и далее через издания 1936, 1960, 1977, 1988, 2009 и 2012 годов. Особое внимание уделяется текстовым различиям между этими редакциями, а также влиянию советской идеологии на содержание произведения. Анализируются сведения об алашских деятелях и взгляды автора, отраженные в романе. В результате исследования установлено, что данное произведение представляет собой не только художественный текст, но и важный историко-политический источник по событиям начала XX века в Казахстане. Выявлены редакционные изменения, искажившие авторский замысел, и подчеркнута значимость восстановления исторической справедливости.

Ключевые слова: Сакен Сейфуллин; «Тар жол, тайғақ кешу»; текстологический анализ; движение Алаш, советская идеология; исторический источник

С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романы: тұлғатану аспектілері

Г. Ибраева^а, К. Сейтказина^а, А. Ташағыл^б

^а*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*

^б*Едітене университеті, Ыстамбұл, Түркия*

Андатпа. ХХІ ғасыр – ғылым мен технологияның қарқынды дамыған кезеңі. Бұл үрдіс тарих ғылымына да әсер етіп, жаңа зерттеулер жүргізуге мүмкіндік берді. Соның ішінде тұлғатану бағыты ерекше маңызға ие болып, тарихи тұлғаларды зерттеудің жаңа қырларын ашты. Осыған байланысты, тарих ғылымы басқа салаларымен етене байланыста болуы арқылы тың деректер айналымға енуде. Тарих ғылымының бір саласы болып табылатын тұлғатану бойынша жаңа ғылыми еңбектер дүниеге келді. Бұл бағыт тұлғатанушы авторлар, Отан тарихындағы тұлғатанудың тарихи маңызын ғылыми тұрғыда атап көрсетті. Тұлғатану белгілі тарихи қайраткерлердің өмірі мен қызметін зерттеу арқылы өткен дәуірдің саяси, әлеуметтік және мәдени ерекшеліктерін ашуға мүмкіндік береді. Бұл зерттеуде ел тәуелсіздігі үшін күрескен Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» роман–эссесіне тарихи және текстологиялық талдау жүргізілді. Шығарма ХХ ғасыр басындағы Қазақстанның саяси–тарихи оқиғаларын сипаттайтын маңызды дереккөзі ретінде қарастырылды. Зерттеу барысында романның 1927 жылы Қызылордада араб қарпімен жарық көрген алғашқы нұсқасы мен 1936, 1960, 1977, 1988, 2009 және 2012 жылдардағы басылымдары салыстырылып, мәтіндік айырмашылықтары анықталды. Бұл зерттеу осы шығармаға енгізілген өзгерістердің тарихи шындыққа қаншалықты әсер еткенін анықтауға бағытталған. Осы арқылы шығармаға енгізілген редакциялық түзетулердің тарихи шындықты қаншалықты өзгерткені зерделенді. Романдағы өзгерістерге жан–жақты талдау жасалып, Сәкен Сейфуллиннің Алаш қайраткерлеріне қатысты көзқарастарының қалай берілгені зерттелді. Шығарманың бастапқы нұсқасында тарихи оқиғалар мен қайраткерлер туралы мәліметтер кеңірек қамтылғаны анықталды. Кейінгі басылымдарда кейбір деректердің өзгертілуі немесе қысқартылуы тарихи шындықтың бұрмалануына ықпал еткен. Бұл зерттеу романның тек әдеби шығарма ғана емес, сонымен қатар ХХ ғасырдың басындағы Қазақстанның саяси–әлеуметтік тарихын зерттеуге негіз болатын маңызды дереккөзі екенін көрсетеді. Сонымен қатар, зерттеу барысында Сәкен Сейфуллиннің авторлық идеясы мен шығармашылық көзқарасының өзгеруіне әсер еткен факторлар қарастырылды. Оның шығармашылық мұрасын талдау арқылы сол кезеңдегі саяси жағдайдың, кеңестік идеологияның ықпалы және цензураның рөлі айқындалды. С.Сейфуллиннің романында тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге деген ұмтылысы көрініс тапқанымен, оның шығармасына кейінгі өзгерістердің енгізілуі тарихи шындықтың бұрмалануына алып келгені анықталды. Зерттеу нәтижелері текстологиялық сараптаманың маңыздылығын көрсетіп, тарихи еңбектердің түпнұсқалық деректермен сәйкестігін анықтаудың өзектілігін айқындайды. Сонымен қатар, тұлғатану ғылымының тарихи зерттеулердегі маңызын арттыруға ықпал етеді. Ғылыми мақалада тұлғатану бағыты бойынша ғылыми деңгейде теориялық–методологиялық талдаулар жүргізіледі. Сәкен Сейфуллиннің шығармашылығын зерттеу тек әдебиеттану саласы үшін ғана емес, Қазақстан тарихының маңызды дереккөзі ретінде де ерекше мәнге ие. Бұл зерттеу нәтижелері тарихи әділеттілікті қалпына келтіру және өткенді шынайы бағалау жолындағы маңызды, өзекті қадам болып табылады. Осы зерттеу текстологиялық сараптаманың маңыздылығын және тарихи

дереккөздермен жұмыс істеудегі дәлдіктің қажет екенін айқындайды. Сонымен қатар, тұлғатану ғылымының тарихи танымға қосар үлесін арттыра түседі. Бұл жұмыс – өткенді шынайы бағалау мен ұлттық сана қалыптастыру жолындағы маңызды ғылыми қадам.

Түйін сөздер: Сәкен Сейфуллин; Тар жол, тайғақ кешу; текстологиялық талдау; Алаш қозғалысы; Кеңес идеологиясы; тарихи дереккөз

Сілтеме жасау үшін: Ибраева Г., Сейтказина К., Ташагыл А.С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романы: тұлғатану аспектілері. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.153, no.4. с.147-169. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-147-169>

Kіріспе

Тарих ғылымының ең басты салаларының бірі – тұлғатану бағыты. Тұлғатану – ғылым көкжиегінде әрқашанда өзектілігі мен маңыздылығын жоймайтын бірден-бір тарих ғылымы саласының бір бөлшегі. Себебі, тұлғалар жасаған әр дәуірдің әр кезеңін алып қарасақ та, оқиғалардың өзіндік ерекшеліктерін көруге болады. Сондықтан да, олардың шығармашылық мұрасы, терең ой-тұжырымдары, атқарған еңбектері тарих ғылымында әрқашан өзектілігін жоймайтын бірден-бір негіздер (Абжанов 2023: 488). Отан тарихының әр кезеңіндегі тұлғаларға тоқталып өтсек, Кеңес өкіметі ыдырап, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін, қазақ тарихына және мәдени құндылықтарына жаңаша көзқарастар қалыптаса бастады. Қайраткерлерге деген түрлі қайшылықты пікірлер туындағанын айтқан дұрыс. Мәселен, өз елінің Тәуелсіздігі мен бостандығы үшін күресте көптеген арыстардың еңбегі зор. Олар қолдарына қару алып ашық күреске шықпай-ақ, керісінше мәдениетті түрде өз қарсыластарына мақалалар мен еңбектер жазу арқылы, жасырын жастар және ағарту-мәдени ұйымдарды құру арқылы жүзеге асырды. Алаш қайраткерлері барлық қазақ жастарын білімге, оқуға және сауаттылыққа шақыруға тырысып бақты. Оған дәлел ретінде профессор Дихан Қамзабекұлы «Руханият» атты ғылыми еңбегінде Қазақ және Ресей жерінде қазақ зиялыларының бас қосуы нәтижесінде бірнеше жасырын ұйымдар құрылғандығын және соның бірі ретінде «Жас қазақ» – Ақмолада, «Жанар» – Семейде, «Талап» – Қызылордада, «Еркін дала» – Орынборда, «Оқығандар» – Көкшетауда, «Ғылым ұйымы» – Керекуде, «Жастар ұйымшысы» – Бөкей Ордасында, «Ынтымақ» – Атбасарда, «Жастілек» – Ақтөбеде және т.б. болғандығын көрсетеді (Қамзабекұлы 1997: 46). Бұл ұйымдар арқылы қазақ жастарын сауаттандырып, ата-бабалар аңсаған егемендікті алуда зор үлестерін қосты. Жоғарыда аталған еңбектер мен ұйымдар, қазақ еліндегі барлық қазақ жастарының бір шаңырақ астына топтастыруға және өз мүдделерін жүзеге асыруға сан алуан мүмкіндіктерді берді. Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» мемуарлық романы ерекше назар аудартты. Романның әр жылдардағы басылымдары арасындағы айырмашылықтар, ондағы өзгерістер мен бұрмалаулар бүгінгі зерттеушілер үшін маңызды тақырыпқа айналды. Бұған дәлел ғалымдардан арасында кейбір авторлардың С.Сейфуллинге объективті баға беруге талпынысы, сөйте тұра оны басқа қазақ зиялыларына қарсы қойғысы келетіні. 1992 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінің «Азат елдің әдебиеті қандай болуы керек?» айдарымен ұйымдастырылған пікір алысуда С. Сейфуллиннің негізгі

шығармасы деп саналатын «Тар жол, тайғақ кешу» романын «...таза тарих үшін ғана керек болғанымен, ендігі жерде қазақ әдебиетінің игіліктері қатарына қосыла алар ма?» деп күмән келтіргендер болды (Кәкішев 2004: 52).

С.Сейфуллиннің қазақ тарихы мен әдебиетінде өзіндік деректік және тарихи құжаттық орны бар «Тар жол, тайғақ кешу» мемуарлық романы бүгінгі тәуелсіз Қазақстанның ел ертеңі болатын жастарды тәрбиелеуде ерекше орын алады. «Мақсат: 1916–17–18–19 жылдардағы тарихи қозғалыстың, ұлы өзгерістің Қазақстандағы өзім көрген, өзім білген оқиғаларынан баспа жүзінде әйтеуір із қалдыру болды. Бұл кітапқа «Қызыл Қазақстанда» жазылған мақалаларымның «Тар жол, тайғақ кешу» деген атын қойдым. «Ұлы өзгеріс», «Ұлы өткел», «Ұлы асу» деген аттар ойыма келіп еді. Көзбен көргендерім кітапта көбірек айтылған соң, «Тар жол, тайғақ кешу» деген атты лайықтырақ таптым. Бұл атты, жалпы, суретті мағынада алдым. Газеттерден мағлұматтар көп кірді. Өйткені мен бұл кітаптың көп жерлері тарихи мағлұмат болуға жарар деп білдім», – дейді (Сейфуллин 1927: 424). Романға қатысты теріс пікірлердің негізгі себебі – оның Алаш қайраткерлері мен сол кезеңдегі қоғамдық-саяси оқиғалар туралы мәліметтері. Бұл туындыда Уақытша Үкімет, Алашорда қозғалысы және қазақ даласындағы революциялық өзгерістер туралы баяндалған. Автор Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы және басқа да Алаш қайраткерлерінің қызметіне өз көзқарасын ашық білдірген. Ол уақытта барлық Алаш қайраткерлерінің көзі тірі еді. Тек, Нәзір Төреқұлов қана осы романдағы оқиғаларды сынап, мақала жазған (Еңбекші қазақ 1928: 24 желтоқсан).

Сәкен Сейфуллиннің шығармасы көркем туынды ғана емес, сонымен қатар, тарихи кезеңнің дереккөзі ретінде де маңызды. Өйткені, XX ғасыр басында көптеген Алаштың белгілі өкілдері егемендікке жету жолында ерен ерліктің үлгісін көрсетіп, тұлғалық қасиеттерімен ерекшеленді. Осыған орай, «тұлға» ұғымымен тығыз етене байланысты «зиялы», «интеллигенция» ұғымдарын да айта аламыз. Жоғарыда атап өткеніміздей, тұлға – бұл өз ойын толық нақты жеткізе алатын, белгілі бір іс-әрекеттерді ұқыптылықпен, тиянақтылықпен жүзеге асыратын адамзат баласы деп атап өттік. Ғалым М.Қ. Қозыбаев «интеллигенция» ұғымына келесідей анықтама береді: «Шын мәнінде, интеллигенция дегеніміз – ғылым мен мәдениеттің сан – саласымен кәсіби айналысушы, мәдениетті дамытып, таратушы, ой, рухани еңбектің адамдары. Интеллигенция – зиялылары, ең алдымен, ғылымды, техниканы, өнерді, білімді дамытушы жасампаздар қауымы, – деп ғылыми тұрғыда баға берген (Қозыбаев 2001: 368). Алайда, романның әртүрлі басылымдарының салыстырмалы талдауы оның мазмұнындағы редакциялық өзгерістердің себебін айқындауға және ғылыми тұрғыда объективті баға беруге мүмкіндік береді.

Романды кешенді зерттеу тек әдебиеттану ғана емес, тарихи және саяси ғылымдардың да маңызды міндеті болып табылады. Сәкен Сейфуллиннің өмірі, қоғамдық-саяси қызметі, партиялық ұстанымы мен азаматтық көзқарасы жайлы пікірлер әртүрлі (Қирабаев 1974: 432). Алайда бұл пікірлердің ешқайсысы оның шығармашылығының құндылығын төмендете алмайды. Ақынның еңбектері бүгінгі таңда да оқырман тарапынан жоғары бағаланады. Оның ішінде «Тар жол, тайғақ кешу» романына ерекше орын беріледі. Бұл шығарма XX ғасыр басындағы тарихи оқиғаларды кеңінен қамтып, сол дәуірдің энциклопедиялық шежіресі ретінде танылған. Ол 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісі мен 1917 жылғы революциялық өзгерістерді суреттеуде маңызды дереккөз болып

табылады. Сондай-ақ, романның жазылуы Сәкен Сейфуллиннің батылдығын, қоғамдық жауапкершілігін және тарихи адалдығын көрсететінін атап өтеді (Кәкішев, Ахмет 1997:54). Романның маңыздылығына тоқталсақ, «Алашорда» ұлттық-территориялық автономиясының құрылуы және оның қызметі туралы алғашқы тарихи деректердің осы туындыда қамтылуында. Алаш қозғалысы туралы зерттеу жүргізгенде бұл шығарма маңызды дереккөз болып табылады. «Тар жол, тайғақ кешу» арқылы біз бүгінгі күні аз зерттелген қайраткерлердің есімдерін және олардың бостандық жолындағы қызметін танып біле аламыз. Сондай-ақ, бұл шығармада Алаш қозғалысының белгісіз қырлары мен осы іске белсене атсалысқан тұлғалар туралы тың мәліметтер кездеседі. Белгілі зерттеуші ғалым К. Ахметтің пікірінше, Сәкен Сейфуллин өз заманындағы саяси қысымдарға қарамастан, «Алаш» қайраткерлеріне қиянат жасамаған. Бұл оның шығармашылық және адами ұстанымдарының әділдігін көрсетуге тырысатын көзқарасты білдіреді. Олардың үстінен сот ісіне қатыспағанын, тіпті ең қиын кезеңдерде де ешкімді ашық немесе жасырын түрде көрсетпегенін нақтылайды. Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» шығармасын оқыған кейбір зерттеушілер мен оқырмандар оның Алашордаға деген көзқарасын сынға алады. Ғалым Күләш Ахметова өз еңбегі «Тар жол, тайғақ кешудің тағдыры» атты кітабында: «Сәкенді сынның астында қалдыратын да – «Тар жол, тайғақ кешу», ал оны ақтап шығаратын да – осы шығарма» деп атап өтеді. Шындығында, 1927 жылы жарық көрген түпнұсқасында Сейфуллин Алашорданы жамандамаған. Керісінше, онда «Алашорданың зиялылары, ақ жағалылар, көк жағалылар, қазақтың оқығандары» деген анықтамалар қолданылған. Алайда, 1936 жылы латын графикасымен қайта басылған нұсқасында бұл сөздер «байшылдар, феодалдар, Кеңес үкіметінің жаулары» деп өзгертілгені анықталған (Кәкішев, Ахмет 1997:211-212).

Әрбір талдаушыға, оның ішінде күмән келтіретін оқырманға, бастапқы нұсқаны толыққанды қарастырып, қорытынды жасауды ұсынамыз. Аталмыш пікірге оның «Тар жол, тайғақ кешу» романы және сәкентанушы ғалымдардың зерттеулері де дәлел бола алады (Кәкішев 1991: 6-7). Романның әр жылдардағы басылымдары мен Сәкен Сейфуллин мен Алашордашылар арасындағы қарым-қатынас туралы басқа зерттеушілердің көзқарастары толық көлемде зерделенбеген. Әр нұсқасын түпнұсқамен салыстыра отырып, текстологиялық тұрғыдан толыққанды талдау жүргізілмеген.

Бұл зерттеудің мақсаты – Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» мемуарлық романына талдау жүргізу арқылы оның тарихи шынайылығын айқындау және кеңестік кезеңде енгізілген өзгерістердің мәнін анықтау.

Зерттеудің міндеті:

Түпнұсқа мен кейінгі жарияланымдар арасындағы айырмашылықтарын салыстыра отырып, мәтіндік айырмашылықтарды анықтау;

Бұл өзгерістердің енгізілу себептері мен тарихи-көркемдік тұрғыдағы салдарын саралау;

Сәкен Сейфуллиннің Алаш қайраткерлеріне қатысты көзқарастарын зерттеу; Кеңес дәуірінің цензурасы мен идеологиясының туындыға әсерін талдау;

Романның тарихи дереккөз ретіндегі маңызын ашып көрсету.

Егер Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романының түпнұсқа мен кейінгі басылымдары салыстырылып, текстологиялық тұрғыдан толық талданса, онда Кеңес дәуіріндегі идеологиялық әсердің бұл шығарманың мазмұнына айтарлықтай өзгерістер енгізгені дәлелденеді және тарихи әділеттілікті қалпына келтіруге мүмкіндік туады.

Материалдар мен әдістер

Мақала тарих ғылымының бір саласы болып табылатын тұлғатану туралы зерттеген отандық және шетел ғалымдарының методологиялық еңбектеріне сүйене отырып, жазылды. Осыған орай, мақалада жүйелелілік, объективтілік тарихилық принциптер бойынша талдау жасалынды. Тарихшы танысу үшін іріктелген дереккөздермен жұмыс жасаған кезде оның бірінші міндеті мәтіннің мағынасын ашу және оны игеру, оның шығу тегін (авторлығын, уақытын, жасалу орны мен мақсатын) және түпнұсқалығын анықтау болып табылады. Әдетте сыртқы сын көзіне қатысты осы операцияларда зерттеушіге палеография, эпиграфика, текстология, сфрагистика, дипломатия және басқа да қосалқы тарихи ғылымдар көмек көрсетеді. Сыртқы сын аяқталғаннан кейін зерттеуші дереккөздегі мәліметтердің толықтығын, дұрыстығын және дәлдігін анықтауға көшеді. Жұмыстың бұл кезеңін көздің ішкі сыны немесе герменевтикасы деп атайды (Репина және т.б. 2012: 37). Жұмыста теориялық материалды жүйелеу және текстологиялық зерттеу, сараптамалық қарастыру, құндылық тәсілдер аясындағы құрылымдық талдау әдістері қолданылды. Текстологиялық талдау – жоғары деңгейдегі ыждағаттылықты, қырағылықты және объективтілікті қажет ететін зерттеу саласы.

Зерттеудің негізгі мақсаты – әдеби туындының әрбір нұсқасын түпнұсқа негізінде талдап, уақыт өте келе енгізілген бұрмалаулар мен идеологиялық өзгерістерді анықтау. Әрбір сөз, сөйлем, бөлім, тарауды мұқият тексеру арқылы автордың түпнұсқалық ниетін қайта қалпына келтіру және ғылыми негізделген тұжырымдар жасау көзделді. Бұл зерттеуде И.Н. Данилевскийдің тарихи текстологияға арналған еңбегінің методологиясына сүйене отырып, С. Сейфуллиннің романындағы мәтіндік өзгерістерді жүйелі салыстыру арқылы оның тарихи құндылығына баға берілді. И.Н. Данилевский текстологияны тарихи дереккөздермен жұмыс істейтін пән ретінде қарастырып, мәтіндегі әртүрлі қабаттарды (идеологиялық, авторлық, редакторлық) ажыратуды ұсынды. Бұл әдіс бойынша әрбір мәтін тек тарихи емес, сонымен бірге мәдени және идеологиялық өнім ретінде қарастырылады. Сәйкесінше, әрбір редакция белгілі бір тарихи кезеңнің талаптары мен ықпалынан туындайды. Осы қағидаларды басшылыққа ала отырып, біз Сейфуллиннің шығармасына да сол көпқабатты тарихи-мәдени мәтін ретінде зерттеу жүргізілді. Мәтіндегі әр кезеңге тән қабаттарды ажырату тәсілі романның идеологиялық өзгерістерге ұшыраған бөліктерін, мәтін эволюциясын зерттеуге бағыт береді. Мақалада мәтіндегі әр кезеңге тән қабаттарды ажырату тәсілі қолданылған. Бұл тәсіл арқылы мәтіннің уақыт өте келе идеологиялық өңдеуге ұшыраған тұстары анықталды. Нақтырақ айтқанда, әр нұсқадағы өзгерістер түпнұсқамен салыстырылып, бұрмалаулар мен қосымшалар жүйелі түрде зерттелген. Талдау барысында автор әрбір сөз, сөйлем, тарау деңгейінде салыстыру жүргізіп, бастапқы авторлық ниетті қалпына келтіруді мақсат еткен. Бұл жерде тек сыртқы сын ғана емес, ішкі сын (герменевтика), сыртқы сын, дереккөздерді классификациялау, автордың түпнұсқалық ойын қалпына келтіру тәсілдері де қолданылған, яғни мәтіннің мағынасын, мәнмәтінін ашу әдістері орын алған (Данилевский 2018: 556).

Бұл еңбек тарихи құжаттар мен шығармаларды текстологиялық тұрғыдан талдаудың теориясы мен тәжірибесін ұсынады. Тарихи деректермен жұмыс жасау әдістері, дерек көздерін классификациялау, сыртқы және ішкі сын әдістері кеңінен қарастырылады.

Қазақ тарихын зерттеудегі методологиялық тәсілдер мен ұлттық көзқарас мәселелері қамтылады (Қозыбаев 2001: 368).

Әдеби шолу

Еңбекте Сәкен Сейфуллиннің қазақ әдебиетіне қосқан үлесі мен оның шығармашылығындағы басты бағыттар айқындалды. С.Сейфуллиннің Алаш қозғалысына қатысты көзқарастары мен Кеңес үкіметі тұсындағы рөлі зерттелген (Қирабаев 1974: 432).

Сәкентанушы Кәкішев Т. «Қызыл сұңқар» (Кәкішев 1968: 21–23) және «Сәкен жайындағы соңғы деректер» зерттеулерінде жазушының қоғамдық-саяси қызметі мен шығармашылық эволюциясы қарастырылады. Бұл еңбектерде Сейфуллиннің саяси көзқарастары мен шығармашылық мұрасын талдау ерекше орын алады. Сонымен қатар, зерттеулерде жазушының Кеңес дәуіріндегі ұстанымдары мен әдебиеттегі орны айқындалады (Кәкішев 2004:406).

Қамзабекұлы Д. «Руханият» еңбегінде Алаш қозғалысының өкілдерімен байланысы қарастырылған. Еңбекте Сейфуллиннің саяси және әдеби қызметі ұлттық идеялар тұрғысынан сараланып, оның шығармашылығындағы идеологиялық өзгерістер зерттеледі. Бұл зерттеу романның көркемдік ерекшеліктеріне және тарихи шындыққа қаншалықты сәйкес келетініне назар аударады(Қамзабекұлы 1997: 46).

Әбжанов Х. «Тарихшы» еңбегінде Сәкен Сейфуллиннің тұлғасы мен оның еңбектерінің тарихнамалық маңызы қарастырылады. Зерттеу барысында Сейфуллиннің қазақ әдебиетіндегі орны мен оның тарихи процестердегі рөлі талданады (Әбжанов 2023: 488)

Қабдолов З. «Сөз өнері» кітабында Сейфуллиннің шығармашылық стильдік ерекшеліктері мен оның қазақ әдебиетіндегі орны сипатталады. Сонымен қатар, еңбекте Сейфуллиннің шығармаларындағы көркемдік әдістер мен стильдік ерекшеліктер сараланады (Қабдолов 1983: 231).

Кәкішев Т., Ахмет К., «Тар жол, тайғақ кешудің тағдыры» еңбегінде романның редакциялық өзгерістері мен цензура ықпалына ұшырағанын дәлелдейтін фактілер келтірілген. Еңбекте Кеңес үкіметі тұсындағы әдеби саясаттың Сейфуллин шығармашылығына тигізген ықпалы қарастырылады. Бұл еңбектер Сейфуллиннің еңбегін оның қазақ әдебиетіне, тарихына қосқан үлесін жан-жақты талдауға мүмкіндік береді (Кәкішев, Ахмет 1997: 36–37).

Хюсейн Хилми Аладаг (Hüseyin Hilmi Aladağ) Psychobiography of Historical Figures: Integration of Psychological Approaches in Historical Analyzes»(Тарихи тұлғалардың психобиографиясы: тарихи талдаулардағы психологиялық тәсілдерді біріктіру) мақаласында тарихи тұлғаларды психобиографиялық әдіспен зерттеудің маңыздылығын талқылайды. Автор тарихи тұлғалардың өмірін психологиялық теориялармен байланыстыра отырып, олардың жеке ерекшеліктерін түсінуге тырысады. Зерттеуде психобиография әдісінің рөлін сипаттайды. Психобиография тұлғаның өмір жолын, шешімдерін, көзқарастарын психологиялық теориялар негізінде түсіндіруге тырысады. Мақалада бұл тәсілдің тарихи зерттеулерге қосатын ғылыми үлесі, сондай-ақ классикалық биографиядан айырмашылығы көрсетіледі (Aladağ 2024: 1–52).

А. Мейірбеков «Хожа Ахмет Ясауидің топонимдік мұрасы» атты мақаласында Насабнама секілді шежірелік жазбалар мен басқа да бірінші дереккөздерге сүйене

отырып, Ясауидің нақты туған жылын анықтауға тырысады. Сонымен қатар, Ясауидің ұстазы ретінде белгілі Юсуф Хамадани жайлы деректерді салыстырып, Ясауиге ұстаздық еткені туралы көзқарастарды тарихи шындыққа сүйене отырып талдайды. Зерттеу барысында бейтарап баяндау әдісі, дереккөздермен салыстырмалы талдау, тұлғалық-факторлық әдіс қолданылған. Сондай-ақ Ясауидің ғылыми мұрасы, рухани шежіресі және библиографиясы жөнінде нақты тұжырымдар мен пайымдаулар жасалған (Meirbekov 2023: 287–297).

Нәтижелер

Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» мемуарлық романына талдау жүргізу арқылы бірнеше маңызды тұжырым жасалды: түпнұсқаның деректік маңызы: 1927 жылғы араб қарпінде жарық көрген алғашқы басылымда тарихи оқиғалар бейтарап әрі шынайы баяндалған. Қайта басылған нұсқада Алаш қозғалысы қайраткерлеріне қатысты сыни көзқарас біршама күшейтіліп, мәтінге жаңа тараулар мен түзетулер енгізілген.

Кесте 1. «Тар жол, тайғақ кешу» романы мәтінінің тарихи кезеңдердегі трансформациясы
Table 1. Transformation of the Text of the Novel "Thorny Path" Across Historical Periods

Басылым жылы	Мәтіндік ерекшеліктер	Идеологиялық өзгерістер	Ерекше өзгертулер мен айырмашылықтар
1927 (түпнұсқа)	Тарихи оқиғалар бейтарап сипатталған	Кеңестік идеология ықпалы байқалмайды	Алаш қайраткерлері шынайы бейнеленген; Ә.Бөкейхан, А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы есімдері нақты аталған
1936	Латын қарпімен басылған, мәтін қайта өңделген	Алаш қайраткерлеріне қарсы сын күшейтілген	«Торғай қалыспады» тарауы қосылған; большевиктерге қарсы әрекеттер жайлы сын пікірлер қосылған; түпнұсқада жоқ сөйлемдер енген
1960	Кеңестік баспа стандарттарына сай өңделген	Таптық көзқарас басым	Мәтін едәуір қысқартылған; кейбір бейтарап сипаттар жойылған
1977	«1960 жылғы нұсқамен өзгеріссіз» деп көрсетілген	Кеңестік идеологияға сай келетін мәтін сақталған	Жаңа тараулар қосылған; мәтін толық сәйкес емес
1988	Кеңестік кезеңнің соңғы нұсқасы	Идеологиялық бейтараптық күшейе бастайды	Алдыңғы өзгерістер сақталғанымен, кейбір түзетулер енгізілген

Аударма (1964, 1975)	Орыс тіліне аударылған	Кеңестік көзқарас сақталған	Түпнұсқадағы кейбір сөздер (топонимдер, реалийлер) өзгертілген; суреттер алынып тасталған
----------------------------	---------------------------	--------------------------------	--

Бұл кестеде роман мәтінінің тарихи кезеңдердегі өзгеріске ұшырап отыруы көрсетілген. Сол кезде сөздер «байшылдар, феодалдар, Кеңес үкіметі жаулары» деп өзгертіледі. Шын мәнінде, Сәкен Сейфуллиннің түпнұсқалық басылымында Алашорда үкіметіне, не оның жетекші тұлғаларына тікелей теріс баға берілмеген. Керісінше, бастапқы мәтінде «Алашорданың зиялылары, ақ жағалылар, көк жағалылар, қазақтың оқығандары» тәрізді тұжырымдар арқылы белгілі бір бейтарап немесе сәл позитивтік сипаттағы қатынас көрініс тапқан.

Роман Сәкен Сейфуллиннің Омбы семинариясын тәмамдағаннан кейін Бұғылы өңіріне мұғалім болып баруынан басталып, Әулиеатаға келіп, Шу өңірінде кеңестік өкіметті орнату жолындағы саяси оқиғалармен аяқталады. Осы уақыт аралығында туындыда 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыс, 1917 жылғы Ақпан және Қазан төңкерістері, Азамат соғысы кезеңіндегі ақтар мен қызылдардың қақтығысы, түрлі саяси партиялардың қызметі, Ақмолада кеңестік биліктің орнауы мен құлауы, чех әскерлерінің көтерілісі, кеңес өкіметі мүшелерінің тұтқындалуы және автордың өзі куә болған абақтыдағы ауыр азаптары кеңінен суреттеледі.

Біздің назар аудартқымыз келген мәселе – Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романының әр жылдары жарық көрген нұсқаларының мазмұндық айырмашылықтары мен тарихи шындықты жеткізуіндегі ерекшеліктері.

Түпнұсқада Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынов, М. Дулатов туралы мәліметтер әділ сипатталған, оң бағаланған. Олар өздерінің ұлттық тәуелсіздік үшін күрескен және қазақ қоғамы үшін маңызды қызмет атқарған қайраткерлер ретінде көрсетіледі. Алашорда үкіметінің әрекеттері көбінесе ұлттық мүдде мен қазақ қоғамының даму жолындағы саналы қадамдар ретінде қарастырылады. «Тар жол, тайғақ кешу» романының негізгі желісі – XX ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ даласында орын алған саяси өзгерістер мен тарихи бетбұрыстар. Мәселен, Уақытша үкіметтің (Г.Е. Львов, А.Ф. Керенский) құрылуы, Алаш көсемдерінің басшылығымен дүниеге келген «Алашорда» ұлттық автономиясының қалыптасуы, түрлі бағыттағы қоғамдық-саяси ұйымдардың пайда болуы тәрізді іргелі тарихи оқиғалардың бел ортасында жүрген С. Сейфуллин өзінің көзімен көргендерін, тікелей қатысқан үдерістерді кейінгі ұрпаққа аманат ету мақсатында қағаз бетіне түсіріп, бұл деректерді кең тынысты мемуарлық романына өзек еткен.

Ахмет Байтұрсыновтың 1919 жылғы мақаласында Алашорда үкіметінің құрылуы, оның мақсаттары мен кеңестік билікке қатысты ұстанымы жан-жақты баяндалады: «1917 жылғы 13 желтоқсанда Орынбор қаласында Жалпықазақ съезі шақырылып, Қазақ өлкесі (сол кездегі ресми атауы – Қырғыз өлкесі) автономия деп жарияланды. Сол съезде халық жасақтарын ұйымдастыру туралы шешім қабылданып, уақытша үкімет ретінде Алаш Орда атты билік органы құрылды. Бұл үкімет 15 мүшеден тұрды, төрағалыққа бүкіл қазақ жұртына танымал қоғам қайраткері Әлихан Бөкейхан сайланды. Алаш Орда уақытша үкіметінің тұрақты мекені ретінде Семей қаласы белгіленді. Алаш

Орда үкіметінің мүшелері алғашқы отырысын Орынборда өткізіп, 1918 жылдың 10 қаңтарында Семейде қайта бас қосу туралы шешім қабылдады да, әрқайсысы өз өңіріне тарап кетті. Алайда белгіленген күні түрлі себептерге байланысты үкімет мүшелері Семейде жинала алмады. Осы аралықта Қазақ өлкесінің барлық дерлік қалаларында, соның ішінде Семейде де, билік кеңестік ұйымдардың қолына өтті. Кеңес билігіне енген кейбір тұлғалар, өздерін большевиктер ретінде таныстырып, Совет үкіметі атынан зорлық-зомбылық әрекеттерін жүзеге асырды» (Байтұрсынов 1919: 37). Яғни, ортадан киліккен арандатушылар халықты алдап, өз мүдделерін жүзеге асыруға тырысып, ұлтымыздың арасына іріткі салды. Кеңестік биліктің орталық пен шет аймақтардағы тәжірибесі екі түрлі болды. А. Байтұрсынов шеткері қазақ өлкелерінде кеңестік қозғалыстың зорлық-зомбылық, тонау, заңсыз жазалау секілді теріс формаларымен танылғанын баяндайды. Бұл кеңестік билікке сенімсіздік тудырған негізгі себептердің бірі. Қоғамдық – саяси дағдарыстың көрінісі болды. Осыған қарамастан зиялыларымыз ұлттық мүддені бәрінен жоғары қойды.

Алаш қозғалысы кеңестік жүйеде өзінің ұлтқа қызмет ету жолын табуға ұмтылды. А. Байтұрсынов кеңестік үкіметті қолдауда Алаш қайраткерлерінің стратегиялық тұрғыда дұрыс таңдау жасағанын айтады: «Мен шын жүректен айта аламын және өз жолдастарымды тыныштандыра аламын: біз Колчак үкіметінен гөрі Совет үкіметін таңдауда қателеспедік», – деп жазады. Совет үкіметі ресми түрде «Ресей халықтарының өзін-өзі билеу құқығы» туралы декларация қабылдаған соң, Алаш қайраткерлері бұл мүмкіндікті пайдаланып, автономия алуға ұмтылады. Бұл – дипломатиялық ұстаным. А. Байтұрсынов шет аймақтардағы жалған большевиктер мен орталықтағы большевиктердің арасында айырмашылықты өз көзімен көргенін жазады. Алаш зиялыларының Совет билігіне деген ұстанымының көрінісі, терең ойластырылған саяси таңдауы өз халқы үшін ең дұрыс жолды таңдағанын дәлелдеуге тырысады, бұл – ұлт тағдыры таразыға түскен шақтағы жауапкершіліктің көрінісі. Идеологиялық ұстанымдары, олардың ұлттық сана мен тәуелсіздікті қорғауға арналған саяси бағдарламалары басылымда ескерілген. Әсіресе, Ә. Бөкейханның қазақ ұлтының болашағын кеңес үкіметіне тәуелді болмай дамыту идеясын ұстануы романның негізінде көрсетілген.

Сәкен Сейфуллиннің саяси көзқарасы «Октябрь һәм ұлт мәселесі» мақаласында айқын көрінеді. Кеңес үкіметінің орнауы мен Коммунист партиясының мақсаттарын қарапайым әрі насихат түрінде түсіндіреді. Бұл оқиғаны революциялық тұрғыдан қолдай отырып, жұмысшы және кедей таптың билікке келуін тарихи әділеттілік ретінде сипаттайды. Коммунист партиясы ұлттық емес, таптық партия ретінде сипатталады. Ол – жұмысшы мен кедей табының мүддесін қорғайтын ұйым. Интернационалистік идеялар: партия барлық ұлттардың, діндердің өкілдерін тең көреді. «Орыс, қазақ, жебірей, кәпір» деп бөлінуді ескі патшалық, феодалдық идеологияның қалдығы ретінде сынайды. Мақсаты – жер бетінде теңдік, бостандық, туыстық орнату. Байлар мен мырзалардың бұған қарсы болуы – өз мүдделерін қорғаудан туындайтынын ашық көрсетеді. Әр ұлттың тілі мен мәдениетіне сай автономия алуын оң бағалайды. Бұл – қатардан қалмас үшін, өз тілі мен тұрмысын сақтап, білім мен мәдениетке ұмтылу жолы. Автономия беру – Коммунист партиясының ұлт мәселесін шешудегі жұмсақ жолы деп түсіндіріледі. «Автономия беріп, неге ішкі істерге араласады?» деген сынға коммунизмнің түпкі мақсатына қарсы

шығу деп жауап береді. Сәкен Сейфуллин Коммунистік партия мен Кеңес үкіметінің саясатын барынша қолдап, оның интернационалдық, теңдікке негізделген сипатына сенді. Ұлттық автономияны қолдау арқылы ұлттар достығын нығайту идеясын алға шығарды.

«Тар жол, тайғақ кешу» романының 1936 жылдан бастап шыққан нұсқаларда мәтінге елеулі идеологиялық өңдеулер енгізілген. Алаш қайраткерлеріне қарсы сын күшейтіліп, жаңа тараулар қосылған. Кеңестік таптық көзқарас пен саяси сипаттағы терминдермен мәтін байытылған. Ә. Бөкейханның Семейге келуі тарауы толығымен алынып тасталған. Мәтіндік айырмашылықтар: Әр басылымда сөздік және стилистикалық өзгерістер бар. Кей тараулар түпнұсқада мүлде болмаған, мысалы «Торғай қалыспады» бөлімі тек 1936 жылғы нұсқада пайда болған. Идеологиялық редакцияның салдары: Романның тарихи шынайылығы кейінгі редакцияларда бұрмаланған. Кеңес үкіметі кезеңінде идеологияға бейімдеу әдеби мұраның мазмұны мен құрылымына елеулі әсер еткен.

Зерттеу Сәкен Сейфуллиннің бастапқы авторлық ұстанымдарының әділ әрі сындарлы болғанын дәлелдейді. Нәтижесінде оның саяси бейтараптық ұстанғаны белгілі болды. Романның ғылыми маңызы: «Тар жол, тайғақ кешу» тек көркем шығарма емес, XX ғасыр басындағы Қазақстан тарихының саяси-әлеуметтік бейнесін ғылыми негізде ашатын құнды дереккөз болып табылатындығында. С.Сейфуллиннің мемуары тарихи дерек ретінде қарастырылып, деректану мен текстология шегінде талданды. Әр жылдардағы басылымдардың айырмашылықтары зерттеліп, кеңестік цензура мен идеологиялық өңдеулердің ықпалы анықталған.

С. Сейфуллиннің қазақ елінің мемлекеттік құрылымын қалыптастыру және ұлттық бірегейлікті нығайту жолындағы қызметі аса маңызды тарихи рөл атқарды. 1922 жылы үкімет басына келген тұста ол бірқатар Алаш өкілдерін мемлекеттік қызметке тартты. Бұл – кеңестік кезеңнің бастапқы жылдарындағы ерекше саяси қадамдардың бірі болды. Сейфуллиннің басшылығымен Халық Комиссарлар Кеңесінің мәжілісінде (1924 жылғы 5 қыркүйек, Орынбор) араб графикасындағы жазу емлесін жетілдіру мәселесі күн тәртібіне қойылып, А. Байтұрсыновқа әліпбиді реформалау жөнінде баяндама жасату арқылы оны мемлекеттік деңгейде бекітуге қол жеткізілді. Алаш зиялылары жасаған әліпбиге негізделген емле қаулымен бекітілді. Бұл өз кезегінде Алаш зиялылары әзірлеген әліпбидің мемлекеттік деңгейде қабылдануына жол ашты. Нәтижесінде, жаңа емле ережелері тиісті қаулымен бекітілді. Аталған қаулы және оған қатысты құжаттармен Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатының 30-қорымен жұмыс жасалды¹.

Сәкен Сейфуллин кеңсе ісін қазақ тілінде жүргізу мәселесін де алғашқылардың бірі болып көтерді. Сонымен қатар, ол ұлттың тарихи атауын қалпына келтіру жолында да белсенді қызмет етті. Бұл бағыттағы маңызды қадамдарының бірі – «Қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік» атты мақаласы. Аталған мақала 1923 жылы «Еңбекші қазақ» газетінде жарияланып, онда «қырғыз» атауының орнына тарихи «қазақ» этнонимін ресми түрде қайтару қажеттігі ашық көтерілді. Осы бастама ұлттық сананы ояту мен отарлық мұрадан арылу жолындағы идеялық күрестің көрінісі болды. Бұл тарихи үдеріс қазіргі таңда да өзектілігін жоғалтпағаны анық.

Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев 2025 жылы наурызда Бурабайда өткен Ұлттық құрылтайда сөйлеген сөзінде бұл мәселеге арнайы

тоқталып: «Халқымыздың «қазақ» деген байырғы атауы да бір ғасыр бұрын қайтарылды. Біздің мемлекеттігіміз мыңжылдықтардан бастау алады, оның тамыры тым тереңде жатқаны даусыз. Бірақ осыдан бір ғасыр бұрын ұлтымыздың өз атауының оралуы – тарихи әділдік орнату жолындағы маңызды қадам болғанын ашық айтуымыз керек. Бұл істе сол кездегі Үкімет басшысы Сәкен Сейфуллин айрықша рөл атқарды. Ол «Қазақты қазақ дейік, қатені түзетейік» деген мақала жазып, арнайы идеологиялық науқанды бастап берді. Мұндай маңызды оқиғалар ел жадында сақталуға тиіс», – деп атап көрсетті (Тоқаев 2025).

Осылайша, Сәкен Сейфуллиннің Алаш қайраткерлерімен бірлесе отырып атқарған мемлекеттік және мәдени-ағартушылық қызметі қазақ халқының тарихи атауын, тілін және төл жазуын қайта жаңғырту жолындағы шешуші кезеңге айналды.

Жалпы, бұл роман тарихынан пәнаралық негізінде тарихи және әдеби тұрғыдан қайта зерделеуге бағытталған екендігіне көз жеткіземіз. Сонымен қатар, шығармашылық тұлғаны көрсетудің тағы бір тәсілі жекелеген диалогтарды және белгілі бір кезеңдегі қайраткер тұлғаның атқарған қызметін, іс-әрекеттерін, басқалармен қарым-қатынасын, тұрмыс-тіршілігін, шығармашылық жолын, жалпы айтқанда өмір өткелдерін, көңіл-күйін, көбіне, өз атынан бірінші жақта баяндасақ, қайсыбір жағдайда айналадағы араласқан адамдардың арақатынастары арқылы да ғылыми талдаулар кешені қарастырылады.

Деректік және публицистикалық тұрғыдан роман бұрмаланған. Кейінгі жылдардағы қайта басылымдары кеңес үкіметінің саяси жағдайына сәйкес жүйелі түрде өзгертілген. Бұл өзгерістер кеңестік идеологияның тарихты біржақты ұсыну саясатының айғағы.

Талқылау

Әр халық тарих бедерінде рухани жаңғырып, жаңарып отырады. Негізіне сүйенбеген халық ұзаққа бармайды. Еліміз бәсекеге қабілетті дамыған отыз елдің қатарына қосылуда рухани байлығымыздың үлесін молайтуымыз қажет. Бәсекеге қабілетті болу тек экономикалық тұрғыда емес, рухани толысу яғни, ұлтымыздың сан ғасырлық тарихы, мәдениеті, әдебиеті, барлық құндылықтарымыз бойымыздан табылу қажет. Қашан да рухани өскен халық, өзінің өткен тарихын, өнерін, мәдениеті мен әдебиетін, өсу, даму жолын білуге ұмтылады. Ұлттық сөз өнерінің азаматтық бейнесімен, қайраткерлік, қаламгерлік тұлғасымен ұлт руханиятына қосқан туындыларымен, жанр ерекшеліктерімен, халық жүрегінен жол тапқан, мұралары мәңгілік құндылықтар қатарынан табылатын дарындарды сөз еткенде ең алдымен – қазақ халқының әдебиеті мен мәдениеті үшін ұланғайыр еңбек сіңірген, қазақ әдебиетінің де, қазақ кеңес әдебиетінің де негізін қалаушылар, бір жылда өмірге келіп, бір бір жылда кеткен халқы «Үш бәйтерек» деп атап кеткен Сәкен, Ілияс, Бейімбет есімдері ойға оралады. Сәкен Сейфуллин – тағдыры ерте қиылғанмен халқына мол мұра қалдырған тұлға. Оның қаламынан түрлі жанрда тамаша туындылар шықты. Өзіндік стилі, өзіндік ерекшелігі бар қаламгер шығармалары жан-жақты терең зерттеуді қажет етеді. Қазақ әдебиетінің іргесін қалап қана қоймай, оны өрге сүйреген қаламгердің Қазан төңкерісіне дейін ауыз әдебиеті ғана дамыған қазақ сахарасында поэзияның, драматургияның, прозаның тамаша туындыларын дүниеге келуіне өзіндік үлес қосқанын әдебиет тарихы жоққа шығармайды. Қазақ кеңес әдебиетіне көшбасы болу үшін, жаңа бағытты қабылдайтын

жас шығармашылық күштерді өсіріп, олардың идеялық-көркемдік, ынтымақ-бірлігін күшейту шарт. Сәкен Сейфуллин ең алдымен өзінің өмір сүрген дәуірін жырлап, оны қастерлеудің оңтайлы жолдарын таба білген жаңашыл ұлы ақын. Қоғам, әлеумет істерімен өзінің шығармашылық өнерпаздығын тауып қабыстыра білген қайраткер. Бүгінгі өмір шындығы, кезең тудырған келелі мәселелер оның ақындық жанырынан сырт қалмай, үнемі көркем сөз өрнегінен көрініс беріп отырады.

Белгілі сәкентанушы ғалым, профессор Тұрсынбек Кәкішұлы «...Сәкен өзінің қарақан басының бақ-дәрежесі үшін емес, елді өркендету қамында жүрген артық-кем сілтегені аз емес, әсіресе таптық позиция, лениндік идея, кедей теңдігі дегенге имандай сеніп, ойланбай өрекіпген тұсы да бар», – деп, өз естелігінде жазған. Сәкен Сейфуллиннің адамдық асыл қасиетін тағы да бір дәлелдеген болатын. Міне, осы қасиеттер Сәкенді басқа қайраткерлерден даралап, тарих бетінен жарқырап көрінуіне мүмкіндіктер береді. Сондықтан да Сәкеннің ұлттық әдебиет тарихында алатын орны мен рөлі ақынның тек жаңа кезеңдегі қазақ әдебиетінің негізін қалаушы болғанымен өлшенбейді, оның үстіне үлкен суреткерлік күшімен, жаңашыл туындыларымен, асқақ талантымен айқындалады. Біздің байқауымызша, ақын поэзиясы өзіндік поэтик образдарға бай. Ол қазақ тілінен небір шұрайлы сөздерін қолдана біледі. Соған қарағанда, ақын халқының тіл байлығын жете меңгерген нағыз қас шебердің өзі. Әсіресе, халықтық әсірелеулер, ауыстырулар, салыстырулар, балама сөздердің небір айқындары, анықтағыштары жиі ұшырайды. Зерттеу барысында Сәкен Сейфуллин шығармашылығының тарихи тереңділігі, ғылыми ұстанымдарының ерекшелігі, философиялық ой тереңдігі өте терең екендігін көрінеді. Академик З. Қабдоловтың: «Сөз өнері» атты монографиясында: «Әдебиеттегі тіл көркемдігі мен сөз сұлулығы жасанды жалт-жұлтта, күлді-қадам болуда емес, сөздің табиғилығы мен қарапайымдылығында, нақтылығы мен тазалығында жатады», – деп көрсеткен (Қабдолов 1983: 231). Бұл айтылған пікір біздің зерттеу нысанымызға да дәл келеді. Өзінің бүкіл саналы өмірін, барлық шығармашылық еңбектерін қазан төңкерісінің ұлы істеріне арнаған жалынды революционер, көрнекті мемлекет қайраткері, қазақ кеңес әдебиетінің негізін салушы ретінде танылған Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романы арқылы өзінің өміріндегі орнын, басындағы трагедиясын байланыстыру арқылы, сол кездегі қазақ қоғамындағы орын алған әміршіл-әкімшіл кезеңнің қилы тағдырынан да хабар бергендігін көреміз.

Ғылыми зерттеулер көрсеткендей, 1927 жылғы түпнұсқа негізінен тарихи мағлұмат ретінде, естелік-мемуарлық сипатта жазылған. Сәкен Сейфуллиннің шығармашылығы – күрделі құбылыс. Шығармадан шығармаға арқау болған оқиға, кейіпкер, суреттеу, баяндау яғни оның тілі, кейіпкерді «сөйлету» мен авторлық «әңгімелеудің» түрлі амал-тәсілдері бар. Шығарманың шынайылығын да, көркемділігін де көрсететін – оның тілі. Дауылпаз тұлға Сәкен Сейфуллиннің шығармашылығы да осы тұрғыдан бағаланатындығын айтпақпыз. Автордың аталмыш еңбегінде 1916 жылдан 1920–жылдардың басына дейінгі оқиғалар баяндалып, одан әрі социалистік реализм шеңберіндегі идеологиялық көзқарастары көрініс таппаған. Дей, тұрсақ та, қазақ халқының үш ғасырлық азаттығы мен мемлекетін құрудағы ең ауқымды, ұлттың санасын оятып, өлмейтін рухын қалыптастырған, қазақтың ұлттық мәселесін халықаралық саяси аренаға шығарған интеллектуальдық күрес – ол осы Сәкен Сейфуллиндей Алаш азаматтарының өлмейтін рухын қалыптастырған «Тар жол, тайғақ кешуі» болса, Мыржақып Дулатовтың «Оян,

қазағынан» бастап, Мағжан Жұмабаевтың, «Арыстандай айбатты, жолбарыстай қайратты... Мен жастарға сенемін!» деген ұрандары қазақ даласына нұр болып төгіліп, қаймана қазақ даласын дүр сілкіндіріп, оятып, болашаққа сенетін біртұтас ұлт қылып кеткендігін айтпақпыз. Тарих қойнауына тереңдеп, өткен ғасырларға көз жүгіртсек, ата-бабаларымыз армандаған тәуелсіздік жолындағы тар жол тайғақ кешуге толы тағдырларды байқаймыз. Толғауы терең тәуелсіздікке қол жеткізу жолында Алаш қайраткерлерінің үлесі мол болғандығын тарихтың өзі дәлелдеген болатын.

XX ғасыр басындағы интеллигенция тәуелсіздікке, ұлттық мүддені қорғай білуге, салтымыз мен дәстүрімізді сақтап қалуға деген ұмтылысы олардың публицистикалық мақалаларында ерекше көрініс тапты. Ұлт мүддесін қорғаған біртуар ардақтыларымыз: Ә. Бөкейхан, Ж. Аймауытов, А. Байтұрсынов, С. Сейфуллин, С. Сәдуақасұлы, І. Жансүгіров, Б. Майлиндердің еңбектері қызметкер тұлғаны емес, қайраткер тұлғаны қалыптастырғандығы еш дәлелдеуді қажет етпейді. XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің күрделі әрі дау тудырған мәселелерінің бірі – Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» атты мемуарлық романы болып табылады. Аталған туынды өз дәуірінің қоғамдық-саяси ахуалын көркем тәсілмен шежірелеген, тарихи деректерге сүйене отырып жазылған мемуарлық шығарма ретінде ерекшеленеді. Романның жанрлық табиғаты – тарихи оқиғалардың нақты сипатталып, сонымен қатар көркемдік құралдармен өрілуінде жатыр. Шығармада басты кейіпкер – автордың өзі, Сәкен Сейфуллиннің тұлғасы алдыңғы қатарға шығарылады. «Тар жол, тайғақ кешу» романының алғашқы тараулары 1922 жылдан бастап «Қызыл Қазақстан» журналында жарық көрген. Автордың өзі бұл шығарма жайлы: «Менің кітаптарымының кемшілігін Маркс айтқандай, өзім де тым жақсы білем. Қанша кемшіліктері болғанмен, еңбекші, жұмыскер таптың оқуына жараса, еңбегімнің еш болмағаны. «Дұшпанның жаны шыға жамандағанынан сөзімнің тәуір шыққандығын білдім», – деп Калинин айтқандай, кейбір әуре «білімпаздардың» талақша тарсия жамандағандарынан кітабым тәуірлеу жазылған-ау деген қорытынды жасадым», – деп жазған болатын (Сейфуллин 1960: 483).

Сәкен Сейфуллиннің шығармашылық болмысына аса жоғары баға берген қаламгер Ғабит Мүсірепов ол туралы: «Тұла бойы тұнып тұрған ақындық еді, қара тырнағына шейін ақындық үшін жаратылған. Сәкен – қазақ совет әдебиетінің негізін бірден-бір қалаушы, көшбасшысы болды. Тарих оған жүктеген міндетті ешқайсымыз атқарған жоқпыз. Тарихқа зорлық жүрмейді», – деп атап көрсеткен (Сейфуллин 1977: 401).

Аталған туындының тарихи маңыздылығы мен деректік құндылығы жайында сәкентанушы ғалымдар Тұрсынбек Кәкішұлы мен Күләш Садыққызы тарапынан жан-жақты зерттеулер жүргізіліп, арнайы ғылыми еңбектер жазылды. Осы орайда профессор Т. Кәкішұлының «Тар жол, тайғақ кешу» романына ол былай деп баға берді: «XX ғасыр басындағы тарихи оқиғалардың энциклопедиялық анықтамасы болған роман-эссенің тарих пен әдебиеттің бел қайыстырар ауыр жүгін қосарлай арқалауы, құйынды да дауылды, шапағатты да қасіретті кезеңнің шежіресін жасап беруі Сәкен үшін ғана емес, бүкіл әдебиетіміз үшін орасан олжа. Өйткені ұлтымыздың тағдыры тәлкекке түскен 1916 жыл зобалаңының, 1917 жыл елді қаңсыратқан төңкерістің басы-қасында қазақтың ойы толғамды, тілі өткір, қаламы жүйрік сөз зергерлері аз болған жоқ. Алайда солардың ішінен шыңға шыққан шынардай тек Сәкеннің ғана «Тар жол, тайғақ кешуді» жазуы, бір жағынан – уақыт талабы болса, екінші жағынан – автордың

қаһарман батылдығын, ұрпақ алдындағы адалдығын, әлеуметтік парызын мықтап сезгенін аңғартатыны сөзсіз» (Кәкішев және т.б. 1997: 36–37). Осы пікір негізінде төмендегідей тұжырым жасауға болады: Сәкен Сейфуллиннің аталмыш мемуарлық романы – «Алашорда» ұлттық-территориялық автономиясының құрылуы мен оның тарихи-идеялық бағдарын баяндаған алғашқы көркем-тарихи. Бұл шығарма тек көркем әдебиет шеңберінде ғана қалмай, XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының саяси-тарихи келбетін, сол кезеңдегі маңызды үдерістерді, ұлттық қозғалыстардың өрісін нақты деректер негізінде көрсетуімен ерекшеленеді. К.Ахмет: «Өмірдің талай тар жол, тайғақ кешулерінде» Сәкен Сейфуллин «Алаш» азаматтарының ешқайсысын да жамандыққа қиған емес. Сотына қатысқан емес. Бұған оның «Тар жол, тайғақ кешу» романы (1927), сәкентанушы ғалымдардың ғылыми-зерттеу еңбектері нақты дәлел бола алмақ. Қаншама жан түршігерлік азапты бастан өткерген Сәкен еш уақытта ешкімді ашық та, бұғып та көрсетпеген», – деп зобалаң жылдардың ақиқатын айтады (Сейфуллин 2003: 209–210).

Жазушы туындыда тек тарихи фактологиямен шектелмей, заманауи саяси, әлеуметтік ахуалдарға да тоқталып, қазақ қоғамының тұрмыстық-этнографиялық ерекшеліктерін де кеңінен сипаттайды. Аталған шығарма сол кезеңде–ақ жеке кітап ретінде жарық көріп, кеңес оқырманына жол тартқан. Алайда 1937 жылғы саяси қуғын–сүргін жылдары басталғаннан кейін Сейфуллиннің шығармашылығы, оның ішінде «Тар жол, тайғақ кешу» романына қатысты да әртүрлі, кейде қарама-қайшы пікірлер туындай бастады. НКВД-ның зұлмат жылдарындағы жаппай қуғындауы нәтижесінде Сәкен Сейфуллин де, оның замандастары – Алаш ардақтылары да жазықсыз жазаға ұшырап, өмір жолы аяқталды. Осыған байланысты Сейфуллиннің өмірлік ұстанымы, саяси көзқарасы мен шығармашылық мұрасы төңірегінде түрлі пікірталастар бүгінгі күні де жалғасын табуда (Кәкішев 2004: 406). Бүгінгі ұрпақтың кешегіні білуі, бағалауы ұлтымыздың болашағы үшін қажет. Соның ішінде, халқымыздың рухани өміріндегі ең қасиетті мол қазына алаш арыстарының мұралары. Академик, алаштанушы ғалым ағамыз: Д.Қамзабекұлының атап көрсеткен: «...Алаш рухын насихаттау сол зиялылар секілді тәуелсіз ойлауға, кез-келген нәрсені салмақтап, оған ұлт мүддесі тұрғысынан баға беруге үйрену» (Қамзабекұлы 1997: 62).

XX ғасыр – қоғам өміріндегі аса күрделі қоғамдық-саяси өзгерістер мен рухани метаморфозалар ғасыры ретінде ерекшеленеді. Бұл кезеңде тарихи ұлттық сана серпінді даму жолына түсіп, қайта жаңғыру үдерісі айқын байқалды. Алаш қозғалысы жетекшілерінің қоғамдық ой-санада жүзеге асырған реформаторлық әрекеттері ұлттық әдебиеттің жаңа бағыттарын айқындап, оның түбегейлі стратегиялық бағдарын белгілегендей болды. Аталған кезеңде қазақ қоғамында жаңа үлгідегі қаламгерлер шоғыры, саяси және мәдени элита қалыптасты. Саяси күрес пен ұлттық мүдде мәселесі алдыңғы орынға шығып, әдеби шығармашылықтың да әлеуметтік жауапкершілігі арта түсті. Сонымен қатар, қоғамдық қатынастардың қарқынды жаңғыруы, баспа ісінің институционалдық сипаталуымен бірге, әдеби процестегі көркемдік-жанрлық ізденістер мен түрленулер эстетикалық таным көкжиегінің кеңеюіне әсер етті. Осы тарихи кезеңде кәсіби әдебиетке тән жанрлардың барлығы дерлік әртүрлі деңгейде дамыды. Әдеби сын, әдебиеттану ғылымы, прозаның кең тынысты жанрлары, көркем аударма мен драматургия салаларында елеулі жаңалықтар орын алып, бұл бағыттардың барлығы

жедел даму сипатын көрсетті. Кеңестік кезеңдегі ұлттық әдебиетке революциялық мазмұн, жаңа идеялық нысана, қоғамдық прогресті ұлықтаған тың мазмұн енді. Осы арқылы замана жазушыларының туындылары қазақ халқының рухани қазынасын молайтып, көркемдік ойлау мен әдеби таным деңгейін жаңа биікке көтерді.

Сәкен Сейфуллиннің еңбегінің бір саласы қазақ әдебиетіндегі сын жанрының өркендеуімен, әсіресе әдебиеттану ғылымының қанат қағып, даму кезеңімен тұстас келетіндігін ұмытпаған абзал. Сондықтан сол кезеңнің үстем ой – пікірінің ақынға ықпал жасағанын, екінші жағынан автор өзінің сыни – ғылыми еңбектерімен сол ой – пікірлерге серке болғанын аңғармасақтағы да болмайды. Өйткені әдеби – ғылыми шығармашылықтың бірде бір саласы Сәкен Сейфуллинсіз өтпегенін М. Ғабдуллин айрықша атап көрсеткен. Кейін қайта басылғанда романға неге өзгерістер енгізіліп, редакцияланды (Сейфуллин 2009: 432). Мысал ретінде, текстологиялық салыстыру кезінде ерекше көзге түскен кейбір мәтіндік айырмашылықтарды айтуға болады.

«Совет үкіметі заманында» бөлімінде:

Түпнұсқада: «...Оқыған мырзалар, оқып жүрген мырза болам деушілер Бөкейханның жолын тосып қарсы алды»... (Сейфуллин 1927: 4–5).

1977 жылғы нұсқасында: «...Оқыған ұлтшыл мырзалар, оқып жүрген мырзалар болам деушілер бай ниетті «ұлдары» Бөкейханның жолын тосып қарсы алды...Омбыда, Семейде Бөкейхановты Әлекеңді байшыл–ұлтшылдар сәжделер Құдайдан сұрап алған жалғыздай құттықтады құрметтеп жатты...». Сөйлем түпкілікті өзгерген және мағынасына да айтарлықтай нұқсан келген.

«Жырақ күншығыс жайы» бөлімінде, 1927 жылғы нұсқасы:

«...Міне, Семейдегі Алашорданың орталық үкіметінің бітірген жұмыстары осындай болған. Осындай қылықтарынан Семейдегі Алашорданың орталық үкіметін және земствасын жұрт – «Тобықтының Алашордасы», Тобықтының земствосы деген кездері болған..».

1936 жылғы нұсқасы:

«...Осындай қылықтарынан Семейдегі «Алашорданың орталық үкіметін» және Земствосын жұрт «Тобықтының Алашордасы», «Тобықтының Земствосы» деген кездері де болған.

«Алаш орда» үкіметінің ең мықты болған ісі большевикке Совдепке ерген қазақтарды құрту әрекеті болды. Одан басқа істе «Алаш орданың» әрекеті ескі былыс, діншіл иқан, патшаның оязнайылардың әрекетіндей болды... ».

«Совет үшін күресте» бөлімінде: 1977 жылғы нұсқасы:

«...Совет үкіметі күшейген сайын біздің «Алашорда» тәрізді байшыл автономиялар қуыршақтай домалай бастады...» – деген жолдар түпнұсқада мүлдем жоқ (Сейфуллин 1977: 108). Тіпті, орыс тіліне аударылған екі нұсқасында да текстологиялық өзгешеліктер кездесті. Орыс тіліне 1964 жылы аударылып, басылыпты. Аударған С. Талжанов, И. Щеголихина, 1975 жылы қайта шыққан (Алматы, Жазушы баспасы).

Атап кетсек, «...Ала–куль – Ала–кол, Канжигалы – Канжыгалы, Ащи–куль – ащы–кол, ой–бой – ойбой...» деп өзгертіліп жазылған. Түпнұсқадағы суреттердің барлығы алынып тасталған. 1936 жылғы нұсқада жазылған «Торғай қалыспады» деген бөлім түпнұсқада мүлдем жоқ.

1936 жылғы «Совет үкіметі заманында» бөлімінде:

«Бірақ «Алаш» өзінің бұл құрғақ жобасын да іс жүзінде қолданған жоқ, іс жүзінде колчак ағасының тәртіптерін қолданды...» деген жолдары да түпнұсқада жоқ (Сейфуллин 1936: 5).

Кітаптың төртінші басылымында, яғни 1977 жылғы қайта басылған нұсқасында: «1960 жылғы Қазақтың мемлекеттік баспасынан шыққан нұсқа бойынша өзгеріссіз басылды» деген сөз бар. Енді 1960 жылғы үшінші басылымға қарасаңыз мүлдем сәйкес келмейді, тіпті жаңа тараулар қосылған. Мұндай текстологиялық салыстырулар тек көркем мәтінге ғана емес, тұтас тарихи-мәдени санаға да жасалған қысымды ашып көрсетеді. Сондықтан түпнұсқамен жұмыс – тарих пен әдебиеттің шынайы бейнесін қалпына келтірудің басты жолы.

Қорытынды

Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романы – қазақ әдебиеті мен тарихының маңызды мұрасы болып табылады. Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» шығармасы Қазақстан тарихындағы шешуші кезеңдерге – патшалық биліктің құлауы, Уақытша үкіметтің орнауы, Алаш қозғалысы мен большевиктердің билікке келуіне қатысты маңызды дерек береді. Шығармада 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісінен бастап 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі және одан кейінгі кезеңдегі оқиғалар шынайы кейіпкерлер мен авторлық бақылау арқылы баяндалған. Бұл – мемуар жанрының табиғи ерекшелігі.

Саяси ұстанымы мен кеңестік билікке сенімі оның тарихи оқиғаларды түсіндіруінде шешуші рөл атқарады. Дегенмен, шығарманың алғашқы нұсқаларында кеңестік идеологиямен келіспейтін деректердің кездесуі оның бастапқыда тарихи шындыққа барынша жақын болғанын көрсетеді. Кейінгі редакциялардың бұл деректерді қысқартуы – кеңестік цензураның нақты көрінісі. Осы тұрғыдан қарағанда, шығарма тарихи дерек ретіндегі өзектілігін сақтап қана қоймай, сол кезеңнің саяси-идеологиялық ахуалын да бейнелейді.

Бұл шығарманың жазылу тарихы мен әртүрлі басылымдарындағы өзгерістер тек әдебиеттану үшін ғана емес, Қазақстанның XX ғасыр басындағы саяси және әлеуметтік үдерістерін зерттеу тұрғысынан да аса құнды дереккөз болып табылады. Романның түпнұсқасы мен кейінгі басылымдарына енгізілген идеологиялық өңдеулер қазақ әдебиетінің және Кеңес дәуірінің саясатын айқын көрсетеді. Тарихи шындықты шығармасында бейнелеу жолында Сәкен Сейфуллин өз дәуірінің маңызды оқиғаларына куәгер болып, сол кездегі қоғамдық-саяси ахуалды терең түсіністікпен сипаттауға тырысты. Оның «Тар жол, тайғақ кешу» романы 1916–1919 жылдар аралығындағы ұлт-азаттық қозғалыстары мен революциялық өзгерістерді жан-жақты қамтып, сол уақыттың басты саяси-әлеуметтік мәселелерін көрсетті. Бұл шығарма Кеңес үкіметі тұсында тарихи оқиғалар мен тұлғалардың бейнесін қайта жазудың идеологиялық қысымымен бірнеше рет өңдеуге ұшырады. Шығарманың бастапқы тарихи және идеологиялық бағытын өзгертуге бағытталды.

Шығармадағы түзетулер, сондай-ақ Кеңес үкіметінің саяси тұжырымдарына сәйкес жүргізілген өңдеулер кеңестік цензураның ықпалының айқын дәлелі болып табылады.

Сәкен Сейфуллиннің әдеби мәдениеті мен қоғамдық көзқарасы тек кеңес әдебиетінің

тұрғысынан ғана емес, ұлт тарихы қалыптасу кезеңінде маңызды орын алады. «Тар жол, тайғақ кешу» романының тарихи дереккөз ретіндегі маңызы зор. Ол қазақ қоғамының саяси және әлеуметтік жағдайы туралы көптеген маңызды мәліметтер береді. Бұл шығармада кеңес кезеңіндегі тарихи-идеологиялық өзгерістердің әсерін терең түсініп, әртүрлі басылымдар арасындағы айырмашылықтарды салыстыру арқылы Сәкен Сейфуллиннің тарихи шындыққа деген көзқарасын объективті тұрғыда қайта бағалауға мүмкіндік бар.

Сәкен Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу» романы әдебиеттану мен тарих ғылымының қиылысында тұрған маңызды туынды болып табылады. Оның мазмұндық және құрылымдық ерекшеліктері автордың қоғамдық және саяси көзқарастарын ашып көрсетеді, сондай-ақ кеңестік кезеңнің әдеби және саяси процестерін зерттеуде жаңа түсініктер қалыптастыруға мүмкіндік береді. Осы шығармада баяндалған тарихи кезеңді қорыта келе, мынадай тұжырым айтуға болады: Алаш ұстанымы ұлттық автономия құру болды. С.Сейфуллин кеңестік ұстаным шеңберінде қазақ халқының теңдігін көздеді. Екі жаққа да ортақ құндылық – қазақ халқын азат ету, жаппай білім беріп, сауаттандыру, модернизация еді.

Acknowledgements

We extend our sincere gratitude to the Director of the Saken Seifullin Museum, Doctor of Historical Sciences M.O. Absemet, for his support in the course of this research. We also express our heartfelt thanks to the professors of the Department of History of Kazakhstan at L. N. Gumilyov Eurasian National University – Z.O. Dukenbayeva, M. Alpysbes, G.K. Zhapekova, and S.I. Kovalskaya – for their valuable insights and consultations on the study of Seifullin's legacy. Our appreciation goes to all colleagues and researchers who shared their suggestions and observations, as well as to the staff of libraries and archives for providing essential materials. We are also grateful to the editorial team of the journal for their technical guidance and advice. The contribution of all those who supported this work has played a significant role in enhancing the quality of our research.

Алғыс

Осы зерттеу жұмысының жүргізілуіне қолдау көрсеткен Сәкен Сейфуллин музейінің басшысы, тарих ғылымының докторы М.О. Әбсеметке, тұлғатану бойынша құнды пікірлерімен кеңес берген Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Қазақстан тарихы кафедрасының профессорлары: З.О. Дүкенбаеваға, М. Алпысбес, Г.К. Жапековаға, С.И. Ковальскаяға, барлық әріптестерімізге, ұсыныстарымен бөліскен зерттеушілерге алғысымызды білдіреміз. Сондай-ақ, қажетті материалдарды ұсынған кітапханалар мен архив қызметкерлеріне ерекше ризашылығымызды білдіреміз. Журнал редакциясына техникалық жағынан берген кеңестеріне алғыс білдіреміз. Бұл жұмысқа көмектескен барлық тұлғалардың үлесі біздің зерттеуіміздің сапасын арттыруға үлкен септігін тигізді.

Благодарность

Выражаем искреннюю признательность директору музея имени Сакена Сейфуллина, доктору исторических наук М.О. Абсемет за поддержку, оказанную в проведении данного исследования. Особую благодарность также хотим выразить профессорам кафедры истории Казахстана Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилёва – З. О. Дукенбаевой, М. Алпысбесу, Г. К. Жапековой, С. И. Ковальской – за ценные советы и размышления, касающиеся личности Сакена Сейфуллина. Благодарим всех наших коллег и исследователей, поделившихся своими рекомендациями и наблюдениями, а также сотрудников библиотек и архивов за предоставленные материалы. Редакции журнала выражаем признательность за техническую помощь и методические рекомендации. Вклад всех, кто оказал содействие в реализации этой работы, сыграл важную роль в повышении качества нашего исследования.

Қосымша

1. Заседания Совета Народных Комиссаров КССР от 5 сентября 1924 года, г. Оренбург. Протокол № 32. Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағаты (ҚР ОММ). 30 қ. 309 іс. 1п. 10 б.

Әдебиеттер тізімі

- Aladağ H. Tarihî Figürlerin Psikobiyografisi: Tarihî Analizlerde Psikolojik Yaklaşımların Entegrasyonu. *Vakanüvis – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 2024. No.1, pp.1-52. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.1415401>
- Meirbekov A. Toponymic Heritage of Khoja Ahmed Yasawi. *Journal of Turkish Culture and Haji Bektash Veli Research*. 2023. No.105, pp.287-297. <https://doi.org/10.34189/hbv.105.012>
- Әбжанов Х. *Тарихшы*. Алматы: Алгоритм. 2023. 488 б.
- Байтурсунов А. Революция и казахи. *Жизнь национальностей*. 1919. No.8, 37 с.
- Данилевский И.Н. *Историческая текстология*. Москва: Издательский дом Высшей школы экономики. 2018. 556 с.
- Кәкішев Т. *Қызыл сұңқар*. Алматы: Қазақстан. 1968. 288 б.
- Кәкішев Т. *Сахара сұңқары*. Алматы: Қазығұрт. 2004. 406 б.
- Кәкішев Т. Сәкен жайындағы соңғы деректер. *Қазақ әдебиеті*. 1991. No.4, 6-7 бб.
- Кәкішев Т., Ахмет К. *Тар жол, тайғақ кешудің тағдыры: Көмекші оқу құралы*. Алматы: Санат. 1997. 224 б.
- Қабдолов З. *Сөз өнері*. Алматы: Мектеп. 1983. 231 б.
- Қамзабекұлы Д. *Руханият: Мақалалар мен зерттеулер*. Алматы: Білім. 1997. 272 б.
- Қирабаев С. *Сәкен Сейфуллин*. Алматы: Жазушы. 1974. 432 б.
- Қозыбаев М. *Өркениет және ұлт*. Алматы: Сөздік – Словарь. 2001. 368 б.
- Репина Л., Зверева В., Парамонова Т. *История исторического знания*. Москва: Юрайт. 2012. 370 с.
- Сейфуллин С. *Тар жол, тайғақ кешу туралы*. Әдебиет майданы. 1929. No.7.
- Сейфуллин С. *Тар жол, тайғақ кешу (араб графикасы)*. Қызылорда: Қазақ ССР мемлекеттік баспасы. 1927. 421 б.
- Сейфуллин С. *Тар жол, тайғақ кешу (латын графикасы)*. Алматы: Қазақстан көркем әдебиет

баспасы. 1936. 526 б.

Сейфуллин С. *Тар жол, тайғақ кешу*. Алматы: Қазмемкөркембас. 1960. 483 б.

Сейфуллин С. *Тар жол, тайғақ кешу*. Алматы: Жазушы. 1977. 401 б.

Сейфуллин С. *Тар жол, тайғақ кешу*. Алматы: Жазушы. 2009. 432 б.

Сейфуллин С. *Өлеңдер мен дастандар*. Алматы: Жазушы. 2003. 448 б.

Тоқаев Қ. Ұлттық құрылтайға арнаған сөзі. <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-ulttyk-kuryltaydyn-adiletti-kazakstan-adal-azamat-atty-ekinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-1752959> Қаралды 18.04.2025.

References

- Aladağ H. H. Tarihî Figürlerin Psikobiyoğrafisi: Tarihî Analizlerde Psikolojik Yaklaşımların Entegrasyonu. *Vakanüvis – Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 2024. No.1, pp.1-52. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.1415401> (in Turkish)
- Meirbekov A. Toponymic Heritage of Khoja Ahmed Yasawi. *Journal of Turkish Culture and Haji Bektash Veli Research*. 2023. No.105, pp.287-297. <https://doi.org/10.34189/hbv.105.012> (in English)
- Abzhanov H. *Tarihşy*. Almaty: Algorithm Publ. 2023. 488 p. (in Kazakh)
- Baitursunov A. *Revoliutsiia i kazakhi*. Life is National. 1919. No.8. (in Russian)
- Danilevskii I.N. *Istoricheskaiia tekstologiia*. Moscow: Publishing House of the Higher School of Economics. 2018. 556 p. (in Russian)
- Kakishev T. *Qyzyl süñqar*. Almaty: Kazakhstan Publ. 1968. 288 p. (in Kazakh)
- Kakishev T. *Sahara süñqary*. Almaty: Kazygurt Publ. 2004. 406 p. (in Kazakh)
- Kakishev T. *Säken jaiyndağy soñğy derekter*. Kazakh literature. 1991. No.4, pp. 6-7. (in Kazakh)
- Kakishev T., Akhmet K. *Tar jol, taiğaq keşudın tağdyry: Kömekşı oqu qūraly*. Almaty: Category Publ. 1997. 224 p. (in Kazakh)
- Kabdolov Z. *Söz öneri*. Almaty: School Publ. 1983. 231 p. (in Kazakh)
- Kamzabekuly D. *Ruhaniat: Maqalalar men zertteuler*. Almaty: Education Publ. 1997. 272 p. (in Kazakh)
- Kirabaev S. *Säken Seifullin*. Almaty: Writer Publ. 1974. 432 p. (in Kazakh)
- Kozybaev M. *Örkeniet zhәне ылт*. Almaty: Kozdik – Dictionary. 2001. 368 p. (in Kazakh)
- Repina L., Zvereva V., Paramonova T. *Istoriia istoricheskogo znaniia*. Moscow: İurait Publ. 2012. 370 p. (in Russian)
- Seifullin S. *Tar jol, taiğaq keşu turaly*. Ädebiet maidany. 1929. No.7. (in Kazakh)
- Seifullin S. *Tar jol, taiğaq keşu (arab grafikasy)*. Kyzylorda: Kazakh USSR State Publishing House. 1927. 421 p (in Kazakh)
- Seifullin S. *Tar jol, taiğaq keşu (latyn grafikasy)*. Almaty: Kazakhstan Literature Publishing House. 1936. 526 p. (in Kazakh)
- Seifullin S. *Tar jol, taiğaq keşu*. Almaty: Kazakh State Art Publishing House. 1960. 483 p. (in Kazakh)
- Seifullin S. *Tar jol, taiğaq keşu*. Almaty: Writer Publ. 1977. 401 p. (in Kazakh)
- Seifullin S. *Tar jol, taiğaq keşu*. Almaty: Writer Publ. 2009. 432 p. (in Kazakh)
- Seifullin S. *Öleñder men dastandar*. Almaty: Writer Publ. 2005. 448 p. (in Kazakh)
- Toqaeв Q. *Ülttyq qūryltaiğа arnağаn sözi..* <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyyn-ulttyk-kuryltaydyn-adiletti-kazakstan-adal-azamat-atty-ekinshi-otyrysynda-soylegen-sozi-1752959> Date of request: 18.04.2025. (in Kazakh)

Information about the authors

Gulnaziya B. Ibrayeva – 1st year PhD student, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 11, Pushkin St., 010008 Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0005-1644-3775>, gulnaz_0976@mail.ru

Kuralay O. Seitkazina – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of History of Kazakhstan, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 11, Pushkin St., 010008 Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3057-7161>, seitkazina_ko@enu.kz

Ahmet Taşağıl – doctor, professor, Department of history of Turkey, Yeditepe University, Ataşehir, 326 A, Kayışdağı St., Istanbul, Turkey, <https://orcid.org/0000-0002-1435-8877>, atasagil@hotmail.com

Авторлар жөнінде мәлімет

Гүлназия Болатқызы Ибраева – Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Қазақстан тарихы кафедрасының 1-курс докторанты, 11-үй, Пушкин көшесі, 010008 Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0005-1644-3775>, gulnaz_0976@mail.ru

Құралай Отаубайқызы Сейітказина – т.ғ.к., Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 11-үй, Пушкин көш., 010008 Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-3057-7161>, seitkazina_ko@enu.kz

Ахмет Ташағыл – доктор, тарих кафедрасының профессоры, Едітепе университеті, Аташехир, 326 А, Кайышдағы көшесі, Ыстамбұл, Түркия, <https://orcid.org/0000-0002-1435-8877>, atasagil@hotmail.com

Сведения об авторах

Гүлназия Болатовна Ибраева – PhD-докторант 1-го курса кафедры истории Казахстана Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, д. 11, ул. Пушкина, 010008 Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0005-1644-3775>, gulnaz_0976@mail.ru

Құралай Отаубаевна Сейітказина – к.и.н., доцент кафедры истории Казахстана Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, д. 11, ул. Пушкина, 010008 Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-3057-7161>, seitkazina_ko@enu.kz

Ахмет Ташағыл – доктор, профессор кафедры истории Университета Йедитепе, Аташехир, д. 326 А, ул. Кайышдағы, Стамбул, Турция, <https://orcid.org/0000-0002-1435-8877>, atasagil@hotmail.com

Contribution of the authors

Ibrayeva G.B. – Developed the general structure of the article and identified the main directions of the research. Compiled a literary review, conducted a textual analysis, compared different editions, and identified changes between them. Seitkazina K.O. – Studied the editorial corrections in the text of the novel and analyzed their ideological influence. Analyzed research on Seifullin's work and systematized the article. Tashagil A. – Systematized the historical analysis of the article, analyzed the ideological influence of the novel, and studied the impact of Soviet censorship. Described the political context of the Soviet era and its influence on literary works.

Авторлардың қосқан үлесі

Ибраева Г.Б. – Мақаланың жалпы құрылымын жасап, зерттеудің негізгі бағыттарын айқындады. Әдеби шолуды құрастырып, текстологиялық талдау жүргізіп, әртүрлі басылымдарды салыстырып, олардың арасындағы өзгерістерді анықтады. Сейтказина К.О. – Роман мәтініндегі редакциялық түзетулерді зерттеп, олардың идеологиялық ықпалын саралады. Сейфуллин шығармашылығына қатысты зерттеулерді саралап, мақаланы жүйеледі. Ташағыл А. – Мақалаға жасалған тарихи талдауды жүйелеп, романның идеологиялық ықпалға ұшырауын сараптап, кеңестік цензураның әсерін зерттеді. Кеңес дәуіріндегі саяси контекст пен оның әдеби шығармаларға тигізген ықпалын сипаттады.

Вклад авторов

Ибраева Г.Б. – разработала общую структуру статьи и определила основные направления исследования. Составила литературный обзор, провела текстологический анализ, сравнила различные издания и выявила различия между ними. Сейтказина К.О. – изучила редакционные правки в тексте романа и проанализировала их идеологическое влияние. Проанализировала исследования творчества Сейфуллина и систематизировала статью. Ташагил А. – систематизировал исторический анализ статьи, проанализировала идеологическое влияние романа и изучила влияние советской цензуры. Описал политический контекст советской эпохи и его влияние на литературные произведения.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді / **Раскрытие информации о конфликте интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. / **Disclosure of conflict-of-interest information.** The author claims no conflict of interest

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 19.03.2025

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 15.04.2025

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 30.10.2025

Foreign Historiography of the Social History of Traditional Kazakh Society: Interpreting the Image of the Biy (18th-20th Centuries)

T. Kalenova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

 kalenovats@mail.ru

Abstract. Based on materials from Western European and American historiography, the article highlights the main theoretical and methodological approaches to studying one of the key social institutions of traditional Kazakh society – the Biy Institute. For a long time, traditional institutions of nomadic societies have attracted the attention not only of Russian scholars representing various academic schools, but also of Western historians. The article briefly examines the development of various discourses concerning the southeastern periphery of the Russian Empire, which is a region that has consistently attracted the attention of travelers, merchants, scholars, and researchers of the Russian frontier. The expansion of imperial influence in the eastern borderlands sparked considerable interest in Central Asia among researchers. A brief analysis of foreign historiography reveals general trends characteristic of Euro-American scholarship. While certain thematic differences can certainly be observed, these studies nonetheless demonstrate a strong connection to the social history of the Kazakhs. Thus, throughout the historiography of socio-political developments in the distant past, scholars have consistently focused on the social structure of Kazakh society, often highlighting its most influential social groups. The authors focus on historiography from the pre-Soviet and Soviet periods. A distinctive feature of the pre-Soviet era was the perception of the Russian Empire as a multinational and multicultural state. During this period, two main historiographical discourses emerged regarding the empire's relations with its southeastern periphery. One emphasized Russia's "civilizing mission", while the other advanced arguments about the empire's "conquest-oriented policy" in the borderlands. In the more recent period, these approaches have been further developed, accompanied by a significant increase in criticism of the empire's policies toward its peripheries. The authors attempt to explain the reasons behind the consolidation of such a discourse. In our view, this is primarily due to the fact that the themes and content of Soviet scholarship were often reflected, albeit in a reversed form, in foreign historiography, where assessments and conclusions tended to be of an opposing nature. As a result, it is understandable that foreign historiography has been largely dominated by narratives emphasizing the failures of Kazakh-Russian relations, particularly regarding the empire's inability to establish stable relations with its peripheral peoples. At the same time, researchers have mainly focused on the aristocratic strata of nomadic society, who were seen as the primary forces of military resistance to imperial rule. The authors conclude that nomadic societies have long attracted sustained interest from both contemporary observers and researchers from the East and the West. Foreign historiography has made a significant contribution to the study of the social institutions of Kazakh society. It is characterized by unconventional approaches, original perspectives, and offers an opportunity to move beyond geographical limitations in addressing key issues of our history.

Keywords: Kazakhstan; biy Institute; Western European historiography; American historiography; Sovietology; regional studies

For citation: T. Kalenova. Foreign Historiography of the Social History of Traditional Kazakh Society: Interpreting the Image of the Biy (18th – 20th Centuries). *Gumilyov Journal of History*. 2025. T.153, no.4, pp.170-184. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-170-184>

Funding: This scientific article was prepared within the framework of the implementation of the program BR24993173 This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

Зарубежная историография социальной истории традиционного казахского общества: интерпретация образа бия (XVIII-XX вв.)

Т. Каленова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Аннотация. В статье на материалах западноевропейской и американской историографии выделяются основные теоретико-методологические подходы в изучении одного из главного социального института традиционного казахского общества – института биев. На протяжении длительного времени изучением традиционных институтов кочевников занимались не только отечественные исследователи, представляющие самые разные научные школы, но и западная историческая школа. В статье пунктирно исследованы вопросы формирования нескольких дискурсов в отношении юго-восточных окраин Российской империи, которые неизменно привлекали внимание путешественников, купцов, ученых и исследователей российской периферии. Расширение влияния империи на восточных окраинах вызвал огромный интерес к Центрально-Азиатскому региону со стороны исследователей. Краткий анализ зарубежной историографии позволил определить общие направления, характерные работам евро-американских исследователей. Можно определённо обнаружить определенные тематические различия, но при этом констатировать их прочную связь с социальной историей казахов. Таким образом, на протяжении всей истории изучения общественно-политических событий далекого прошлого исследователи и ученые постоянно обращали свое внимание на социальную структуру общества казахов, выделяя при этом самые авторитетные социальные группы. Основной акцент авторы сделали на историографию в досоветское и советское время. Характерной особенностью первого периода являлось то, что российская империя воспринималась как многонациональная и поликультурная империя. Именно в этот период в историографии складываются два основных дискурса в изучении истории взаимоотношений империи с юго-восточными окраинами: в одном из них укрепились мысли о «цивилизаторской миссии России», в другом – поддерживались доводы о «завоевательной политике империи на окраинах». В новейший период обозначенные подходы получили дальнейшее развитие, при этом критика в адрес империи относительно ее политики на окраинах существенно усиливается. Авторы предприняли попытку объяснить причину закрепления такого дискурса. По нашему мнению, это связано, в первую очередь, с тем, что тематика и содержание работ советских ученых зеркальным образом отражались в зарубежной историографии, когда оценки и выводы имели противоположный характер.

Поэтому вполне объяснимо, что в зарубежной историографии господствовали в основном идеи о неудачных казахско-российских отношениях, связанных с неумением империи выстраивать отношения с народами окраин. При этом основное внимание ученых было обращено на аристократические слои кочевого общества, оказывавших военное сопротивление имперскому правлению. Авторы пришли к выводу, что на протяжении долгого времени кочевые общества неизменно привлекали внимание современников и исследователей как Востока, так и Запада. Зарубежная историография внесла огромный вклад в изучение социальных институтов казахского общества, она отличается нестандартным подходом, оригинальными мыслями и позволяет уйти от географической ограниченности в решении важных проблем нашей истории.

Ключевые слова: Казахстан; институт биев; западноевропейская историография; американская историография; советология; региональные исследования

Для цитирования: Каленова Т. Зарубежная историография социальной истории традиционного казахского общества: интерпретация образа бия (XVIII-XX вв.). *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.153, no.4, с.170-184. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-153-4-170-184>

Финансирование: Данная научная статья подготовлена в рамках реализации программы BR24993173 «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана» КН МОН РК.

Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік тарихы жөніндегі шетелдік тарихнама: бидің бейнесін талдау (XVIII-XX ғғ.)

Т. Каленова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Андатпа. Бұл мақалада батысеуропалық және америкалық тарихнама материалдары негізінде дәстүрлі қазақ қоғамындағы маңызды әлеуметтік институттардың бірі – билер институтын зерттеудегі негізгі теориялық-әдіснамалық тәсілдер қарастырылады. Ұзақ уақыт бойы көшпелілердің дәстүрлі институттарын тек қана отандық ғалымдар емес, сонымен қатар Батыс тарихнамасының өкілдері де әртүрлі ғылыми мектептердің шеңберінде зерделеген. Мақалада Ресей империясының оңтүстік-шығыс шеткері аймақтарына қатысты бірнеше дискурстың қалыптасу мәселелері нүктелі түрде қарастырылады. Бұл өңірлер әрдайым саяхатшылардың, көпестердің, ғалымдардың және Ресейдің шет аймақтарын зерттеушілердің назарын аударған. Империяның шығыс шекараларындағы ықпалының кеңеюі зерттеушілер тарапынан Орталық Азия аймағына деген зор қызығушылық туғызды. Шетелдік тарихнаманы қысқаша талдау еуро-америкалық зерттеушілердің еңбектеріне тән жалпы бағыттарды айқындауға мүмкіндік берді. Тақырыптық айырмашылықтар анық байқалғанымен, олардың қазақтардың әлеуметтік тарихымен тығыз байланысы бар екендігі дәлелденеді. Осылайша, алыс өткеннің қоғамдық-саяси оқиғаларын зерттеу барысында зерттеушілер қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымына ерекше назар аударып, оның ең беделді әлеуметтік топтарын атап көрсеткен. Мақала авторлары кеңестікке дейінгі және кеңестік кезеңдегі тарихнамалық зерттеулерге баса назар аударады. Бірінші кезеңнің ерекшелігі – Ресей империясының көпұлтты және полимәдени

құрылым ретінде қабылдануы еді. Дәл осы кезеңде империя мен оның оңтүстік-шығыс шеткері аймақтары арасындағы қарым-қатынастарды зерттеуде екі негізгі дискурс қалыптасты: оның бірінде Ресейдің «өркениеттік миссиясы» туралы көзқарас орнықса, екіншісінде империяның шеткері халықтарға қатысты «басқыншылық саясаты» сынға алынады. Жаңа кезеңде бұл көзқарастар әрі қарай дамып, әсіресе империяның шет аймақтардағы саясатына қатысты сындар күшейе түсті. Авторлар мұндай дискурстың орнығу себептерін түсіндіруге тырысқан. Біздің пікірімізше, бұл ең алдымен кеңестік ғалымдардың еңбектерінің мазмұны мен бағыт-бағдарына байланысты: сол тұстағы ғылыми тұжырымдар мен бағалар шетелдік тарихнамада жиі кері мағынада қарастырылған. Сондықтан да, шетелдік еңбектерде қазақ-орыс қарым-қатынастарының сәтсіздігі, империяның шет халықтармен байланыс орната алмауы жөніндегі пікірлер кеңінен таралды. Бұл еңбектерде зерттеушілердің назары, көбіне, империялық билікке қарсы әскери қарсылық көрсеткен көшпелі қоғамның аристократиялық топтарына бағытталған. Қорыта келгенде, авторлар ұзақ тарихи кезеңде көшпелі қоғамдардың Шығыс пен Батыс зерттеушілерінің назарын үнемі аударғанын атап көрсетеді. Шетелдік тарихнама қазақ қоғамындағы әлеуметтік институттарды зерттеуге зор үлес қосты, оның ерекшелігі – қалыптан тыс тәсілдер, тың ойлар мен біздің тарихи мәселелерімізді шешуде географиялық ауқымнан тыс ойлау қабілетінде.

Түйін сөздер: Қазақстан; билер институты; батыс еуропа тарихнамасы; американдық тарихнама; кеңес беру; аймақтық зерттеулер

Introduction

The social history of traditional Kazakh society has long attracted the attention of foreign researchers. Fragmentary oral accounts of the tribes inhabiting the ancient Kazakh lands had been known in Western Europe since antiquity. However, the systematic written documentation of information about the distant eastern lands emerged much later, specifically in the 13th century, when the English scholar Roger Bacon, in his *Opus Majus* (Great Work), described the lands of Desht-i Kipchak, where the distant ancestors of modern Kazakhs once roamed ([Alekseev 2006](#); [Esmagambetov 1976](#); [Esmagambetov 1992](#)).

The further expansion of Western European knowledge of Central Asia was closely linked to the era of great geographical discoveries, which “opened the doors” between East and West. Russia’s conquest of the Kazan Khanate in 1552 and the Astrakhan Khanate in 1556 played a significant role in this process. These events facilitated the establishment of caravan routes to Western Siberia and the Kazakh steppes, routes that England sought to use in its efforts to develop trade relations with the Asian East. It is therefore no coincidence that, in 1558–1559 and again in 1562–1564, the English merchant and diplomat Anthony Jenkinson traveled to Central Asia as part of a trade caravan. The result of Jenkinson’s journeys was a written account in which, alongside descriptions of the territories he traversed, he provided information about the Kazakhs, noting their self-designation (“Cassack”) and offering valuable observations on the economy and daily life of the nomadic population ([Dzhenkinson 2006](#)).

In the 18th century and the first half of the 19th century, Western European interest in the Central Asian region continued to grow. During this period, several notable figures visited the Kazakh steppe for various purposes, including John Elton (1735), a captain of the British Naval

Service; merchant John Castle (1736); trader Donald Gock (1741–1742); British diplomat Alexander Burnes (1833); and British intelligence agents such as James Abbott and Richmond Shakespear, among others. Engaged primarily in economic reconnaissance in the Aral Sea region, these travelers left varying degrees of detailed descriptions of what they observed. Their primary focus was on geography, natural landscapes, land use, and the region's mineral wealth and resources. Consequently, a distinctive feature of their accounts is the emphasis on these subjects, with limited attention paid to socio-political or broader social issues. In many cases, the pursuit of geostrategic objectives clearly shaped the content and purpose of their works.

The social history of traditional Kazakh society has long captivated the scholarly interest of foreign researchers, offering a complex field of inquiry at the intersection of ethnography, imperial historiography, and cross-cultural interpretation. The Kazakh steppe, with its rich oral traditions and distinctive nomadic institutions, has served as both a subject of fascination and a prism through which external observers have projected their own worldviews, ideologies, and political agendas.

Although fragmentary oral accounts of the tribes inhabiting the ancient Kazakh lands reached Western Europe in earlier centuries, substantive written documentation only began to take shape in the medieval period. One of the earliest scholarly references appears in the 13th century, when the English polymath Roger Bacon, in his *Opus Majus* ("Great Work"), briefly described the lands of Desht-i Kipchak—territories inhabited by the distant ancestors of the modern Kazakhs (Alekseev 2006; Esmagambetov 1976; Esmagambetov 1992). This marked the beginning of a gradual expansion of Western European knowledge about Central Asia, a development closely linked to the broader currents of intellectual, mercantile, and geopolitical transformation.

The Age of Exploration played a decisive role in bringing the East into sharper focus for European scholars and traders. Russia's conquest of the Kazan Khanate in 1552 and the Astrakhan Khanate in 1556 opened overland routes to Western Siberia and the Kazakh steppes, facilitating economic exchange and diplomatic encounters that included representatives from England. Notably, the English merchant and diplomat Anthony Jenkinson undertook two expeditions to Central Asia (1558–1559 and 1562–1564), producing detailed travelogues that offered early glimpses into the cultural life, self-identification ("Cassack"), and subsistence practices of the Kazakh nomads (Dzhenkinson 2006).

As the 18th and early 19th centuries unfolded, Western European engagement with the Kazakh steppe intensified, propelled by commercial interests, strategic concerns, and growing curiosity about Eastern civilizations. Prominent figures—such as John Elton (1735), John Castle (1736), Donald Gock (1741–1742), Alexander Burnes (1833), and British intelligence agents James Abbott and Richmond Shakespear—undertook exploratory missions that yielded varied descriptive accounts of the region. These works, while primarily focused on geography, mineral wealth, and land use, inadvertently preserved invaluable snapshots of Kazakh society, even if broader sociopolitical dynamics were only superficially addressed.

Relevance of the Study. In recent years, the historiography of nomadic societies has regained academic urgency amid global interest in decolonial studies, indigenous legal systems, and alternative models of governance. The *biy*, as a judicial and social figure in Kazakh society, exemplifies the functioning of customary law and grassroots legal authority in a non-Western context. Understanding how foreign scholars interpreted this figure—sometimes idealizing,

sometimes exoticizing, and at times undermining its legitimacy—sheds light not only on historical biases but also on evolving scholarly frameworks in anthropology and political theory.

Moreover, the enduring legacy of imperial knowledge production and its continued influence on contemporary scholarship and public memory necessitate a critical reappraisal of foreign historiography. How the Kazakh past has been narrated externally continues to shape national identity formation, heritage policies, and academic curricula in Kazakhstan and across Central Asia. This study, therefore, contributes to an important conversation about intellectual sovereignty and epistemological inclusivity.

Methods and materials

This article is based on the works of American and Western European scholars whose research has shaped pre-Soviet and Soviet discourses on traditional Kazakh society and its social institutions. The texts analyzed in the article have contributed to the development of a foreign scholarly discourse, enabling a retrospective analysis of the conceptual characteristics of these ideas.

The article follows the general scholarly principle of objectivity, which requires the consideration of all aspects of the research subject, regardless of the ethnocultural background or political views of the historian. This principle rests on the careful comparison of historical facts and phenomena in their entirety, ensuring a comprehensive approach to the study of the topic. In turn, this approach has allowed the authors to avoid bias in interpreting sources and to draw sound, generalizing conclusions.

In addition, the authors employed a comparative method, which made it possible to examine the historiography of the social history of Kazakh society in close connection with the socio-political and historical contexts in which it emerged and evolved. Through this method, the authors identified conceptual approaches to the study of the problem across different historical periods. Its application also enabled the comparison of poorly studied or previously unexplored historiographical material with sources already well-established in academic scholarship.

Results

Foreign historiography in pre-Soviet times

By the middle of the 19th century, two dominant narratives had emerged in the historiography of the Russian Empire, including its relations with the Kazakhs. One emphasized Russia's "messianic, civilizing mission", while the other focused on its "expansionist policy" in the southeastern peripheries. Within the framework of these two approaches, other aspects of Kazakh social and political life were also examined and interpreted.

Proponents of the first narrative argued that Russia fulfilled a "messianic" role as a European state on its southeastern frontiers, bringing European civilization to the "wild" and "ignorant" peoples of the region. This perspective is clearly reflected in the detailed work of Thomas Atkinson, who, together with his wife Lucy Atkinson, spent seven years traveling through the Kazakh steppe and produced valuable material on the Kazakh people. As noted earlier, in line with the conventions of historiography at the time, Atkinson's book offered a detailed description of the natural landscape of Kazakhstan, while also addressing the relationships

between local rulers and certain sultans with regional authorities, as well as the customs and rituals of the Kazakh people. The ethnographic value of Atkinson's work lies in the fact that much of the information was collected directly from elders and ordinary nomads. Moreover, through their extended stays in Kazakh villages, Thomas and Lucy Atkinson were able to observe daily life firsthand, allowing them to describe everyday scenes with vivid detail. One particularly noteworthy episode concerns barymta, a traditional practice of livestock raiding, which, from the perspective of a European observer, appeared as an act of "robbery with incredible arrogance and cruelty" (Atkinson 2006: 124).

Among the supporters of this approach were several German researchers who provided diverse and valuable information about the Kazakh lands. Many of them served in the Russian Empire and traveled to the southeastern peripheries on behalf of the Russian government. In the first half of the 19th century, the incorporation of most of Kazakhstan into the Russian Empire placed on the agenda the need for a more in-depth geographical, historical, and ethnographic study of these newly acquired territories. Scientific expeditions and diplomatic missions organized by the Russian authorities frequently included German scholars and travelers who made significant contributions to the study of the region. Notable among them were G.G. von Gens, G.P. Helmersen, T.F. Baziner, A.I. Schrenk, and others. Some of these researchers were invited to the region specifically as prominent specialists tasked with important assignments. For instance, in 1874, the Governor-General of Turkestan, Konstantin von Kaufmann, invited Franz von Schwarz, a native of Lower Bavaria, to Tashkent to serve as director of the astronomical and meteorological observatory. Over many years, von Schwarz participated in various expeditions throughout the Turkestan region, enabling him to collect significant historical and ethnographic material on the local populations. Alongside general descriptions of the region, von Schwarz paid particular attention to the legal traditions of the Kazakhs. In comparing Kazakh customary law with European legal systems, he considered it ancient and found similarities with "the legal concepts of the ancient Germans". However, he also regarded many existing norms of Kazakh customary law as "peculiar" and outdated, reflecting, according to his view, a low level of societal development, which he associated with "barbaric peoples." Nevertheless, von Schwarz was among the few researchers of his time to describe judicial proceedings in detail, highlighting the role of the biys (judges), whom he noted were "highly respected by both Russians and Kyrgyz (here referring to the Kazakhs –author's note)" (Shvarts 2006: 189).

French researchers have also made significant contributions to the study of the history of the peoples of Central Asia. In the 17th and 18th centuries, French members of the Jesuit Order residing in China played a prominent role in researching the history and culture of China and its neighboring Central Asian regions. Their long-term residence in China enabled them to master several Oriental languages, which allowed them to read and translate valuable manuscripts and other sources. Through their translations, Europe gained access to information about distant and exotic Eastern lands. Particularly noteworthy are the works of French Orientalist scholars such as Joseph de Guignes, Abraham Constantin d'Ohsson (1740–1807), Heinrich Julius Klaproth (1783–1835), and Charles-Eugène Dufrady de Mézèsda (1842–1904), among others. These scholars, working from the Eurocentric perspectives typical of their time, often adopted a methodological approach based on an economic dichotomy: categorizing peoples as either "civilized" (sedentary) or "uncivilized" (nomadic). Consequently, nomadic groups frequently appeared in their works as "barbarians" who brought destruction and decline to agricultural

societies. Despite this somewhat biased perspective, the historical and ethnographic material presented in their research retains its scholarly value to this day. For example, Heinrich Julius Klaproth's work includes a French-Kazakh dictionary, which is regarded as one of the earliest contributions to comparative linguistics in this field (Klaprot 2006).

In contrast to the first approach discussed, proponents of the second narrative generally viewed Russia's actions as driven by a deliberate desire to expand the empire's borders, often at the expense of its southeastern peripheries. As D. Towle notes, "Russia began its conquering activity at the end of the 16th century. Peter... conceived a vast plan of conquest, which included not only the Asian territories lying between the Caspian Sea and China, but also Constantinople and what is now Turkey" (Towle 1875: 71). Researchers have noted that the policies of Russian officials, such as "the chernyaevs," "the kaufmanns", and others, primarily served the interests of the empire, while the concerns and problems of the local population were largely ignored (Boulger 1879: 252–253).

For example, American researchers and travelers, diplomat Eugene Schuyler and journalist Januarius MacGahan, accompanied by Gubaidolla Chingis Khan, the son of Jangir Khan, departed from St. Petersburg for Turkestan in 1873. The result of that journey was a two-volume work in which Schuyler offered a critical assessment of the Russian administration's activities in the region, arguing that it showed little interest in the history, archaeology, or productive forces of Central Asia (Schuyler 1876). A similar critical tone is found in the work of Krausse, who wrote: "Unjustified beatings and brutalities against the Central Asian peoples were carried out in order to cover themselves with glory and to receive rewards by staging large military operations" (Krausse 1899: 132, 133, 138). Unlike the "fans" of Russia's "civilizing mission", researchers in this field viewed the social structure of traditional Kazakh society as, to some extent, harmonious and well-adapted to local environmental conditions. For instance, Eugene Schuyler, when describing the local aristocracy, wrote: "The Kyrgyz people had great respect for their aristocracy" (Schuyler 1876: 32). Therefore, in Schuyler's view, any external interference in the internal affairs of the nomads could lead to undesirable consequences for both sides. Researchers believed that it was precisely the Russian Empire's 19th-century policies aimed at altering the socio-political structure of Kazakh society that triggered the various anti-colonial uprisings among the Kazakhs.

However, it is important to note that this apparent "idealization" of Kazakh society by proponents of this approach was likely not rooted in genuine sympathy for nomadic life, but rather in the context of Anglo-Russian rivalry in Central Asia, which had intensified by the mid-19th century. During this period, the geostrategic and political interests of Russia and Britain clashed, particularly in regions such as Khiva. In this context, it is quite understandable that representatives of the British side sought to portray Russia in an unfavorable light, both to their domestic audience and to the broader international community.

By the late 19th and early 20th centuries, a considerable body of knowledge about the peoples of Central Asia had accumulated in Europe and the United States. However, much of this material remained largely descriptive in nature, and the information it presented was often marked by partiality and bias.

The view of foreign Sovietologists on the social history of the Kazakhs

The study of the social structure of Kazakh society has continued into modern times. In this period, the pre-revolutionary history of the Kazakhs, along with that of other peoples of the Russian Empire, has been examined within the broader context of sustained interest in the imperial history of Russia during the 18th and 19th centuries, which later became a significant focus within Western Eurasian historiography. Research centers were established in the United States and Western Europe, and universities became important hubs for large-scale studies. These institutions laid the foundation for comprehensive research projects and helped define the main contours and directions of future scholarly inquiry (Devid-Foks 2000; Abdullin 2005; Byrbaeva 2005; Bolshakova 2013).

The aforementioned approaches continued to develop; however, during this period, criticism of the Russian Empire's policies in its conquered territories increased significantly. In our view, this shift can be explained by several factors. First, the frequent shifts in Soviet historiography regarding the incorporation of peripheral regions into the empire, ranging from portrayals of it as "absolute evil" to narratives of "voluntary accession" provoked considerable skepticism among foreign scholars regarding the objectivity of Soviet research. Many foreign researchers accused Soviet historians of opportunism, as such drastic ideological swings, often by the same authors, led them to doubt the credibility of Soviet scholarship. As a result, foreign historians tended to adopt the opposite position, viewing it as more independent and free from ideological constraints. It is evident that the themes and content of Soviet works were often reflected in foreign historiography, albeit with reversed assessments, what was portrayed positively in Soviet writings was framed negatively abroad, and vice versa. Second, and perhaps most importantly, the onset of the Cold War after 1945 further intensified this trend. One of the aims of the ideological struggle was to construct the image of an aggressive Soviet Union intent on spreading communist influence worldwide. It is no coincidence that many Western Sovietologists were tasked with tracing the origins of this "invader" image back to the history of the Russian Empire. Consequently, the noticeable rise in the number of supporters of the second narrative, whose research was frequently funded by both Western governments and private foundations, appears entirely natural in this context.

Prominent representatives of this approach include researchers such as L. Krader, O. Karou, E. Bacon, V. Ryazanovsky and others (Hudson 1938; Riazanovsky 1938; Bacon 1947; Dallin 1949; Caroe 1954; Pipes 1954; Carrere d'Encausse 1955; Hostler 1957; Carrere d'Encausse 1958; Carrere d'Encausse 1967; Zenkovsky 1960; Krader 1963; Winner 1963; Bacon 1965; Seton-Watson 1967; Olcott 1987). Kazakh-Russian relations were often portrayed as a series of failures stemming from the "short-sightedness" of the imperial government and its inability to establish stable relations with the peoples of the peripheries. This failure was depicted as inevitably leading to confrontation between the imperial center and the frontier regions. Historians focusing on this perspective typically concentrated on the upper strata of society, regional administrators, local leaders, and government institutions. As such, historiographical works in this field are often characterized by a "center-down" perspective, emphasizing the authoritarian nature of both the imperial and later Soviet regimes, which were seen as systematically suppressing the non-Russian populations of the empire and the Soviet Union. The priorities of these scholars become especially apparent in their treatment of the national liberation movements in the

Kazakh steppe, which, according to available materials, were of considerable interest to foreign researchers. In particular, they often portrayed uprisings led by Kazakh tribal leaders as “anti-Russian” acts of resistance by non-Russian peoples against the imperial center. Figures such as the biy Syrym Datuly, Jantore Nurmukhamedov, and Sultan Kenesary Kasymov were thus depicted as folk heroes who resisted the “constant and increasing intrusion of Russians into the lives of the Kazakh people” (Allworth 1967: 17). Most likely, this heightened interest in the theme of non-Russian resistance to imperial rule stems from a desire to contrast it with the Soviet Union’s official narrative of the “eternal friendship of peoples.” As the American researcher Paul V. Verth aptly noted, “the confrontation of peoples usually leaves more noticeable traces in the annals of history than their harmonious interaction” (Vert 2005: 49).

The problems of Kazakh customary law also became the object of research by scholars. One of the first publications specifically devoted to the analysis of the Kazakhs’ adat is the article by V. Riazanovsky’s “Customary Law of the Kyrgyz” (Riazanovsky 1937). Despite the value of this work, which was largely a translation of customary legal norms published earlier by the well-known Russian scholar D. Ya. Samokvasov, V. Ryazanovsky overlooked the historiographical analysis of the issue, presenting Kazakh legal norms as rigid and unchanging “laws.” In reality, this was not the case, as local legal practices were continually shaped and modified by both external and internal factors. Nevertheless, this does not diminish the significance of Ryazanovsky’s work, as it introduced foreign readers, arguably for the first time, to the legal systems of the empire’s peripheral people. In this context, the work of the prominent Turkish scholar of Tatar origin, Sadri Maksudi Arsal, is of particular interest. In his major 1947 study on the history of Turkic law, Arsal devoted considerable attention to the adat (customary law) of the Kazakh nomads. He noted that despite the fact that “the Russians began to pursue an aggressive policy in Kazakhstan, ... and the Kazakhs were forced to submit,” the traditional legal norms of the Kazakh people remained an important part of their social structure (Maksudi 2002: 142), they nevertheless retained their customs in both legal and public practice.

American and Western European researchers also devoted considerable attention to the social history of the Kazakhs. However, unlike Soviet historians, foreign scholars generally adopted an evolutionary rather than a class-based approach. They tended to present the historical development of nomadic societies as a natural, progressive process. In these studies, nomadic society was often depicted as relatively homogeneous, lacking pronounced class or other social divisions. For example, biys were described as “tribal leaders chosen by the people themselves and in close contact with them” (Bacon 1965: 96), or as “defenders of the people’s interests” (Fox-Holmes 1957). The various forms of exploitation and subjugation that invariably and objectively arise in any developed society were mentioned in passing or completely hushed up.

However, it would be incorrect to characterize Western Sovietology as a homogeneous field focused solely on criticizing Russian imperial policy. Within the context of a decentralized academic system and the absence of direct political control, Western Sovietology encompassed a wide spectrum of perspectives that sought to critically examine and problematize the concept of imperial space in the history of the Russian Empire. Therefore, it is important to recognize those scholars who, while maintaining a critical stance toward pre-revolutionary Russia, also acknowledged certain government policies as attempts to transform traditional Kazakh society into a more “modern” social structure (Zenkovsky 1955; Pierce 1960; Becker 1968). Proponents of the concept of “modernization” argued that with the introduction of the Russian

administrative and legal system in the Kazakh steppe, with the opening of schools, institutions, the construction of railways, irrigation facilities, etc., the foundation of “well-being and order” was laid among the local peoples. Thus, a prominent representative of this trend, R. Pierce, wrote: “Despite all the difficulties, there were prospects for improving the situation of the local population” (Pierce 1960: 302), or: “Soviet historians continue to fiercely attack the Russian administration and this prevents them from more objectively describing the transformations carried out during the tsarist period. They provided the basis for the subsequent development of Central Asia under the Soviet regime” (Becker 1968). However, it should be noted that there are relatively few works in this area.

It is also possible to identify a line of research that, to some extent, served as a precursor to the approach of contemporary scholars, an approach grounded in the study of interethnic relations within a heterogeneous state (Strakhovsky 1941; Raeff 1956; Demko 1969; Raeff 1971; Starr 1978; Starr 1972). This approach covers a wide range of issues, which focus on the heterogeneity of the political and ethnic space of the empire, on government measures for the co-optation and integration of new lands in the formation of the imperial space. A prominent representative of this approach was Mark Raeff, who, among the measures taken by the Russian administration to involve the local elite in the service of the empire, names bribery, various channels of monetary financing, the provision of convenient land for grazing, etc. (Raeff 1956: 106). Such measures by the authorities became peaceful ways to include the region in the sphere of influence of the empire.

In general, it can be argued that in Western Sovietology, the pre-revolutionary past of the Kazakhs was mainly considered in the context of studying the colonial activities of tsarism on their national outskirts, while the emphasis was on the anti-Russian actions of local peoples as a protest against colonial rule.

Discussions

The analysis of foreign historiography concerning the social structure of Kazakh society and the figure of the *biy* reveals considerable methodological dynamism, shaped by political, ideological, and theoretical shifts spanning the 18th to the 20th centuries.

In the early stages (18th–19th centuries), the *biy* was typically portrayed through a Eurocentric lens, with scholars focusing primarily on external cultural expressions. Practices such as *barymta* (livestock raiding), clan-based power structures, and customary legal norms were often depicted as “exotic” or “archaic.” Despite the evident bias of these portrayals, many of them captured valuable ethnographic details that would later serve as foundations for more nuanced academic inquiry.

By the late 19th and early 20th centuries, growing criticism of Russian imperial expansion intensified. Within the context of Anglo-Russian geopolitical rivalry, the figure of the *biy* acquired a more favorable tone – as a symbol of local autonomy and indigenous legal consciousness. Scholars began to reassess *adat* (customary law) and the *biy*’s role not as vestiges of a bygone era, but as integral components of a complex societal structure uniquely adapted to the conditions of nomadic life.

Western Sovietology, particularly during the Cold War, interpreted the *biy* as part of the broader imperial conflict between center and periphery. Researchers emphasized the *biy*’s

participation in anti-colonial resistance, elevating them to the status of national heroes. The deeply rooted traditions of self-governance and legal autonomy were increasingly viewed as expressions of opposition to centralized state power.

This discussion demonstrates that the image of the biy in foreign historiography has never been static but has undergone continual reevaluation. From "harsh steppe judge" to "defender of the people's interests," this evolving narrative reflects not only changing academic trends but also the ideological tensions of different eras. Foreign interpretations of the biy frequently mirror broader political and intellectual positions, revealing how the study of the "Other" often functions as a means of self-reflection or ideological projection.

The figure of the biy and the socio-legal structure of traditional Kazakh society offer promising directions for further research:

- Postcolonial studies: The biy can be viewed as a form of localized resistance to imperial rule and as a resilient institution that embodied alternative models of power and justice.
- Legal anthropology: There is significant potential for in-depth analysis of adat as a flexible legal system capable of adapting to both internal transformations and external pressures, including imperial legal frameworks.
- Historiographic evolution: Juxtaposing interpretations of the biy within imperial, Soviet, and Western academic systems helps reveal underlying epistemological assumptions and ideological filters.
- Historical biography and public history: The biy is increasingly featured in national mythmaking, serving as an object of memorialization and educational representation in modern Kazakhstan.
- Imperial integration: Scholarship is gradually shifting from the study of repression to a more nuanced understanding of incorporation mechanisms, such as elite co-optation, land policies, and legal hybridity.

Conclusion

It is worth noting that most scholars studying the transformation of the socio-cultural space of non-Russian peoples tend to agree that, in the process of empire-building and in their efforts to assimilate and subjugate "foreign" populations, imperial authorities often became hostages of the very processes they had initiated, processes that frequently unfolded beyond their full control. As some studies have demonstrated, non-Russian peoples themselves made significant contributions to these transformations, though always within a context that was inevitably shaped by the colonial nature of their subjugation (Vert 2005: 71).

A brief analysis of foreign historiography allows us to identify the general trends characteristic of Euro-American scholarship. While certain thematic differences can be confidently noted, these works nonetheless demonstrate an intrinsic connection with the social history of the peoples of Central Asia. In other words, both historically and today, within the broader context of interpreting socio-political events of the past, researchers have consistently focused on the structure of nomadic societies, highlighting key historical figures and social groups.

Naturally, as historical knowledge accumulated, earlier themes were reinterpreted through new historiographical sources and methodological approaches. However, it is important to recognize that a distinctive feature of foreign historiography lies in its ability to extract from

the broader narrative those issues that remain relevant and whose analysis has practical significance. Such topics include the study of forms of interaction and mutual influence within multiethnic states, state, society relations, and the incorporation of local customary law into imperial legal frameworks, often framed through dichotomies such as “law versus custom” or “tradition versus modernity”.

Many of the conclusions reached by foreign scholars are marked by original perspectives, unconventional approaches, and insightful interpretations. At the same time, not all assertions made by foreign researchers regarding the history of the empire’s peoples should be accepted uncritically. There is room for scholarly disagreement, and where there is solid source evidence, it is possible to challenge certain factual inaccuracies or superficial interpretations of the subject.

Nevertheless, there is no doubt that modern historical scholarship can achieve meaningful progress only by productively engaging with the achievements of global academic research. In this regard, the contribution of foreign historiography is undeniable, as it enables a more comprehensive view of many historical processes, helps overcome geographical limitations, and keeps scholars attuned to new perspectives and evolving discourses in the study of traditional societies, including that of pre-revolutionary Kazakh society.

Acknowledgments

I would like to express my sincere gratitude to the anonymous reviewers for their valuable comments and constructive suggestions.

References

- Abdullin R. *The Western School of Central Asian Studies: Organizational Foundations, Research Base, and Historiographical Directions* (1917–1991): PhD Thesis in History. Almaty. 2005. 155 p.
- Alekseev M. *Siberia in the Accounts of Western European Travelers and Writers of the 13th–17th Centuries*. 2nd Edition. Novosibirsk: Nauka. 2006. 504 p.
- Allworth E. *Central Asia. A century of Russian rule*. New York – London. 1967. 552 p.
- Atkinson T. Eastern and Western Siberia. In: *History of Kazakhstan in Western sources of the XII–XX centuries. Vol. VIII. The first English travelers in the Kazakh steppe*. Comp. I I.V. Erofeeva. Almaty: Sanat. 2006. Pp.61–194.
- Bacon E. Soviet Policy in Turkestan. *Middle East Journal*. Washington. 1947. No.5, pp.386–400.
- Bacon E. *Central Asians under Russian rule. A study in culture change*. Ithaca, New York: Cornell Univ. Press. 1965. 273 p.
- Becker S. *Russia's protectorates in Central Asia. Bukhara and Khiva 1865–1924*. London: Oxford University Press. 1968. 440 p.
- Bolshakova O. *Overcoming Barriers: American Russian Studies after the Cold War*. Moscow: INION RAS. 2013. 239 p.
- Boulger D.Ch. *England and Russia in Central Asia*. London: W.H. Allen & CO, 1879. Vol.1. 345 p.
- Byrbaeva G. *Central Asia and Sovietism: A Conceptual Search in Euro-American Historiography*. Almaty: Daik-Press. 2005. 484 p.
- Caroe O. *Soviet Empire. The Turks of Central Asia and stalinism*. London: Macmillan. 1954. 308 p.
- Carrere d'Encausse H. Russes et Musulmans en Asie Centrale. *Civilization*. 1955. Vol.5, no.1, pp.1–14.

- Carrere d'Encausse H. Linguistic Russification and Nationalism opposition in Kazakhstan. *The East Turkic Review*. 1958. No.1, pp.97–100.
- Carrere d'Encausse H. Systematic Conquest, 1865 to 1884. In: *Central Asia: A Century of Russian Rule*. N.Y. 1967. Pp. 224–253.
- Dallin D. *The Rise of Russia in Asia*. New Haven: Yale University Press. 1949. 193 p.
- Demko G. *The Russian Colonization of Kazakhstan, 1896–1916*. Bloomington, Indiana Univ.: 1969. 271 p.
- Devid-Foks M. Introduction: Fathers, Children, and Grandchildren in American Historiography of Tsarist Russia. In: *American Russian Studies: Milestones of Recent Historiography. The Imperial Period: Anthology*. Samara: Samara University. 2000. Vol.I, pp.5–47.
- Dzhenkinson A. A Journey to Central Asia in 1558–1560. In: *History of Kazakhstan in Western Sources of the 12th–20th Centuries*. Vol. VIII. The First English Travelers in the Kazakh Steppe. Comp. I.V. Erofeeva. Almaty: Sanat. 2006. Pp.9–60.
- Esmagambetov K. *Reality and Falsification (Anglo-American Historiography on Kazakhstan)*. Alma-Ata: Kazakhstan. 1976. 184 p.
- Esmagambetov K.L. *What was written about us in the West?* Alma-Ata: Kazakh University. 1992. 151 p.
- Fox-Holmes G. The social structure and customs of the Kazakhs. *Central Asian Review*. 1957. Vol.V, no.1, pp.5–10.
- Hostler Ch. *Turkism and the Soviets. The Turks of the World and their political objectives*. London – New York: G. Allen & Unwin, F.A. Praeger. 1957. 243 p.
- Hudson A. *Kazakh social structure*. New-Haven: Yale univ. Press. 1938. Pp.17–23.
- Klaprot G-Yu. On the Kyrgyz Language. In: *History of Kazakhstan in Western Sources of the 12th–20th Centuries*. Vol. VII. French Researchers in Kazakhstan. Comp. I.V. Erofeeva. Almaty: Sanat. 2006. Pp.137–152.
- Krader L. *Peoples of Central Asia*. Bloomington: Indiana univ. press. 1963. 277 p.
- Krausse A. *Russian in Asia. A record and study 1558–1899*. London: Grant Richards. 1899. 411 p.
- Maksudi S. *Turkic History and Law*. Translated from Turkish by R. Mukhammetdinov. Kazan: Fen. 2002. Pp.48–82.
- Olcott M. *The Kazakhs*. Stanford: Hoover Institution Press. 1987. 341 p.
- Pipes R. *The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism, 1917–1923*. Cambridge: Harvard univ. press. 1954. 365 p.
- Pierce R. *Russian Central Asia, 1867-1917: a study in colonial rule*. Berkeley: Univ. of California Press. 1960. 359 p.
- Raeff M. *Siberia and the reforms of 1822*. Seattle: Univ. of Wash. Press. 1956. 210 p.
- Raeff M. Patterns of Russian Imperial Policy Toward the Nationalities. *Soviet Nationalities Problems*. New York. 1971. P.22–42.
- Riazanovsky V. Customary Law of the Kirgiz. *The Chinese Social and Political Science Review*. 1937. No.2, pp.190–220.
- Riazanovsky V. *Customary law of the Nomadic tribes of Siberia*. Tientsin: W.P. 1938. 151 p.
- Seton-Watson H. *The Russian Empire, 1801-1917*. Oxford: Clarendon. 1967. 813 p.
- Schyler E. *Turkistan. Notes of a journey in Russian Turkistan, Khokand, Buchara and Kuldja*. 1876. Vol.2. 463 p.
- Shvarts F. Turkestan: A Branch of the Indo-Germanic Peoples. In: *History of Kazakhstan in Western Sources of the 12th–20th Centuries*. Vol. V. German Researchers in Kazakhstan. Comp. I.V. Erofeeva. Almaty: Sanat. 2006. Pp.175–240.

- Starr F. *Decentralization and Self-Government in Russia: 1830-1870*. Princeton: Princeton Univ. Press. 1972. 402 p.
- Starr F. *Tsarist Government: The Imperial Dimension*. Soviet Nationality Policies and Practices. New York. 1978. Pp.3–38.
- Strakhovsky L. Constitutional Aspects of the Imperial Russian Government's Policy Toward National Minorities. *The Journal of Modern History*. 1941. Vol.13, no.4, pp.467–492.
- Towle G. *The Russian in the East*. The Atlantic Monthly. Boston. 1875. July.
- Vert P. From Resistance to Subversion: The Power of Empire, the Resistance of the Local Population, and Their Interdependence. In: *The Russian Empire in Foreign Historiography. Recent Works: Anthology*. Moscow: New publishing house. 2005. Pp.48–83.
- Winner I. Some problems of Nomadism. *Central Asian Review*. 1963. Vol. XI. No.3, pp.246–267.
- Zenkovsky S. Kulturkampf in pre-revolutionary Russia. *The American Slavic and East European Review*. 1955. Vol.XIV, no.1, pp.15-41.
- Zenkovsky S. *Pan-Turkism and Islam in Russia*. Cambridge: Harvard univ. press. 1960. Pp.135–138.

Information about the author

Tengesh S. Kalenova – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Political Studies, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satbayev str., 2, 010008, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4767-5537>, kalenovats@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет

Теңгеш Серікбайқызы Каленова – тарих ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, саясаттану кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Сәтбаев к., 2, 010008, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-4767-5537>, kalenovats@mail.ru

Сведения об авторах

Тенгеш Серикбаевна Каленова – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры политологии Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, ул. Сатбаева, 2, 010008, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-4767-5537>, kalenovats@mail.ru

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 17.07.2025

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 10.08.2025

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 30.10.2025

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕ
SUBMISSIONS – ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

Авторлар үшін мақалаларды беруге, оларды қарау тәртібіне, рецензиялауға, материалдарды рәсімдеу бойынша нұсқаулықтар мен ұсынымдарға, автор мен баспагердің өзара қарым-қатынасын реттейтін сұрақтарға қатысты барлық мәліметтер журналдың сайтында көрсетілген: <https://jhistory.enu.kz>

Ресімделуі көрсетілген талаптарға сәйкес келмейтін қолжазбаларды редакциялық алқа қарастырмайды!

Осы ереже журналда және журналдың сайтында жарияланған сәттен бастап күшіне енеді.

All information for authors regarding the submission of articles, the procedure for their consideration, review, instructions and recommendations for the design of materials, issues governing the relationship between the author and publisher are presented on the journal's website at: <https://jhistory.enu.kz>

Manuscripts whose design does not meet the specified requirements are not considered by the editorial board!

These rules come into force from the moment of publication in the journal and on the website of the journal.

Все сведения для авторов, касающиеся подачи статей, порядка их рассмотрения, рецензирования, инструкций и рекомендаций по оформлению материалов, вопросов, регулирующих взаимоотношения автора и издателя, представлены на сайте журнала по адресу: <https://jhistory.enu.kz>

Рукописи, оформление которых не соответствует указанным требованиям, редакционной коллегией не рассматриваются!

Настоящие правила вступают в действие с момента опубликования
в журнале и на сайте журнала.

Gumilyov Journal of History

Д. Нурушева – компьютерлік беттеу және дизайн
Қ. Байтанасова – қазақ тіліне мәтіндерді аудару және редакциялау
Ж. Кузар – ағылшын тіліндегі мәтіндерді редакциялау және ағылшын тіліне аудару
М. Амалбекова – орыс тіліне мәтіндерді аудару және редакциялау

Computer layout and design – D. Nurysheva
Kazakh translation and editing – K. Baitanasova
English translation and editing – Zh. Kuzar
Russian translation and editing – M. Amalbekova

Компьютерная вёрстка и дизайн – Д. Нурушева
Перевод на казахский язык и редактura текстов – К. Байтанасова
Перевод и редактura текстов на английском языке – Ж. Кузар
Перевод и редактura текстов на русском языке – М. Амалбекова

Түпнұсқа макет Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті КеАҚ дайындалды
Баспаға 10.11.2025 жылы қол қойылды. Пішім 84×108 1/16
Шартты б. т. 39,9. Times New Roman гарнитурасы

Original layout prepared at the Non-profit joint-stock company L.N. Gumilyov Eurasian National
University
Signed to print 10.11.2025. Format 84×108 1/16
Printed sheet 39,9. Times New Roman headset

Оригинал-макет подготовлен в НАО «Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева»
Подписано в печать 10.11.2025 г. Формат 84×108 1/16
Усл. п. л. 39,9. Гарнитура Times New Roman

Редакция, баспа-құрылтайшының мекен жайы: 010008, Қазақстан, Астана Сатпаева, к-сі, 2
Editorial office, publishing house-address of the founder: 010008, Kazakhstan, Astana, K. Satpayev str, 2
Редакция, издательство-адрес учредителя: 010008, Казахстан, Астана, ул. Сатпаева, 2